

A c t a
Universitatis
Lodzianensis

FOLIA SOCIOLOGICA

71
2019

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

A c t a
Universitatis
Lodziensis

FOLIA SOCIOLOGICA

71
2019

**Investing in Families
Social Policy and Social Practice
in Central and Eastern Europe**

edited by

Jolanta Grotowska-Leder

 **WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO**

ŁÓDŹ 2019

Member since 2018
JM13714

REDAKCJA NAUKOWO-DYDAKTYCZNA „FOLIA SOCIOLOGICA”
Ewa Malinowska (redaktor naczelna), *Bogusław Sulkowski* (redaktor językowy)
Piotr Szukalski (redaktor statystyczny), *Marcin Kotras* (redaktor prowadzący)
Emilia Garncarek (redaktor prowadząca)

RADA NAUKOWA

Zbigniew Bokszański, Dieter Eisel, Martina Endepohls-Ulpe, Christine Fontanini
Jolanta Grotowska-Leder, Irena Machaj, Fiona McQueen, Krzysztof Nawratek
Claudia Quaiser-Pohl, Wojciech Świątkiewicz, Danuta Walczak-Duraj
Katarzyna Wojnicka

REDAKTOR INICJUJĄCY

Mateusz Grabowski

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Beata Wojtania

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

PROJEKT OKŁADKI

Agencja Reklamowa efektoro.pl

Publikacja recenzowana. Lista recenzentów znajduje się na stronie:
<https://wydawnictwo.uni.lodz.pl/redakcje-czasopism/acta-universitatis-lodziensis-fovia-sociologica>

© Copyright by Authors, Łódź 2019

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2019

Czasopismo afiliowane przy Wydziale Ekonomiczno-Socjologicznym Uniwersytetu Łódzkiego

Zadania: Weryfikacja i korekta artykułów naukowych w czasopiśmie, w tym korekta tłumaczenia na języki obce tych artykułów i ich streszczeń oraz pokrycie kosztów związanych z podniesieniem poziomu merytorycznego recenzji finansowane w ramach umowy nr 314/WCN/2019/1 ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego przyznanych jako pomoc *de minimis* w ramach programu „Wsparcie dla czasopism naukowych”

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.09540.19.0.Z

Ark. wyd. 10,5; ark. druk. 9,875

ISSN 0208-600X

e-ISSN 2353-4850

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

Jolanta Grotowska-Leder*

 <https://orcid.org/0000-0001-5034-0511>

WPROWADZENIE INNOWACYJNA POLITYKA SPOŁECZNA – NOWY PARADYGMAT ANALIZY PRZEZWYCIĘŻANIA PROBLEMÓW SPOŁECZNYCH

Podjęmowane w społeczeństwie działania na rzecz rozwiązywania problemów społecznych i łagodzenia ich skutków wciąż ewoluują. Ich początkiem były spontaniczne reakcje krewnych i sąsiadów na cierpienie członków rodzin i społeczności doświadczających trudności i kłopotów życiowych. Z czasem zindywidualizowane działania wspierające, podejmowane w ramach rodziny i środowiska zamieszkania, przybierały formy bardziej zorganizowane. Na wcześniejszych etapach rozwoju pomoc w rozumieniu środowiskowego otwierania się na drugiego człowieka, na jego potrzeby o charakterze materialnym i duchowym, realizowano w formie dobroczynności, a tego typu zachowania stanowiły dla wierzących nakaz religijny na drodze do zbawienia. Świecka, laicka wersja takich zorganizowanych działań to filantropia, podejmowana także w dzisiejszych czasach – zwłaszcza w środowiskach dobrze sytuowanych – działalność osób bądź instytucji polegająca na bezinteresownym udzielaniu pomocy materialnej potrzebującym, inspirowana ideami humanitaryzmu. Z czasem tego typu zachowania pomocowe profesjonalizują się, przybierając różne formy organizacyjne. Obecnie filantropią zajmują się, realizując ideę solidaryzmu społecznego, liczne organizacje pozarządowe – stowarzyszenia, fundacje (np. Fundacja Billa i Melindy Gatesów, Fundacja Chan Zuckerberg, założona przez dyrektora generalnego Facebooka Marka Zuckerberga, a w Polsce Fundacja Wielkiej Orkiestry Świątecznej Pomocy, Fundacja Polsatu czy Fundacja TVN „nie jesteś sam”), a także korporacje i osoby prywatne. Organizacje takie, określane także mianem organizacji charytatywnych, to dziś wyspecjalizowane podmioty, które skutecznie docierają do potencjalnych darczyńców i angażują partnerów biznesowych, zwiększając aktywność całego społeczeństwa na rzecz potrzebujących. W ten sposób łatwiej odpowiadać na kon-

---

* Dr hab., Katedra Socjologii Stosowanej i Pracy Socjalnej, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki, ul. Rewolucji 1905 r. 41/43, 90-214 Łódź, e-mail: leder@interia.pl

kretnie potrzeby różnych grup społecznych. Według CBOS-u, wskaźnik zaangażowania w działalność organizacji społecznych i obywatelskich rośnie, a Polacy najchętniej udzielają się w organizacjach pomagających dzieciom (11%), osobom starszym (10%) oraz osobom bezdomnym (10%) (CBOS 2018: 2).

Począwszy od XIX wieku przejawiane w społecznościach lokalnych zachowania charytatywne w formie dobroczynności i filantropii powoli przejmuje państwo, wypełniając obowiązek wspierania tych obywateli, którzy nie z własnej winy utracili podstawy egzystencji. Z dzisiejszej perspektywy warto zauważyć, że relacje między państwem a innymi strukturami wspierającymi ludzi w trudnych sytuacjach życiowych dynamicznie się zmieniają, a współczesna korporacyjna i prywatna filantropia coraz głębiej wkracza w kompetencje administracji krajowych czy organizacji międzynarodowych w niesieniu pomocy potrzebującym.

Z początkiem XX wieku państwo – odpowiadające za organizowanie wsparcia dla członków różnych grup, doświadczających poważnych deficytów, które ograniczają ich codzienne funkcjonowanie w społecznie akceptowany sposób – powołuje i rozwija różne struktury zabezpieczenia potrzeb obywateli, którzy nie potrafią bądź nie mogą być dostatecznie samodzielni. Historia stosowanych tego typu rozwiązań oparta jest na ewolucji różnych koncepcji polityki społecznej, tzn. przyjętych i realizowanych przez władzę publiczną w skali krajowej i regionalnej oraz przez organizacje pozarządowe długofalowych, celowych działań na rzecz poprawy ogólnych warunków pracy i bytu szerokich warstw ludności, a także stosunków społeczno-kulturowych, które prowadzą do optymalnego zaspokojenia potrzeb społecznych i indywidualnych różnych grup ludności.

Nie rozwijając szerzej tematu, który ma bardzo bogatą literaturę przedmiotu, warto uporządkować dynamikę podejmowania tego typu działań, wskazując, że po drugiej wojnie światowej w Europie – a także w Polsce, choć w innych czasach – realizowane projekty zamykają się w trzech głównych paradygmatach polityki społecznej (Grewiński 2015):

- modelu klasycznego państwa opiekuńczego z rozbudowanymi pasywnymi instrumentami polityki społecznej, opierającymi się przede wszystkim na świadczeniach finansowych i rzeczowych, ze słabo rozwiniętymi usługami społecznymi (od lat 40. do 70. XX wieku);
- modelu neoliberalnego państwa opiekuńczego (od przełomu lat 70. i 80. do lat 90. XX wieku) cechującego się deregulacją i prywatyzacją wielu obszarów gospodarczych oraz społecznych, które tradycyjnie były domeną sektora publicznego lub pozarządowego. Polityka społeczna traktowana jest w tym modelu jako koszt. Zakładano, że podstawą organizacji środków do zaspokajania potrzeb jest praca zarobkowa. Liczyła się produktywność i dominowała orientacja prozatrudnieniowa, inne polityki publiczne państwa traktowane były jako zbyt kosztowne i mało skuteczne. Obowiązek wspierania potrzebujących nałożono także na inne podmioty społeczne, takie jak rynek, rodzina czy stowarzyszenia w obrębie wspólnot;

- modelu inwestycyjnej polityki społecznej, określanej także jako „państwo opiekuńcze nastawione na rozwój” lub „państwo usamodzielniające” (od połowy lat 90. XX wieku). Jego cechą jest koncentracja działań na aktywizowaniu osób do zwiększania szeroko ujmowanego kapitału w rozumieniu kompetencji, dóbr i dostępu do usług, aby im i ich rodzinom umożliwić bycie samodzielnym, poprzez zwiększenie dobrostanu za pomocą dochodów osiągniętych w wyniku uczestnictwa w rynku pracy, a nie dzięki świadczeniom o charakterze pasywnym. W modelu tym nacisk jest położony na kształtowanie warunków do partycypacji społecznej obywateli, tak aby rozwijając swój kapitał ekonomiczny, społeczny i kulturowy nie tylko rozwijali swój dobrostan, ale w ten sposób przyczyniali się do wzrostu dobrobytu społeczności, której są członkami. Kluczową kategorią tego modelu są inwestycje społeczne.

Rozwijana współcześnie w państwach Unii Europejskiej koncepcja inwestycyjnej polityki społecznej ma dwa teoretyczne źródła. Jednym z nich jest podejście socjologa Anthony’ego Giddensa, zarysowane w jego znanej monografii *Europe in the Global Age* (2007), który podkreśla za Floridą, że dziś o konkurencyjności gospodarki nie decyduje już tylko kapitał ludzki czy społeczny, ale coraz częściej kapitał kreatywny, który trzeba wspierać także w działaniach społecznych. Drugim jest stanowisko duńskiego socjologa i polityka społecznego Gøsta Esping-Andersena – jego krytyka modelu państwa opiekuńczego w wersji tradycyjnej zawarta została najpełniej w pracy autorskiej pt. *Social Foundations of Postindustrial Economies* (2003) i w książce współautorskiej pt. *Why We Need a New Welfare State?* (obie wydane nakładem Oxford University Press). W publikacjach wybrzmiewa teza, że tradycyjny system państw opiekuńczych jest nieadekwatny do nowych zagrożeń, problemów i potrzeb socjalnych, a pasywny schemat polityki społecznej oparty na modelu jednego żywiciela rodziny nie odpowiada wymaganiom współczesności. Esping-Andersen wskazuje na konieczność zmian *welfare state*, argumentując, że przemiany w obrębie rodziny i powszechna aktywność zawodowa kobiet, skutkują upowszechnieniem się modelu rodziny partnerskiej z dwoma żywicielami. Sytuacja ta wymusza kreację nowych usług społecznych.

Inwestycyjna polityka społeczna oznacza działania nastawione przede wszystkim na tworzenie kapitału ludzkiego (i społecznego) poprzez aktywną politykę na rzecz rodziny i rynku pracy, przez edukację i permanentne szkolenia oraz poprzez rozwój i indywidualizację usług społecznych. Jest to koncepcja pragmatyczna, polega bowiem na łączeniu funkcji socjalnych państwa z działaniami w bliskim obywatelowi środowisku lokalnym. Usługi społeczne są organizowane i dostarczane przez lokalne instytucje różnych sektorów oraz finansowane z rozmaitych źródeł. I choć państwo i sektor publiczny mają w tej koncepcji znaczenie zasadnicze, to poprzez włączanie do działań różnych interesariuszy ryzyka socjalne w procesie rozwiązywania problemów społecznych rozkładają się na różnych aktorów społecznych. Problemy społeczne są postrzegane w skali lokalnej, ale także zarzą-

dzanie nimi zyskuje kontekst lokalny. W podejściu inwestycyjnym, obok państwa z jego funkcjami socjalnymi i siecią instytucji, aktorami w realizacji zadań socjalnych stają się także samorządy lokalne jako instytucje kreujące usługi publiczne oraz organizacje pozarządowe i obywatele włączający się na swoim terenie w działania mające na celu przezwyciężanie lokalnie identyfikowanych problemów społecznych¹. Zdaniem Esping-Andersena, nowa koncepcja państwa opiekuńczego musi stanowić połączenie „strategii inwestycji” i „strategii ochrony”.

Złożoność i wieloaspektowość problemów społecznych, także w skali lokalnej, oraz ich ogromne zróżnicowanie powodują, że ich eksploracja powinna mieć i ma charakter interdyscyplinarny. Takie podejście badawcze uzasadnia potrzeba nie tylko szczegółowego rozpoznawania tych zjawisk, ale także podejmowania skutecznych środków zaradczych, wśród których, w czasach realizowania inwestycyjnej polityki społecznej, za priorytet uznaje się organizację wysokiej jakości usług społecznych.

Przedkładany Państwu 71 numer czasopisma „Folia Sociologica” obejmuje siedem artykułów autorstwa przedstawicieli pedagogiki i socjologii, dwóch kluczowych – obok polityki społecznej, w mniejszym stopniu psychologii społecznej i ekonomii – dyscyplin, w zainteresowaniu których jest problematyka trudności dezorganizujących codzienne życie mieszkańców mniejszych i większych społeczności, które odznaczają się różnym poziomem wyposażenia instytucjonalnego. Teksty składające się na ten tom refleksji, dotyczą funkcjonowania różnych kategorii społecznych, które doświadczają deficytów w codziennym funkcjonowaniu – z uwzględnieniem ich przyczyn, przejawów, ale także zinstytucjonalizowanych działań podejmowanych w celu nie tylko łagodzenia tych dolegliwości i ograniczeń, ale także służących budowaniu dobrostanu jednostek i grup ich tworzących. Warto podkreślenia jest także to, że zawarte w tomie rozważania mają w części kontekst międzynarodowy, choć nie jest w nich obecna perspektywa porównawcza, tzn. są to analizy różnych rozwiązań instytucjonalnych w kilku krajach regionu środkowoeuropejskiego – na Litwie, na Węgrzech, w Austrii i w Polsce – obrazują sytuację danego zjawiska w poszczególnych krajach, ale bez wzajemnych odniesień między nimi.

Dwa pierwsze artykuły dotyczą koncepcji i form wspierania rodzin doświadczających trudności w realizacji funkcji opiekuńczo-wychowawczej, przy czym w każdym z nich zastosowano perspektywę dziecka i rodziny.

Tom otwiera tekst Andrei Rácz pt. *New ways towards a service-oriented, participatory child protection in Hungary*. Węgierska autorka jest socjolożką i politykiem społecznym. Jej rozważania dotyczą problemu sieroctwa społecznego w kontekście deficytów w rodzinach pochodzenia dziecka oraz rodzin zastępczych, jako preferowanej współcześnie formy instytucjonalnej opieki nad dziećmi zaniedbanymi. Walorem zaproponowanej refleksji jest podjęcie tematu warunków niezbędnych dla prawidłowej organizacji opieki nad sierotami społecznymi, w tym – co ważne – przygoto-

---

¹ Por. Grewiński 2009.

wania pracowników socjalnych pracujących z rodzinami dysfunkcyjnymi. Rącz podkreśla, że kluczowe w organizacji tej opieki jest uznanie rodzicielstwa za wartość społeczną oraz rozwijanie usług wspierających rodzinę w jej prawidłowym funkcjonowaniu, w tym wypełnianiu funkcji opiekuńczo-wychowawczej, poprzez mobilizację jej wewnętrznych zasobów oraz potencjału zarówno środowiska lokalnego, jak i całego społeczeństwa. Autorka podkreśla znaczenie i konieczność integracji działań na rzecz ochrony dzieci, wskazując, że jest to proces interdyscyplinarny i wielowymiarowy. W rezultacie badań, przeprowadzonych techniką wywiadów fokusowych, Rącz ujawnia dysfunkcje węgierskiego systemu opieki nad dziećmi, koncentrując uwagę na działalności instytucji opieki i ochrony dzieci, w tym instytucji opieki zastępczej, także w kontekście dynamicznie zmieniającego się społeczeństwa późnej nowoczesności. Do ważnych ustaleń Rącz – nienowych, ale przez Autorkę dobrze dokumentowanych – należy zaliczyć wskazanie różnic między uniwersyteckim kształceniem w zakresie pracy socjalnej a praktyką życia społecznego oraz przyczyn i przejawów tej rozbieżności. Zdaniem objętych przez nią badaniem profesjonalistów, niezbędne jest systematyczne aktualizowanie programów nauczania i szkolenia praktycznego w procesie kształcenia pracowników socjalnych, ale także ich systematyczne szkolenie na etapie pracy zawodowej. Rącz, optując za integracyjną koncepcją organizacji opieki nad dziećmi, podkreśla znaczenie powiązań między systemami wspierania dzieci a innymi podsystemami polityki społecznej, w szczególności edukacji i opieki zdrowotnej. Jej zdaniem ważna jest bowiem integracja usług w celu najlepszego wykorzystywania zasobów pracy socjalnej podejmowanej przez wszystkie podmioty uczestniczące w procesie opieki i ochrony dzieci. Koordynacja usług opiekuńczych, edukacyjnych i zdrowotnych oraz odpowiednio wyszkolony zespół specjalistów to niezbędne elementy realizacji integracyjnej praktyki na rzecz ochrony dzieci, przeprowadzanej w oparciu o lokalne zasoby i wsparcie społeczności.

Autorkami drugiego artykułu dotyczącego organizacji opieki nad dziećmi, zatytułowanego *Social practices in providing social services for families in Lithuania: day care centers approach*, są: Jolanta Pivorienė i Shierly A. Sungkono. Podjęte przez nie analizy dotyczą – szeroko ujmując – pracy pracowników socjalnych w wileńskich przedszkolach dla dzieci niepełnosprawnych. Przedmiotem badania były stosowane przez wychowawców metody pracy sprzyjające integracji dzieci. Badania zrealizowano z zastosowaniem podejścia jakościowego (technika wywiadu swobodnego z ustaloną listą pytań). W ich wyniku ujawniono różnorodność wykorzystywanych przez pracowników socjalnych metod integracji, dokonano ich typologii i poddano je analizie, wskazując te najbardziej i najmniej skuteczne. Do ważnych ustaleń zaliczyć należy wniosek, że przeważają metody pracy grupowej, nie tylko z uwagi na ich – w ocenie badanych pracowników socjalnych – większą skuteczność, ale także ze względu na to, że w placówkach opieki dla dzieci niepełnosprawnych jest zbyt mało pracowników socjalnych w relacji do liczby dzieci w nich przebywających.

Literatura przedmiotu na temat przestępczości jako problemu społecznego jest bogata, relatywnie dużo miejsca w tym dorobku zajmują analizy wpływu rodziny na

procesy kryminalizacji, szczególnie, choć nie tylko, osób nieletnich. Kolejne dwa teksty tomu poświęcone są tej problematyce. Pierwszy z nich pt. *Dysfunctionality of the family environment as one of the reasons for recidivism*, przygotowała Katarzyna Porębska-Gucwa. Rozważania w nim zawarte dotyczą relacji między dysfunkcjonalnością rodziny a przejawianiem zachowań kryminalnych, w szczególności zagrożonych recydywą. Empiryczną podstawę analiz stanowią badania przeprowadzone w latach 2007–2011 wśród przedstawicieli służb i zawodów, którzy orzekają w sprawach penitencjarnych i uczestniczą w procesie resocjalizacji osób, które weszły w konflikt z prawem karnym. O związkach między dysfunkcyjnym oddziaływaniem rodziny a inicjacją przestępczą, ale także zagrożeniem recydywą Autorka wnioskuje na podstawie opinii sędziów orzekających w wydziałach penitencjarnych oraz kuratorów zawodowych, kuratorów społecznych i wychowawców w placówkach penitencjarnych. Rezultaty badań ujawniły, że zachowania kryminalne i powrót na drogę przestępczą, korelują z problemami edukacyjnymi mężczyzn, którzy je przejawiają oraz z występującymi w ich rodzinach licznymi uzależnieniami (od alkoholu, narkotyków, substancji psychoaktywnych, hazardu itp.). Dysfunkcje powstałe w wyniku zaburzeń w przebiegu procesu socjalizacji i budowania codziennych relacji (ich braku), sprzyjają nie tylko wchodzeniu młodego mężczyzny na drogę kryminalną, ale także utrwalaniu się tych zachowań. Autorka konkluduje, że rodzina, w której występują nieprawidłowości w zakresie zdolności wychowawczych, komunikacji, uzależnień lub innych zagrożeń, wymaga wsparcia interdyscyplinarnego, obejmującego zarówno indywidualne, jak i grupowe formy oddziaływania.

Problematykę przestępczości dzieci i młodzieży podejmuje Andrzej Kacprzak w artykule pt. *Child negligence and criminal onset in ex-prisoners' early life stories*. Rozważania w nim zawarte należą do socjologicznych analiz etiologii zachowań przestępczych, tych które w grupie czynników kryminogennych szczególne znaczenie przypisują środowiskowemu kontekstowi funkcjonowania jednostki. Ponieważ inicjacja zachowań przestępczych występuje najczęściej w okresie wczesnej młodości, ich podłoża szuka się w relacjach jednostki w ramach podstawowych kręgów socjalizacyjnych: rodziny, grup sąsiedzkich, grup rówieśniczych. Artykuł dotyczy charakterystyki środowiskowych uwarunkowań wejścia na drogę konfliktu z prawem w biografiach przestępców. Podstawę analiz stanowią dane empiryczne zebrane w toku badań własnych autora, zrealizowanych w paradygmacie jakościowym z zastosowaniem techniki wywiadu narracyjnego, przeprowadzonego ze skazanymi na karę więzienia oraz byłymi więźniami. Badania potwierdziły, że wczesna inicjacja kryminalna jest silnym predyktorem długiej i bogatej kariery przestępczej. Zwykle towarzyszy jej wypadnięcie z podstawowych struktur funkcjonowania społecznego: w okresie młodości ze struktur szkolnych, w okresie dorosłości z rynku pracy. Silne utożsamienie z kręgami przestępczymi zostało zidentyfikowane w trakcie analizy jako jedna z najważniejszych barier w procesie późniejszych prób integracji skazanych ze społeczeństwem i ich powstrzymania się od przestępstwa. Aby rozwiązać problem reintegracji spo-

łecznej osób opuszczających więzienie, konieczne jest zatem rozpoznanie źródeł i konsekwencji zaniedbania dziecka, a także ciągle monitorowanie dynamiki tego zjawiska. Wartością zaprezentowanych w tekście analiz są bogate odwołania do teorii z literatury przedmiotu, dotyczących relacji między zachowaniami kryminalnymi a warunkami wzrastania w sytuacji deficytów środowiskowych.

Kolejne trzy teksty zawarte w niniejszym tomie dotyczą problemów społecznych, niepokojących i wymagających podejmowania działań w celu ich przezwyciężenia, które w ciągu ostatnich 20 lat w Polsce są coraz częściej eksplorowane. To problemy: organizacji opieki dla osób niesamodzielnych w związku z podeszłym wiekiem, nierównego statusu kobiet w życiu społecznym oraz migracji w kontekście sytuacji imigrantów w kraju przybycia.

Artykuł Marty Luty-Michalak i Aleksandry Syryt, pt. *Long-term care system for dependent people – Austrian experiences*, dotyczy zyskującego na aktualności, narastającego wraz ze wzrostem liczby i odsetka osób starszych w społeczeństwie, problemu zabezpieczenia potrzeb opiekuńczych osób starszych. Autorki przedstawiają rzetelną, wieloaspektową i dobrze udokumentowaną analizę stanu potrzeb opiekuńczych i możliwości organizacji usług opiekuńczych dla zależnych osób starszych w Austrii. Sformułowane przez nie wnioski mają walor uniwersalny, bowiem cechą współczesnych społeczeństw kręgu europejskiego są procesy starzenia się populacji, choć ich tempo jest zróżnicowane. Prezentowane analizy wpisują się w koncepcje integracyjnej polityki społecznej. Autorki diagnozują zapotrzebowanie na usługi opiekuńcze, charakteryzują funkcjonujący w Austrii system opieki długoterminowej, wskazując na dokonywane w nim zmiany i formułują szereg rekomendacji. Podkreślają konieczność m.in. decentralizacji instytucji opiekuńczych, ich integrowanie z mieszkańcami oraz rozwój nowych usług lub placówek opiekuńczych, tak aby zmniejszać obciążenie członków rodziny obowiązkami opiekuńczymi na rzecz antenatów.

Dwa ostatnie teksty mniej dotyczą instytucjonalnego kontekstu ograniczania negatywnych skutków wskazanych niepokojących zjawisk, mają walor diagnostyczny, osadzony w ramach teoretycznych.

W artykule autorstwa Beaty M. Nowak i Joanny Wyleżałek pt. *The contemporary woman in family life and professional work – selected problems from the sociological and pedagogical perspective* analizy zostały skoncentrowane wokół utrzymującego się, kulturowo uwarunkowanego nierównego dostępu kobiet i mężczyzn do cenionych społecznie dóbr. Autorki dokonują przeglądu badań w ramach dwóch perspektyw teoretycznych – antropologicznej i funkcjonalnej – nad społecznymi rolami kobiet i mężczyzn, podkreślając, że problematyka ta zyskała wyrażnie na znaczeniu w XX wieku. Ważnym wątkiem podjętych analiz są nierówności płci na rynku pracy. I choć żałować należy, że Autorki nie sięgnęły do innych koncepcji – np. feministycznej, życia codziennego czy publicznego funkcjonowania – to cenne jest przypomnienie, że w ostatnich dziesięcioleciach dokonały się znaczące zmiany pod względem udziału kobiet w życiu społecznym, które – choć

pod wpływem okoliczności politycznych – stały się jednym z najbardziej postępowych elementów rozwoju kultury w całej Europie. Interesującym przykładem nierówności płci pod względem zawodowym jest dokonana przez Autorki analiza zróżnicowań w przebiegu karier akademickich kobiet i mężczyzn i wskazanie na bariery w realizacji przez kobiety tej szczególnej ścieżki zawodowej.

Zasadniczą część tomu zamyka artykuł pt. *Doświadczenie migracji w biografach migrantów mieszkających w Łodzi* autorstwa Jagody Przybysz. Teoretyczne ramy analiz stanowi perspektywa *life course studies*, rzadko stosowana w analizach migracji. Zgodnie z tym podejściem badanie indywidualnych historii życia pozwala wyjaśniać podejmowane przez jednostkę decyzje i doświadczane kolejne wydarzenia życiowe, poprzez posiadane zasoby indywidualne i cechy osobnicze, wcześniejsze sytuacje życiowe oraz warunki społeczno-ekonomiczne. Wykorzystując koncepcję Edmonstona, który jako jeden z pierwszych zastosował tę perspektywę w studiach nad migracjami, Autorka opisuje funkcjonowanie imigrantów przybyłych do Łodzi w różnych obszarach życia społecznego, w tym głównie zawodowego i rodzinnego. Zastosowana perspektywa przebiegu życia w połączeniu z koncepcją obszarów funkcjonowania migrantów w kraju ich pochodzenia i w kraju przybycia, pozwoliła ujawnić złożoność ich doświadczeń życiowych. Analizy Jagody Przybysz mają walor poznawczo-eksploracyjny i aplikacyjny. Przedstawione charakterystyki i doświadczenia imigrantów mają zastosowanie w budowaniu polityki integracyjnej miasta i regionu w kontekście wsparcia instytucjonalnego.

Zaproponowane w tomie analizy – autorstwa badaczy z różnych krajów i reprezentujących różne dyscypliny naukowe – ujawniają, że skuteczność działań na rzecz rozwiązywania i łagodzenia kluczowych problemów społecznych wymaga stosowania nowych perspektyw w ich diagnozowaniu, m.in. podejść: podmiotowego i inkluzywnego, a także budowania, w oparciu o koncepcje integracyjnej polityki społecznej, sieci instytucji wspierających osoby i grupy społeczne, które z różnych powodów doświadczają deficytów w codziennym życiu.

Bibliografia

- CBOS (2018), *Komunikat z badań Nr 29: Aktywność Polaków w organizacjach obywatelskich*, Warszawa.
- Esping-Andersen G. (ed.) (2003), *Social Foundations of Postindustrial Economies*, Oxford University Press, Oxford.
- Esping-Andersen G., Gallie D., Hemerijk A., Myers J. (2002), *Why we Need a New Welfare State?*, Oxford University Press, Oxford.
- Giddens A. (2007), *Europe in the Global Age*, Polity Press, Cambridge.
- Grewiński M. (2009), *Wielosektorowa polityka społeczna – o przeobrażeniach państwa opiekuńczego*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Warszawie, Warszawa.
- Grewiński M. (2015), *Innowacyjna polityka społeczna oparta na usługach – w kierunku nowego modelu welfare state*, [w:] M. Grewiński, A. Karwacki (red.), *Inwestycyjna polityka społeczna*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. J. Korczaka, Warszawa.

Andrea Rácz*

 <https://orcid.org/0000-0002-8500-9527>

NEW WAYS TOWARDS A SERVICE-ORIENTED, PARTICIPATORY CHILD PROTECTION IN HUNGARY

Abstract. The core aspect of the child welfare and protection thought focusing on the family and channelling community resources is that in order to preserve the unity of the family, it is necessary to widely introduce from the local community the services into the family's life, thus mobilizing the internal resources of the family, and acknowledging parenting, as a social value. Integrative child protection is a multidisciplinary and multidimensional process.

The research examines how the Hungarian child protection professionals in child welfare services and centres, child protection institutions and foster care system reflect on the professional work, and on the dysfunctions identified in child protection field work. I also examine how social work training and practice can help to incorporate professional values into field work. I analyse how social assistance can be adequate in general, and how social work became asocial in the late modernity and in a rapidly changing, unpredictable service environment.

Keywords: child welfare and protection, professional mentality, social work training, service-oriented child protection system, future development directions.

1. Introduction

The aim of this study is to examine the set of values and theoretical background of the service-oriented approaches within child protection, while taking into account the current mechanisms of the Hungarian child protection system, and highlighting the dysfunctional elements in its operation as well.

The qualitative research¹ examines how the Hungarian child protection professionals in child welfare services and centres, child protection institutions

---

* Associate Professor, Eötvös Loránd University, Department of Social Work, Budapest, Egyetem tér 1-3, 1053 Hungary, e-mail: raczrubeus@gmail.com

¹ This research was supported by the János Bolyai Research Scholarship of the Hungarian

Academy of Sciences, by the ÚNKP-18-4 and ÚNKP-19-4 New National Excellence Program of the Ministry of Human Capacities and by the Hungarian Academy of Sciences Excellence Cooperation Program Mobility Research Center project titled Mobility and Immobility in the Hungarian Society. The author participates in another research project which focus is social

and foster care system reflect on the professional work. I inquire the dysfunctions identified in the field work of child protection. I also examine how social work training and practice can help to incorporate professional values into the field work. I analyse how social assistance can be adequate in general, and how social work became asocial in the late modernity and in a rapidly changing, unpredictable service environment.

First, on the basis of the relevant literature, I review the vision of the service-oriented and participatory child protection approaches. This review is followed by a presentation of the main findings of the qualitative research based on 8 individual interviews with professionals and 8 focus group interviews. The interviews focused on the examination of the differences between theory and training in the field of social work, more specifically in child protection, on the mapping of the conditions of interoperability; and on the opinion of child protection professionals and people belonging to various target groups, namely students and people working in this field on the prospects of developing in Hungary a child protection practice which in principle would have an integrative approach, would be child-centred, and built on community resources. The concluding part of the study resumes these values in the light of the specialist literature and research results.

2. Service-oriented, participatory child protection

In child protection, efficient cooperation implies the sharing of responsibility and knowledge alike, since multiple actors are implied, and the stake is high: can the child remain with their biological family, or is it rather a substitute protection needed? This process implies interventions from the part of state authorities, which react to the cumulated problems of the clients in a complex manner, in many cases with the participation of several service providers. An indispensable part of this process is an adequate team of well-trained professionals with outstanding professional values (Adfam 2011). The Hungarian Law on Child Protection of 1997 specifies the role of local authorities, non-profit organizations and church organizations in relation to the national social system, or within this system, in the name of welfare pluralism, which can imply either a contract for care provision, either only service providing. In principle, we ought to assume in the case of any child protection system that the conditions of functioning have to be ensured, and cooperation needs to be a basic value, which implies the implication of volunteers and of the local community as well (Adfam 2011; Kroll, Taylor 2009). Easton et al. (2012) point out that in order to satisfy the complex needs of the clients, while pondering aspects of cost-efficiency, the state should provide integrated

---

solidarity related the social service system supporting families with children. (Domonkos Sik: Solidarity in Late Modernity, OTKA Young Researcher Fellowship).

services able to achieve impacts in terms of the development and well-being of the children and families on the long term. The basic assumption of the client-oriented approach is that the service providers are able to adapt to the changing social and economic context, and to react to newly arising needs. Furthermore, partnership and cooperation imply that the professionals are dedicated to providing help, are problem sensitive and look for solutions which are appropriate for each member of the family, but which are built primarily on the protection of the rights of the child, that is are child-focused. All this means that the clear goal of professionals is to get familiar with the family's structure and to understand the family's dynamics, thus identifying the attitudes needed for change. The central values of this approach are empowerment, the fact that it builds on strengths, and the way how advancement is evaluated together with the family. The strength of a family can be identified along three main dimensions: cohesion, flexibility and communication (Child Welfare Information Gateway 2016; Olsen 1999, cited in: White 2005: 22).

From the point of view of child protection, the integrative services targeting the unity of the family can be classified in three main groups, adjusted accordingly to the increasing needs of children: 1) basic social services; 2) family supporting services; 3) services targeting the unity of the family. A series of studies highlight that intense support targeting the unity of the family or family therapy approaches in many cases focus on the weaknesses of the families, and are limitedly accessible for abusive, neglecting families confronted with multiple problems. Therefore it becomes more probable that children from such families would be placed outside their families (McCroskey, Meezan 1998). Basically family support services target families, where child abuse or neglect can be prevented, or where child upbringing can be improved through professional help. Typically, while providing the services, those social skills and attitudes of the parents or even of the children have to be consolidated, which have a role to play in the healthy functioning of the child and of the family. Professionals have to take into account that every family can temporarily experience stressful situations, which are determined by changing social conditions as well; individual or family-related new social problems or challenges may arise, like unemployment or change of residence etc. However, the efficiency of the programs is not self-evident, though there are many positive examples. Such an example is a Hungarian model program emphasizing that whenever a program ensures a direct, either common or individual experience and engagement to the child and the parent alike, the short-term change of parental attitude is substantially positive. The results point out that the parents get much more familiar with the development process of the child, they become increasingly able to invest feelings in their relationship, and this change is positive and strengthening also in terms of the parents' attitude towards care and positive disciplining techniques. The ability to solve problems, the self-esteem and the faith in parenting of the parents undergo substantial development (McCroskey, Meezan 1998; Czinderi et al. 2018).

Services aimed at keeping the family together reflect on a much higher level of risk; their goal is to help families presenting high level of risk and families in a severe crisis situation. These services are accessible typically to those families, which are already known to child protection authorities, also called families living on the fringe of child protection. Due to the extent of neglect or imperilment, or due to a possible crisis, the aim is to prevent the placing of the child in foster care or institutional care, or to contribute to the reuniting of the family (RÁCZ 2016; McCroskey, Meezan 1998). It is important to note that it is extremely difficult to assess (no consistent practice exists in the Hungarian system either) which families can be restored and kept united, and what is a liminal situation when a child has to be removed from the family. Alas, the next issue which needs clarification is that if a child is taken away from the family, can the child's safety be guaranteed in child care, or to put it simply: is the state a good parent? (RÁCZ 2016)

A vast number of specialist works point out the so-called mysticism of child protection. The understanding of the system is especially important for the children and families, yet they still find it strange and mysterious. They do not know what would happen to them and why, while much too often the professionals do not make any efforts to inform or appease them. A research shows that information should be provided within a wider sphere, thus, for example, children should be informed in school as well about the forms of help provided by the child protection system, about the rights, the actors of the system, i.e. what is a social worker and what's their job. The research also highlighted that the child protection process as a whole is obscure for children, while meetings with professionals aren't comforting either, due to unclarified reasons and purposes. Children also found extremely threatening that strange adults enter their home (McCroskey, Meezan 1998; C4EO 2009). Successful involvement and information providing may result in successful intervention. Those children, who are involved and informed from the very beginning of the child protection process, go through this experience with much more openness and self-awareness, even if they do not agree with the necessity of the intervention. Their view about the interventions and the professionals is more positive also if these are associated with an intense help, if peer helpers and volunteers are involved, and the school community acts as a cooperating partner (C4EO 2009; Horgan 2011). Banwell et al. (2002) indicate the following difficulties when working with children: 1) creating a proper balance between intervention and trust; 2) choosing an adequate location; 3) professional support to the employees; 4) cooperation between service providers; 5) financing; 6) the need for flexibility (Templeton et al. 2006: 29). Regarding adult family members, it is of a special importance whether they can be involved, namely whether the parents can be addressed and accept cooperation; if they participate in the common work, and if cooperation is able to meet the individual needs of the family members; the supportive strength of the self-help

groups for example can have an equal importance in case of addiction or mental health problems within parental groups (Copello et al. 2005; Templeton et al. 2006: 30). It is worth highlighting also that an integrative, participatory service is a culturally sensitive service able to keep up the cooperation, since it understands and takes into account the social and cultural specificities as well (Templeton et al. 2006; Szombathelyi 2013).

In case of a protection intervention targeting substitution, it is important to note that ensuring the contact with the parents in itself cannot be sufficient, as strengthening the parent-child relationship is a much more important task. Research shows that during their meetings with the children under care, the parents – rightfully and justly – consider that they can keep their parental role, even if their right to custody is suspended; yet, in their experience, they often mean a burden to the system, and the professionals, especially the foster parents do not support them in their endeavour, moreover, they often take the control over these meetings (RÁCZ 2016; Ross et al. 2017). The parents are right to complain about the meetings often being supervised, even if there is no need for that, or not intimate enough, not allowing for the family to spend valuable time together and for the child to get involved. After a child is removed from the family, the parents feel powerless, their parental role is called into question, they are left out from decisions regarding their child's life, and they consider that even acquiring information concerning their child requires a struggle. Parents rarely meet with the foster parent of their child often due to physical distances too, thus one might wonder to what extent is the parent involved in decisions regarding the child's life.

As mentioned earlier in the paper, it is a basic principle in child protection that it is a process implying multiple actors; thus on each level of its segments and actors it is indispensable that all of the professionals do whatever they can in order to work in partnerships and share relevant information among them, to engage parents too in the cooperation. Service providers have a shared responsibility in protecting children, on one hand against the family abusing or neglecting them, on the other hand through support given to vulnerable families. All this requires efficient communication and the coordination of services both on strategic and operational level (Ross et al. 2017). In the Hungarian practice this entails a serious challenge due to the centralization/nationalization in 2013 of the child care system (RÁCZ 2016).

In my opinion, the mystification of child protection has an impact in relation to failure and dysfunctionality. Clients have to confront with stigma and social prejudices, since the misconception that the presence of a professional in the life of the family indicates an improper care and bad parenting adds to the series of difficulties. The fear that children would be taken out from the family is present from the outset. If the clients are not aware of what would happen to them and why, they would become belligerent. Nevertheless, in order to achieve a trustful relationship, professionals need to make efforts. Previous negative experiences do

not trigger trust or increase willingness to cooperate, yet from the point of view of interpreting and evaluating the actual intervention this could have an outstanding significance. Here again, the attitude and professionalism of experts are drives to change. If a parent does not acknowledge what the problem is, or they are not made aware of the possible consequences of their acts or lack of action, or when they are not given sufficient time and chance to make a change, all this could lead to the weakening of family cohesion, eventually even to the disintegration of the family, as problems may escalate and become uncontrollable (Newcastle City Council 2002; Szilvási 2005; Ross et al. 2017).

Table 1. The features of the integrative, service-oriented child protection

Systemic values / aspects	Expectations towards professionals	Aspects of child-focused support to parenting
<p>Common work with family members, involvement of fathers.</p> <p>Involving the child into the process, and providing them proper quality information about their situation.</p> <p>Preparing professionals to develop partnerships within the field and to ways of involving family members into the cooperation.</p> <p>Engaging community resources, displaying the role of locality.</p> <p>Evaluating results, publishing the research findings.</p>	<p>Empathic approach: understating the situation and the context, mitigating the stress among family members.</p> <p>Preparing for the removal, then supporting the family to keep the contact and plan the meetings, supporting the parent-child relationship and communication.</p> <p>Clear presentation of the ways out of the situation, appeasing the threatening character of definitiveness in order to prepare for care provided in the client's home, whenever this is a real option.</p> <p>Humanity, empathic attention, compassion, respectful attitude.</p> <p>Pragmatic planning, expectations and conditions clearly articulated towards the children and parents.</p> <p>Support in processing traumas, providing links to resources.</p>	<p>Positive reinforcement.</p> <p>Building on strengths.</p> <p>Help in learning positive child rearing techniques.</p> <p>Organising parental groups in order to identify common challenges and solutions.</p> <p>Common programs for children and parents, mapping and communicating possibilities for families.</p> <p>Reinforcing communication and cohesion within the family.</p> <p>Understanding the challenges related to childhood, and supporting the turning to one's own child.</p> <p>Engaging local community resources.</p> <p>Strengthening personal relationships (activating informal supports).</p> <p>Reacting to complex needs and problems through several service providers.</p>

Source: my own editing, 2019, resuming the above mentioned writings.

All this indicates that integrated and coordinated care is needed, which gives importance to the strengthening of cooperation. The consequence of the fragmentation of services is that when complex issues arise, the parents do not

know to whom they should address, who is responsible for what. A case owner is needed, who has an overall view of the processes and puts together the information. Unfortunately, the high staff turnover does not make this any easier. Successful cooperation also requires the understanding from both parts of the approach targeting the entire family, though in many cases this approach pursues only the solution of a special situation, and is limited in time as well. It is equally important to carry out the intervention in time, and support needs to be accessible whenever requested, as social work might be disintegrative if families are given support only when there is a crisis situation. Real support for the families is the one which offers long-term solution to the problems and improves life quality (Szilvási 2005; Webb et al. 2014). The integrative interventions require a reliable and empathic helper revealing expertise during the cooperation, who displays empathy during intervention. If these are lacking, one can hardly expect that parents open up towards helpers, show confidence and cooperate for the sake of a goal which in many cases is unknown to them.

In what follows, I examine the presence of these views and values in the Hungarian child protection structure. In my understanding the university and postgraduate studies in the field of social work, followed by reflective practice, and in case of young professionals, mentoring have an essential role in fulfilling these approaches and values.

3. Research results: towards an integrative, participatory child protection

3.1. The methodological framework of the research

The research examines the meaning of professional integrity and the principle of the child's best interest during studies in child protection and later on, in child protection field work. The way how knowledge and practice rely on each other reveals those factors which assist, or, on the contrary, impede ethical professional work; it also indicates how the social embeddedness of child protection determines the view of future and current practitioners about the profession, and how all this impacts the actual activity of supporting the clients.

Thus the research aims at examining the views of the students in social work (BA and MA level) and of professionals working in child protection for a shorter (less than 5 years) and longer period (more than 10 years) about the operation of the Hungarian child protection system and the mechanisms of providing help. Within the framework of the research 8 focus group interviews were conducted in the capital and in other locations (4 groups of students, 2 groups with young practitioners and 2 groups with professionals carrying out field work for a longer

period). In all cases, the focus group discussion was preceded by the screening of a documentary (Vincze Artúr Máté: *Elválasztva/Separated*), which accounts in a documentary style the taking out of children from their family, focusing primarily on the standpoints and role of the biological parent and foster parent. The film was not created as a material for professionals, as its main purpose is the dissemination of information and social awareness raising. Therefore the film served as a thought-provoking example of intervention to be interpreted together and as a focus to a problem. The analysis of the answers of students and professionals had two main focuses: on one hand, general conclusions regarding the functioning of child protection and the identification and evaluation of the actors within the child protection system; on the other hand reflections on the social work education, and on issues related to the convergence between theoretical education and practical work.

Besides this, eight interviews were conducted with professionals in order to reveal operational mechanisms and systemic problems. 2 interviewees were professionals engaged also in the design and delivery of education, 2 persons are responsible for methodology development on national level, one person is an outstanding expert of the child welfare field and leader of an institution located in the capital city, one person is the leader of a foster care network, 1 of a centre consisting of several homes and institutions in a rather disadvantageous county in the eastern part of the country, while 1 interviewee is working in a professional committee in the same network.

The present study resumes the views of professionals, then examines the difference between theory and practice on the basis of the focus group interviews. I explore the conditions of ensuring transparency, and how an integrative, child-focused child protection practice can be developed built on community resources, while taking into account the training in social work, on the basis of the views expressed by professionals and people belonging to different target groups. Prior to concluding the results, I present a few statistical data (KSH 2017) revealing the multitude of problems treated by the system.

3.2. Reflections of child protection professionals on the Hungarian child protection system

From the point of view of prevention, the most important role within the Hungarian child protection system² has the *child welfare service*, since the service providers need to operate the child protection signalling system, thus all information indicating any threats to a child's safety are concentrated by this system. According to the Central Statistical Office (KSH) data, in 2017 approximately 180 reports were received regarding 123,000 children. The

---

² Further details concerning this system see in: Rác 2015; 2016.

majority of information came from public education institutions and nurses. In the year of the research, 103,000 underage children were placed in care on the basis of a cooperation agreement: 60% of them needed child welfare services due to neglect, respectively due to problems in the parents' lifestyle and child rearing, family and partnership conflicts; 16% were cases of behavioural or performance disturbances, while 10% needed help due to financial problems (subsistence and/or housing issues). In the year of the research, the number of new clients was 42,000, 20% of which requested help out their own initiative. 70% of the total number of clients have signed a cooperation agreement, the rest participated at prevention programs or assistance could be concluded following an initial interview.

In 2017, a total number of 20,948 children required *child protection care*, this represents an increase of 400 cases compared to the previous year. 12% of children under child protection care are below 3 years old, almost 100 more than in the previous year. More than half of the children belong to the 11–17 age group. 67% of the children were placed in foster care, the others living in some type of children's home.

The number of 37% of children (7,793 persons) registered in care on December 31, 2017 were registered as children with special needs (according to the definition, having a chronic disease, a disability or being under 3 years old), 2,442 of them belonging to this group exclusively due to their age. Approximately 2%, 449 persons were children with special needs, either because being addicts to psychoactive drugs, or for showing symptoms of a dissocial personality. Almost all of the children with special needs live in children's home, only 3.6% of them being placed in foster care. Likewise, a very small part of children with double needs (255 persons), around 7% lives with foster parents (KSH 2017; Balogh et al. 2018).

According to the interviews with professionals, when discussing possibilities of development, a possible starting points is represented by the differences between the changes in the principles guiding the institutional system and philosophy of care as provided by legal means on one hand, and the practical application of these changes on the other hand. In their view, although the deinstitutionalisation of the centralized institutional network consisting of large units is de facto accomplished, and in principle the client-focused service providing does dispose over the necessary legal and professional tools, yet, this structural transformation does not materialize in everyday functioning, or only partly does.

[...] our system of care was focused on the institution, to which children have to adapt, though the focus should shift to upbringing, [...] individual educational plan should be conceived for every child, adjusted to the child's own personality and individual problems, and those plans should be realized in the institutions. Theoretically this is what is happening, but only on paper, in practice it doesn't (child protection professional working on national level, theoretician, Budapest).

They also agreed that, although it is undoubtedly necessary that on all levels of the system social work builds on a consistent methodological framework, the application of central directives, of thoroughly elaborated educational plans, crisis management procedures and other regulations cannot be strictly followed; successful and efficient case management always requires distinct work plan and methodology relying on the local context (regional specificities, institutional conditions, availability of professionals etc.), respectively, and first of all, elaborated with a view on the child and their family. Thus the task of the system should be, besides defining the trends and the framework, the preparing of the professionals and institutions dealing with the client to a flexible and creative case management.

The significance of territorial differences was also highlighted by several interviewees. The economic situation and general life conditions, the labour market of a given region, the level of complexity and accessibility of its institutional system and range of services on one hand, on the other hand the pattern of problems within the local society, the special strategies of clients reflecting local conditions also influence the efficiency of a method or procedure, in some cases even its applicability. Thus, this interpretation also points to the conclusion that in all cases the situation (respectively the child, family and conditions) in question has to be considered as a starting point when organizing the case management and service providing.

This country isn't very big, but the possibilities are very diverse, and even within a smaller area people can have very different possibilities and problems to solve. [...] I think this is such a diverse activity, that one couldn't say that if I try here [the name of a town] something and it works fine, could be done well everywhere by everybody (leader of a family and child welfare centre, child welfare professional, Budapest).

This approach allows for a much more important role of the individual decisions of the professional dealing with the specific case; likewise, it becomes increasingly important that the professional turns toward the client while engaging their entire personality into this helping attitude. But professionals do not have enough autonomy for this, they are much too bound to rules, expectations, regulations and administrative obligations; on the other hand, the profession lacks social appreciation and prestige, and the financial rewarding of the employees lags far behind an ideal level.

[...] certainly this profession would require the development of the mentality. [...] I give a special importance to the quality of staff. To the way of thinking and mentality of people working here, to what extent they are willing to accept what's around us. [...] And of course, besides this it is very important that the society itself really values child protection, public education, and all sorts of work with children, that is values these much more, [...] so for example the lady in the shop should know what child protection is, so nobody should be let stay away from this (leader of a foster care network, eastern part of the country).

When determining possibilities for development and advancement, several interviewees stated that any transformation has to take into account the current condition of the system, outstandingly the current characteristics of the professional mentality of people working within the system, the impediments to changing this mentality; thus, for example one needs to take into account that an overarching change of mentality cannot be accomplished in a short period of time, in a controlled, enforced and top-down manner. As one of the professionals put it, the new trends in theory (clarifications of the basic issues in the theory of care, definition of goals relieved from uncertainties, real participation of clients etc.) can be introduced through a bottom-up approach, gradually, implementing them into an organic system, followed by abstractions toward theoretical synthesis.

[...] for example basic child welfare care should start to work with parents this way. And when this is done, one could go on with methodological issues. Unless these steps are followed, [...] professionals would feel that once again we invented something, something very good in fact, but something inflicted to them. So I think a bottom-up approach would be the proper way to do this. Of course, regarding children, the question is whether there are any forums where they can speak about their situation – this is a good question again (methodology expert working on national level, leader, Budapest).

According to the professionals interviewed within the research, the most important feature of an ideal child protection system is that a child is removed from their family when this intervention is unavoidable. This requires that the society and the state representing society articulate unambiguous expectations, that is: it has to be clearly defined what outcomes and results are expected from the operation of the child protection system. Besides ensuring conditions and resources, the definition of goals also requires the clear determination of the operational model serving as the basis of the system's functioning. It is equally important that expectations towards people engaged in social work should be realistic and accomplishable.

[...] the task of the state would be to make it clear what it expects. [...] It is wrong if the expectation is not to have any problems in child protection, not to have any child starving, not to have any child being harmed, or not to have any tragedies. It will occur. Of course our endeavour is to prevent all of these, but it is a big deal of burden to have such an expectation towards professionals. The expectation should be to do whatever it stays in your power to avoid any of these. If you did whatever you could, and it still happens, you should be certain they wouldn't hang you for that (methodology expert working on national level, leader, Budapest).

The professionals also stated that a do-it-yourself approach in child protection is not able to bring about real change in terms of improving the life quality of clients and in facilitating the successful social integration of children and young people.

[...] the way how our child protection system works, and what is legally provided, I simply consider it a completely useless heroic effort [...]. The heroic endeavour of the ministry to

continuously refine the child protection act and its related implementing regulations, and its increasingly detailed revision. Yet this does not answer or solve the issue [...], they need to think outside the box, it can't be solved with the same means [...]; gradually, or not gradually, but rather as soon as possible we should start to collect the specificities of how people live today, of what we call a family [...] (child protection expert working on national level, theoretician, Budapest).

Thus, according to the interviewed professionals, in order to achieve the advancement and development of the child protection system, namely its efficient functioning reflecting on current social relationships, besides addressing issues related to the institutional, legal and human resources conditions, substantial change of attitudes is needed both in terms of the employees directly working with the clients, and in terms of methodology and philosophy of care.

4. The encounter of theory and practice

4.1. The view of professionals

One of the basic issues addressed by the present research is whether young professionals who have recently completed their studies in social work do dispose over the adequate professional skills to cope with challenges faced during field work; whether there is a gap between qualification and practice, and if there is, can this gap be surpassed; what can be done and what tools can be used to fill this gap.

I could clearly delimit a common statement from the answers of the interviewed professionals to questions regarding social work curricula, respectively regarding the professional skills of people who had studied social work and their abilities to cope with issues in everyday work, namely that there is a significant hiatus between training and practice.

One of the aspects when reflecting on the quality of training highlighted the situation of young professionals with respect to the workforce market. Chronic labour shortage which is typical for all professions providing assistance creates a situation which is not favourable to keeping up with and demanding high quality content. On one hand, the employers do not enjoy enough freedom of decision, and are constraint to choose from the available applicants with a much higher tolerance than would be optimal; this means that they can't keep professional expectations on a high level. On the other hand, the quality of professional work is further diluted by the fact that employers often have no other choice to mitigate the workload but to hire people without adequate training.

[...] they allow people in even without qualification [...], thus qualified, good professionals become the minority. This is a huge problem within the system, [...] we keep fighting against it, but it is very difficult not to hire without qualification. I can accept that for example people with a pedagogical training are hired, but not to expect from them to pursue adequate training within, let's say, 5 years, I can't accept that (expert in training, university teacher in social work, Budapest).

The definition of the optimal balance between theory and practice, more precisely the proper extent of the embeddedness of practice in the training typically determined by theory is a basic issue of the scientific and professional discourse of all times. Experts agree that delivering practical knowledge needs to start during university studies; moreover, a high number of practical courses need to be part of the education. Nevertheless, in their opinion, the training of a social worker should not come to an end when obtaining their diploma, since experience acquired during field work should be an integral part of becoming a professional. According to them, professional training is delivered on two levels: one is the theoretical education reflecting on conditions regarded as an optimum, the other puts the focus on methodology deduced from practice. However, the institution delivering the training is constrained to carefully select from the latter, as answers given to tense situations, in lack of a systemic guidance and control, often mean a bad practice, a dysfunctional *modus operandi*, and humiliating treatment, which of course should not be embedded into training, since they entirely refute the basic values of social work and social policies.

[...] when we invented this type of integration, the main problem for us was that a presumably well and decently functioning practice has to be correlated with an adequate theory [...]. Nowadays it isn't that simple, since practice is deficient. So there are many things I wouldn't like our student to integrate with the theory we're teaching, since it's impossible, they reflect two different worlds. But then again, what am I preparing them for? So we have a twofold task: we need to tell what we believe is optimal, and we also need to tell that what's going on here is not what we are teaching. »I would like to ask you to try to work in a way not to betray the Ethical Code, your profession, but try to improve it« (expert in training, university teacher in social work, Budapest).

According to the professionals, the professional training and theoretical knowledge delivered at universities – completed with practical training – should mean a sufficient ground, but only experience acquired in field work can adequately prepare recently graduated people to actual work. Although norms and protocols regulating work in theory ensure a framework for this type of postgraduate training, but their application, for example the thorough knowledge and consequent application of the Ethical Code cannot be considered as an unquestionable basis, and its automatic application and interpretation should not be regarded as self-evident, especially in lack of locally available professional support and guidance.

The professionals share the view that the declared aim of university studies could be that beyond ensuring a theoretical background, it prepares the students to be able to assess any divergence of the system's functioning from an optimal mode, and to be able to reflect on such divergences. This undoubtedly requires that young professionals have the possibility to continue learning while working next to colleagues with a solid professional knowledge and vast experience; in short field work is an essential part of professional socialization.

4.2. The views of students and professionals

The unanimous opinion of students participating at the focus group is that higher education should be regarded as one providing theoretical background; they can become real professionals only after starting to work, following experiences gained on field and guidance received from more experienced colleagues. This opinion is shared by young people who have recently concluded their studies, young practitioners at the beginning of their career and professionals with several years of work experience alike.

Students and already trained professionals alike think that this quantity and quality of field work is not enough for them to be prepared; moreover, the efficiency of practical training is questionable from several aspects, which can be attributed on one hand to the dysfunctions of the system, on other hand on the differences of the expectations towards students coming both from the teachers and the employers. According to students pursuing university studies, the professional competence and/or motivation of professionals mentoring practice do not always meet up with standards. This issue entails dilemmas regarding the burn-out of professionals as well.

I tell them my own motivation, that I would like to work. Are you nuts? They project on us their own failure. [...] I'm always confronted with this negative attitude, I have a great impetus in me, I want to save the world, and I presume that's where the possibility to do this lies. But then my fieldwork teacher asks me if I'm nuts (BA social work, countryside).

Postgraduate students have similar views on the issue of the convergence of training and practice. Their congruent opinion is that the university studies, even coupled with practical training do not prepare them for real situations, the knowledge needed to handle them can be acquired only through experience gained during actual work, and mentoring support during this process from the part of more experienced colleagues is indispensable to this.

[...] many get the first shock only at their workplace, when the biological parent shouts on them, what are you doing with my child, and they hold you liable. So you're standing there with your brand new diploma, you're not allowed to upset them, since you're supposed to be respectful, but you have to be able to explain to them, without using big words, since they won't understand, so in a simplified manner to make them understand that you want to help (professional at the beginning of their career, countryside).

Colleagues with vast experience also think that the biggest problem in social work training are the deficiencies in practical training, the gap between training and practice. In their view this could be improved first of all through a better cooperation between the actors of the educational system.

There should be a much closer relationship, a living, functional professional relationship between the teachers assisting field work and the teachers of theory. In many cases, at least that is my experience, theory sometimes has serious misapprehensions regarding practice. [...] We don't meet textbook cases (experienced professional, countryside).

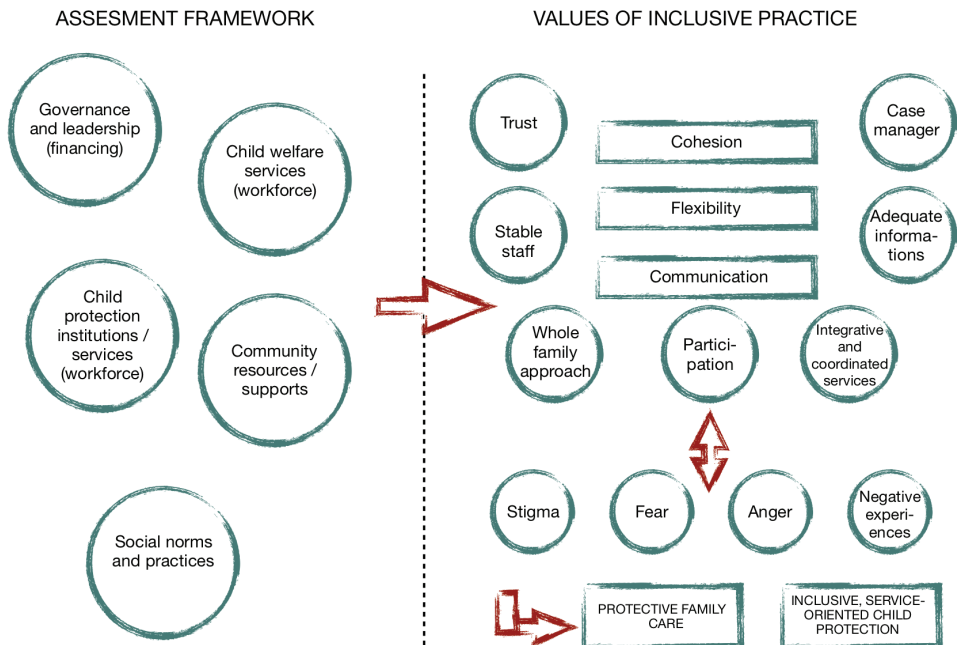
5. Conclusions

On the basis of the interviews one can conclude that there is a significant difference between the optimal condition as formulated by the curricula of social work studies, and the actual practice. In the view of the professionals, the constantly updated syllabus and the system of practical training do provide a proper basis, but the acquirement of the effective practical knowledge, namely the conclusion of the training of social workers cannot be ended when handing over the diploma. At this point the interviewees formulated an important critique regarding the system: there isn't any consistent method in place in order to surpass or handle the gap between theory and practice, training and fieldwork. Attempts to manage crisis situations are carried out – adequately or inadequately – incidentally, depending on the professional and human qualities of the colleagues, and in different ways, depending on the specific location. The idea of a mentoring system is an initiative to be supported at the beginning of one's career. In the professionals' opinion, there aren't professional organizations, or if there are, they are not efficient, since there isn't any dialogue and methodological discourse. This communicational field and motivation needed for the exchange of experience though should be created by the professionals for themselves, namely the desired development trend should imply an internal/institutional professional need and professional self-development. The impediment to this though are the low wages, the overload, the low social prestige of the profession, which, due to impossible working and caring conditions, can easily lead to the burn-out of the employees. In order to surpass the gap between training and practical work, a more overarching, systemic intervention is needed, built on 3 pillars: *reflection, self-reflection and advocacy*.

However, according to the participants to the thematic focus groups, the issue is not merely the crisis of the profession itself or of the child protection system, but we should rather talk about the crisis affecting the entire society. This phenomenon entails the existence of serious disturbances in the quality of public thought, in the identification and handling of the set of values and priorities, in general among human relationships and communication, which have a devastating impact on all levels of society, in all forms of social policies, thus, inevitably, in the everyday functioning of the child protection system as well.

In order to have an efficient, participatory child protection facilitating social integration, we need to consider simultaneously multiple factors: the existence of public will manifested in policies, the multitude of social, economic and cultural development trends, how political decision-makers think about childhood, what services do they associate to childhood (in terms of services supporting the families and the unity of families), how child welfare and child protection relate to each other, namely how professionally the system as a whole reflects to increasing risks and children's needs. The connections between systems aiming to provide support to children and other social policy sub-systems (i.e. education, child health) should also be considered (RÁCZ 2012; 2016). The most important values

of an inclusive practice tailored to the clients' strengths are *cohesion*, that is the interconnectedness of services; *flexibility*, which is intricately related to the role of a bridge and connection to resources of social work; and the efficient and honest *communication* between all actors participating in the child protection process. This triple unity is further nuanced and consolidated, if case management is built on a trustful relationship, if clients are given adequate information, if children are informed according to their age and maturity, if the entire family is involved in decision making, that is, if participation is considered a fundamental right. The existence of coordinated care and services and a stable team of professionals are equally important elements of an inclusive child protection practice. The reverse of these aspects consists of fears (both of the professional and of the client), the anger from both parts, the previous negative experiences of the clients and the stigma reflecting the attitude of the society. The service-oriented practice aiming at preserving or re-creating the unity of the family has to annihilate these negative aspects or even certain specificities acting as the consequences of a dysfunctional operation. Service-oriented, integrative child protection – while resuming the theoretical background of child protection – builds on community resources and support, is embedded in the local context, where social values and norms are settled around the protection and promotion of the child's rights.

Figure 1. The values and theoretical framework of the inclusive child protection

Source: own editing, 2019, based on: Ddumba-Nyanzi, Li 2018: 13; RÁCZ 2016; White 2005; Webb 2014

References

- Adfam (2011), *A Partnership Approach*, retrieved from: www.adfam.org.uk (accessed 26.07.2017).
- Balogh K., Gregorits P., Rácz A. (2018), *The Situation of the Child Welfare System in Hungary*, MIRDEC – 10th International Academic Conference, Global and Contemporary Trends in Social Science (Global Meeting of Social Science Community) Conference Proceedings, MIRDEC Publishing, Barcelona.
- Banwell C., Denton B., Bammer G. (2002), *Programmes for the Children of Illicit Drug-Using Parents: Issues and Dilemmas*, “Drug and Alcohol Review”, no. 21(4).
- C4EO (2009), *Effective Interventions for Complex Families Where There Are Concerns about, or Evidence of, a Child Suffering Significant Harm*, Centre for Excellence and Outcomes in Children and Young People’s Services, London.
- Child Welfare Information Gateway (2016), *Family Engagement: Partnering with Families to Improve Child Welfare Outcomes*, retrieved from: <https://www.childwelfare.gov/pubs/f-fam-engagement/> (accessed 24.07.2017).
- Copello A.G., Velleman R.D., Templeton L.J., (2005), *Family interventions in the treatment of alcohol and drug problems*, “Drug Alcohol Review”, no. 24(4).
- Czinderi K., Homoki A., Rácz A. (2018), *Parental Quality and Child Resilience: Experience of a Hungarian Model Program*, MIRDEC – 10th International Academic Conference, Global and Contemporary Trends in Social Science (Global Meeting of Social Science Community) Conference Proceedings, MIRDEC Publishing, Barcelona.
- Ddumba-Nyanzi I., Li M. (2018), *Assessing Alternativ Care for Children in Uganda*, Measure Evaluation, Uganda Country Core Team, University of North Carolina at Chapel Hill, Chapel Hill, retrieved from: <https://bettercarenetwork.org/sites/default/files/Armenia%20Assessment%20Report-en.pdf> (accessed 9.02.2019).
- Easton C., Featherstone G., Poet H., Aston H., Gee G., Durbin B. (2012), *Supporting Families with Complex Needs*, Findings from LARC4 – Report for the Local Authority Research Consortium (LARC), National Foundation for Educational Research, Berkshire.
- Horgan J. (2011), *Parental Substance Misuse: Addressing its Impact on Children, A Review of the Literature*, National Advisory Committee on Drugs, Dublin.
- Kroll B., Taylor A. (2009), *Interventions for Children and Families Where There Is Parental Drug Misuse*, retrieved from: <http://dmri.lshtm.ac.uk/docs/kroll.pdf> (accessed 26.07.2017).
- KSH (2017), Data collection: No. 1208, No. 1209, No. 1210, No. 1696, No. 2023, KSH, Budapest, (unpublished data).
- McCroskey J., Meezan W. (1998), *Family-Centered Services: Approaches and Effectiveness*, “The Future of Children”, vol. 8, no. 1.
- Newcastle City Council (2002), *Parental Substance Misuse and the Effects on Children, Practice Guidance for Agencies in Contact with Children and Young People*, Newcastle City Council, Newcastle.
- Rácz A. (2012), *Barkácsolt életutak, szekvenciális (rendszer)igények*, [Self-made Life-paths, Sequential (System) Needs], L’Harmattan, Budapest.
- Rácz A. (2015), *Social Exclusion in Hungary from a Child Protection Perspective*, “International Journal of Child, Youth and Family Studies”, vol. 6, no. 3, retrieved from: <https://journals.uvic.ca/index.php/ijcyfs/article/view/13565> (accessed 9.02.2019).
- Rácz A. (2016), *Gyermekvédelem mint fragmentált társadalmi intézmény*, (Child Protection as a Fragmented Social Institution), Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Ross N., Cocks J., Johnston L., Stoker L. (2017), *‘No Voice, No Opinion, Nothing’: Parent Experiences When Children Are Removed and Placed in Care. – Research report*, NSW: University of Newcastle, Newcastle.

- Szilvási L. (2005), *Családok a gyermekvédelem határán: Integrációt erősítő és dezintegráló beavatkozások a szociális intézményekben*, (*Families at the Border of Child Protection: Integrated and Disintegrating Interventions in Social Institutions*), "Kapocs", vol. 4, no. 2, retrieved from: http://epa.oszk.hu/02900/02943/00017/pdf/EPA02943_kapocs_2005_2_03.pdf (accessed 27.06.2019).
- Szombathelyi Sz. (2013), *Kompetencia-fogalom használata és az interkulturális párbeszéd gyakorlata a szociális területen*, (*Use of the Concept of Competence and Practice of Intercultural Dialogue in the Social Field*), Rubeus Egyesület, Budapest, retrieved from: http://rubeus.hu/wp-content/uploads/2013/09/24313_kompetencia_szs_z_rubeus.pdf (accessed 27.06.2019).
- Templeton L., Zohhadi S., Galvani S., Velleman R. (2006), "*Looking Beyond Risk*" *Parental Substance Misuse: Scoping Study*, Scottish Executive St Andrew's House, Edinburgh, retrieved from: <http://www.dldocs.stir.ac.uk/documents/beyondrisk.pdf> (accessed 27.06.2019).
- Webb M.A., Bunting L., Shannon R., Kernaghan D., Cunningham C., Geraghty T. (2014), *Living with Adversity: A Qualitative Study of Families with Multiple and Complex Needs*, Barnardo's Northern Ireland, Belfast, retrieved from: https://pure.qub.ac.uk/portal/files/13205535/Living_with_Adversity_Full_Report_282_29.pdf (accessed 9.02.2019).
- White A. (2005), *Assessment of Parenting Capacity. Literature Review*, Centre for Parenting & Research, Ashfield.

Andrea Rác

NOWE FORMY ZORIENTOWANEJ NA USŁUGI, PARTYCYPACYJNEJ OCHRONY DZIECI NA WĘGRZECH

Abstrakt. Podstawowym aspektem dobrostanu i ochrony dzieci, który skupia się na rodzinie i ukierunkowaniu zasobów społeczności, jest to, że w celu zachowania jedności rodziny konieczne jest powszechne wprowadzenie ze społeczności lokalnej usług w życie rodziny, mobilizując w ten sposób wewnętrzne zasoby rodziny i uznając rodzicielstwo za wartość społeczną. Integracyjna ochrona dzieci jest procesem wielodyscyplinarnym i wielowymiarowym. W badaniach przeanalizowano, w jaki sposób węgierscy specjaliści w dziedzinie ochrony dzieci w ośrodkach opieki i opieki nad dziećmi, instytucje ochrony dzieci i system pomocy zastępczej myślą o swojej pracy oraz jakie dysfunkcje identyfikowane są przez nich w obszarze ich pracy dotyczącej ochrony dzieci. Badano również, w jaki sposób szkolenia i praktyka społeczna mogą przyczynić się do włączenia wartości zawodowych do pracy w terenie. Analizowano, w jaki sposób pomoc społeczna może być w ogólnym sensie odpowiadająca na oczekiwania i jak praca społeczna stała się aspołeczna w późnej nowoczesności i w szybko zmieniającym się, nieprzewidywalnym środowisku usług.

Słowa kluczowe: dobrostan i ochrona dzieci, mentalność zawodowa, szkolenia w pracy społecznej, system ochrony dzieci zorientowany na usługi, kierunki przyszłego rozwoju.

Jolanta Pivorienė*

 <https://orcid.org/0000-0001-6328-7940>

Shierly Angelina Sungkono**

 <https://orcid.org/0000-0001-9393-0933>

SOCIAL PRACTICES IN PROVIDING SOCIAL SERVICES FOR FAMILIES IN LITHUANIA: DAY CARE CENTERS APPROACH

Abstract. Despite the considerable number of scientific papers on the importance of interactions between social workers and children in world literature, there are only a few studies and scientific papers in Lithuania that focus on the experience of social workers to interact with vulnerable children. The aim of this article is therefore to analyze the methods of interacting social workers with vulnerable children in daycare centers. Two research questions were formulated: what are the most effective and the least effective methods of interacting with sensitive children in the Vilnius daycare centers. The qualitative methodological approach was applied in the study. The data were collected through semi-structured interviews, which were analyzed using thematic analysis, which allowed for the separation of three main categories: common interaction methods, the most effective methods, and the least effective methods. The qualitative analysis of the data enabled, in turn, to indicate within the subcategories of the various activities to be able to rule on the effectiveness and functionality of group and individual therapy.

Keywords: interaction, individual work, group work, day care centre.

1. Introduction

Social work, as defined by the Ministry of Social Security and Labour of the Republic of Lithuania (2018) and in line with its universal definition approved by the International Federation of Social Workers (2014), is both a practice-based profession and an academic discipline that gives purposes to empower individuals, families, communities, and society in an effort to smoothen out human relationships and to liberate people from social problems through social change,

---

* Assoc. prof. dr., Mykolas Romeris University, Ateities str. 20, Vilnius, LT 08303, e-mail: jolantapiv@mruni.eu

** e-mail: esdi@mruni.eu

social development, and social solidarity, on the basis of social work principles, which are centralised on social justice, collective responsibility, human rights, as well as respect for diversity. Based on the definition of social work, it is obvious that the nature of social work profession requires social workers constantly to interact with clients. Therefore, interaction becomes unavoidable and important in every aspect of social work and social work practice.

Child welfare system is one of the fields where social workers are employed. According to the official statistics provided by the Ministry of Social Security and Labour of the Republic of Lithuania (2018), there are in total of 285 children's day care centres for at-risk families and approximately 634 social workers working with vulnerable children and at-risk families in Lithuania. Danlope (2016) remarks that interaction between children and parents is helpful to shape children's thoughts and beliefs, providing them with a sense of self that helps determine characters and behaviours of the children in different situations. That said, vulnerable children often lack this opportunity, because of many possible reasons, such as misconduct or neglect by the parents. Social workers are frequently called in to fight for the rights of these children. The importance of social worker's contributions in vulnerable children's lives makes it necessary for social workers to have the capacity to approach and interact with these vulnerable children so that constructive relationships can be established between them. Therefore it is relevant to investigate interaction between social worker and vulnerable children in order to act at children best interests.

Social worker and children interaction is an interest of foreign scientific investigation. They highlight the importance of social worker's face-to-face practice with children and demonstrate the relevance of interaction between social workers and vulnerable children, describe tools used by social workers to effectively communicate with children (Miller 2018; Morrison 2016; Shemmings et al. 2018), analyse perspectives and experiences of children when they interact with social workers, stating that the quality of relationship between children and social workers plays a vital role in social work intervention (Oliver 2010). In spite of the abundance of scientific literature concerning the relevance of interaction between social workers and children worldwide, scientific studies that focus on social workers' experience of interaction with vulnerable children are still lacking in Lithuania. Therefore the goal of the article is to analyse social workers' interaction methods with vulnerable children at children's day care centres. Research object is interaction. These research questions are formulated: what are the most effective and what are the least effective methods of interaction with vulnerable children in day care centres in Vilnius.

Qualitative approach was chosen for investigation. Data was collected using semi-structured interviews, which consisted of 17 questions in total, covering the topic of social worker interaction with vulnerable children. Interview questions were divided into four categories: social workers' relationship with vulnerable

children, challenges of interaction, interaction methods, and coping methods. In this article one (interaction methods) out of four sets of questions is analysed. After transcribing all interviews, they were analysed by using thematic analysis approach, which revealed these categories: typical interaction methods, the most effective methods, the least effective methods.

Research participants were selected by using purposive sampling by these criteria: currently work as social worker in children day care centre in Vilnius; have at least one year experience of direct interaction with vulnerable children. Contacts were gathered from Vilnius City Administration official website, providing a complete list of 28 children's day care centres for at-risk families located in Vilnius. After invitation emails and follow-up phone calls 9 female social workers from different centres agreed to participate in the interviews.

In order to meet ethical requirements, verbal consent regarding confidentiality of personal identity and the social worker's workplace was clarified to each research participant. The research participants were also clarified that since their participations were voluntary, therefore, they were free to decline any questions that they felt uncomfortable to answer to. All research participants agreed about their interviews being recorded. Each research participant was given identification code started with SW, which is the abbreviation for Social Worker, followed by number from 1 to 9.

2. Understanding characteristics of interaction and methods of interaction

Interaction, in this context, is interpreted distinctly as social interaction, referring to the occasion when two or more people communicate with or react to each other, e.g. a process of how we act and react to the people around us (Moffitt 2018). Morgan (2015) suggests that we are in our most comfortable selves when we are in good terms with others.

Human interaction can be differentiated into two types: focused interaction and unfocused interaction. Focused interaction is understood as an interaction that occurs between two or more people that have a common goal (e.g.: a group of children preparing for a lunch together with their social worker), on the other hand, unfocused interaction refers to an interaction between individuals who does not have either any familiarity or a common goal (e.g.: interaction between pedestrians who try not to be involved in accident by following the traffic rules). Additionally, interaction itself can be classified as either conjunctive, which is an interaction that bring people together, or disjunctive, which is an interaction that pull people apart (Bardis 2014). In social work practice in the field of child welfare, focused interaction is applied to describe the day-to-day interaction between social workers and children, due to both social worker and the child are usually having the same

goal to achieve, which is mainly to reduce the vulnerability encountered by the children and to protect them from further harm. Also there is striving that most of interactions would be of conjunctive manner.

Social workers in child welfare interact with children in a variety of ways, which can be in the form of either individual interaction or group interaction. Individual interaction occurs when social worker is required to provide assessments, to obtain a detailed information from a child regarding their needs or goals, to provide individual counselling or psychotherapy, or to advocate for children that are unable to speak up for themselves, such as children with severe disabilities. On the other hand, group interaction occurs when social worker provides group counselling, group seminars, or group activities that require participation of some or all children (Miller 2018).

In order to have a meaningful interaction, an effective communication with children and possibility to apply various methods social workers, apart from the core social work skills, must also have these particular skills, such as capabilities to form trusting relationships, to grasp non-verbal communication, to listen attentively, to build relationship with the children, to discuss different kinds of issues, to provide information for children, to give a clear feedback to the children, to emphasise children's perspectives about any situation, and to explain confidentiality and boundaries. In addition, during interaction, social workers must also believe that children are competent in sharing information that can contribute in assessment process, planning, decision making (Research in Practice 2014). UNICEF (2018) clarifies that the ability to effectively interact and communicate with children will extensively help social workers gain information from the children, as effective communication will enable the children to communicate and express their concerns and needs, thus social workers can better protect and assist the children if the main concerns of the children have been clarified, in addition, the ability of social worker to be truthful and accurate when interacting with children is proven to empower children in making appropriate decisions and choices for themselves. UNICEF argues that it will not be possible to determine the best interest of any child without having a direct and effective interaction and communication with the child him/herself. Therefore, it is important for social workers to understand the essence of interaction so that they can critically assess the characteristics of interaction, whether the interaction itself will lead to more troubles or fix the troubles. Morrison (2016) stated that when children spend enough time to interact with their social worker, it would be easier for children to develop trust in their social worker, thus it would be easier for social workers to discuss sensitive issues with the children.

3. Interaction methods with vulnerable children in day care centres in Lithuania

Research data analysis revealed these categories in the theme Social work interaction methods: typical interaction methods, the most effective methods, the least effective methods.

In the category Typical interaction methods these sub-categories are formulated: group work, individual work, active listening, humour.

Findings revealed that the most common methods used to interact with children in day care centres are through group work activities due to the great number of children attending day care centres and limited number of social workers working in per day care centre. SW2 clarified, *...our place is not suitable for individual consultation... it's really open and always crowded*. Playing interactive games, role-playing, sports, excursions, camps, art therapy, celebrations, group reflection, discussions, cooking, having lunch, activity scheduling, psychoeducation, social skills activities are mentioned among typical group activities (*A lot of playing... it helps to communicate... play a lot of different games... excursions, riding a bike... playing bowling, going to the cinema... (SW1); ...art therapy, painting with the goal to express feelings... excursions... we go to some kind of local area, forest, for some activities... volunteering... we celebrate birthdays and other important events (SW2); ...made a schedule about activities we can do with them (SW3); ...art therapy... drawing... music therapy... board games... we have a goal that children express in the better way than fighting... by making them do sports... basketball... team games... celebrate birthdays... eat together... summer school... excursions... cinema... skiing... (SW4); ...games inside, games outside in the yard, playing football, lunch when we are cooking together, social skills activities, sport games (SW5); ...games, plays, art therapy, play with dolls... we play families... in such a way, they can act situation of what happens in their house... we have one week of summer camp... boxing... (SW7); ...learning through experience... reflection... (SW8); ...group methods... arts and sports... (SW9)*).

Individual work is used when group work can't be applied *...if a child can't be in a group because of violence or other things, we do individual work with that child... individual consultation (SW2)*. Reading books, individual consultations, doing homework, rewards, individual reflection are mentioned as individual work activities. Reward/motivation system seeing that each child has their own pluses and minuses according to their day-to-day behaviours, is implemented daily in the day care centres: *...reward system. They collect pluses and minuses... (SW2); You try to help them but they would learn themselves to do stuff... we have pluses for homework... if they help someone. If they participate... (SW6)*. The method of reward/motivation system is proven to be a good method to teach children how to be responsible. Children tend to show their best behaviours because they want something in return, prizes, for instance.

Active listening (*A lot of active listening... so they feel that you understood them.* (SW1)) and humour (*...humour... for some situations you need to do some jokes... it's important for children* (SW1); *...some children are very good with humour* (SW9); *I feel that sense of humour now in day care centre is very strong thing and children are using this* (SW4)) also fall in the category of typically applied methods.

In the category the most effective interaction methods to apply these sub-categories are formulated: group work activities, reward system, reflection, listening. These methods are beneficial to get to know the children better, to understand children, to create relationship with children, as well as to increase children's participation in activities (*...through games... we learn how to be in the group... how to be in society... it's also coping mechanism. They deal with emotions* (SW8), *...play and group work, which involve all. The goal is that when all participate... this group really likes artwork... they always participate...* (SW2), *...group work, games outside, and social skills activities. They help create relationship with children and to know more about them...* (SW5)). SW8 suggested that these methods are also beneficial to help children *...learn how to be in the group... how to be in society. It's also coping mechanism. They deal with emotions. If something is happening in their house, they can play, act, and it's less stressful for them.* Among the most effective group work activities are mentioned: art therapy, picture taking, outdoor games, social skills activities, games. As the most effective methods from individual work reward system (*...about plus and minus help us because they become more responsible and they understood that nothing is easy and for free... help us have more respect* (SW3)) and reflection (*...reflecting individually... to have individual interaction* (SW8)) are emphasised. From typical interaction methods also listening is defined as the most effective method of interaction (*...listening and wanting to understand. It's important* (SW1), *...to listen and to feel each other, and to pay attention to children* (SW2)).

In the category the Least effective interaction methods these sub-categories are formulated: strict discipline, talent show, watching movies, handcrafting and going to museums. Social workers were asked about the least effective methods; method that they don't apply anymore because it doesn't work in their day care centres. Social workers said that strict discipline is the least effective method to create a positive relationship with children. SW9 commented: *...if you always be policeman, or very strict and very controlling. It's not helping.* Other the least effective methods include psychoeducation (*I tried a little bit of psychoeducation... They didn't want that and they were not so excited... 10 times, then I stopped because it kind of ruined our contact* (SW1)), talent show (*...like singing and expressing their singing to others... everything goes wrong because everyone gets shy... it doesn't work* (SW2)), watching movies (*...there are different groups of children... they cannot watch one movie together...* (SW5)), handcrafting (*...handcraft, they don't like such things* (SW7)), going to museums (*...going outside to museum, they become aggressive and can be very noisy* (SW7)).

Summarising it could be said that individual work and group work are applied in all researched day care centres, although social workers prefer to use more group work than individual work. Various group work activities dominate in the most effective and the least effective interaction methods lists, while individual group activities are mentioned only as effective interaction activities. Thus focused social workers and children interaction in group work form could be both conjunctive and disjunctive depending on specific situation and interaction activities applied.

4. Conclusions

Social workers working in child welfare system have regular professional interactions with children and therefore have to have high competence in interaction and ability to apply various interaction methods for the best interest of the child. Many scientific researches indicated that the way social worker interacts with children contributes to children development and well-being.

To help create positive relationship with the children, social workers use two different interaction methods: individual work and group work. Group work is applied not mostly for professional but because of structural reasons at day care centres: big number of children and small number of social workers. Individual work is used in marginal situations.

Social workers see group work activities as more effective interaction methods than individual ones. Art therapy, picture taking, outdoor games, social skills activities, games are seen as the most effective group activities in day care centres. From individual work reword and reflection are defined to be effective. The least effective interaction methods are listed from group work activities.

References

- Bardis P.D. (2014), *Social Interaction and Social Processes*, "Pi Gamma Mu, International Honour Society in Social Sciences and JSTOR", no. 54(3), retrieved from: <http://www.leedugatkin.com/files/2214/1304/6015/Bardis.pdf> (accessed 1.06.2019).
- Calder M., McKinnon M., Sneddon R. (2012), *National Risk Framework to Support the Assessment of Children and Young People*, retrieved from: <http://hub.careinspectorate.com/media/109497/sg-national-risk-framework-to-support-assessment.pdf> (accessed 1.06.2019).
- Danlope I. (2016), *The Role of Social Interactions in Social Psychology*, retrieved from: <https://www.linkedin.com/pulse/role-social-interactions-psychology-isaac-danlope> (accessed 1.06.2019).
- Espejo K. (2016), *The Benefit of Numbers: Group Therapy for Children and Adolescents*, retrieved from: <https://www.childandfamilymentalhealth.com/the-benefit-of-numbers-group-therapy-for-children-and-adolescents/> (accessed 1.06.2019).
- International Federation of Social Work (2014), *Global Definition of Social Work*, retrieved from: <http://ifsw.org/policies/definition-of-social-work/> (accessed 29.05.2019).
- Miller A. (2018), *How Does a Social Worker Interact?*, retrieved from: <http://work.chron.com/social-worker-interact-21606.html> (accessed 1.06.2019).

- Ministry of Social Security and Labour of the Republic of Lithuania (2018), *Even More Children Will Be Able to Attend Children's Day Care Centres*, retrieved from: <https://socmin.lrv.lt/lt/naujienos/dar-daugiau-vaiku-gales-lankyti-vaiku-dienos-centrus> (accessed 29.05.2019).
- Ministry of Social Security and Labour of the Republic of Lithuania (2018), *Social Work and Regulation*, retrieved from: <https://socmin.lrv.lt/en/activities/social-integration/social-services-and-social-work/social-work-and-regulation> (accessed 29.05.2019).
- Ministry of Social Security and Labour of the Republic of Lithuania (2018), *Statistic*, retrieved from: <https://socmin.lrv.lt/lt/veiklos-sritys/scima-ir-vaikai/vaiko-teisiu-apsauga/statistika-1> (accessed 29.05.2019).
- Moffitt K. (2018), *Social Interaction*, retrieved from: <https://study.com/academy/lesson/social-interactions-definition-types-quiz.html> (accessed 1.06.2019).
- Morgan N. (2015), *We Humans Are Social Beings – and Why That Matters for Speakers and Leaders*, retrieved from: <https://www.forbes.com/> (accessed 1.06.2019).
- Morrison F. (2016), *Social Worker's Communication with Children and Young People in Practice*, retrieved from: <https://www.iriss.org.uk/resources/insights/social-workers-communication-children-and-young-people-practice> (accessed 1.06.2019).
- Oliver C. (2010), *Children's Views and Experiences of Their Contact with Social Workers: A Focused Review of the Evidence*, retrieved from: http://dera.ioe.ac.uk/11515/1/Children_s_views_and_experiences_of_contact_with_social_workers_report_July_2010.pdf (accessed 1.06.2019).
- Research in Practice (2014), *Communicating Effectively with Children and Young People*, retrieved from: <http://fosteringandadoption.rip.org.uk/topics/communicating-effectively/> (accessed 1.06.2019).
- Shemmings D. et al. (2018), *Tools Social Workers Can Use to Talk to Children*, retrieved from: <http://www.communitycare.co.uk/tools-social-workers-can-use-to-talk-to-children/> (accessed 1.06.2019).
- Sinner P. et al. (2018), *What are Some Good Approaches to Conducting Focus Groups with Children?*, retrieved from: <http://www.lse.ac.uk/media-and-communications/assets/documents/research/eu-kids-online/toolkit/frequently-asked-questions/FAQ-34.pdf> (accessed 1.06.2019).
- The United Nations of Children's Fund (2018), *Foundations Working with Children*, retrieved from: https://www.unicef.org/violencestudy/pdf/ARC_working_with_children.pdf (accessed 29.05.2019).
- Vilnius City Administration (2019), *Vaiku Dienos Centrai*, retrieved from: https://www.vilnius.lt/lit/Vaiku_dienos_centrai/9118276 (accessed 29.05.2019).

Jolanta Pivorienė

Shierly Angelina Sungkono

PRAKTYKI SPOŁECZNE W ŚWIADCZENIU USŁUG SOCJALNYCH DLA RODZIN NA LITWIE: CENTRA OPIEKI DZIENNEJ

Abstrakt. Pomimo znacznej liczby opracowań naukowych dotyczących znaczenia interakcji między pracownikami społecznymi a dziećmi w literaturze światowej, to na Litwie niewiele jest takich badań i artykułów naukowych, które koncentrują się na doświadczeniu pracowników socjalnych w zakresie interakcji z dziećmi wrażliwymi. Celem tego artykułu jest zatem przeanalizowanie metod interakcji pracowników socjalnych z dziećmi podatnymi na zagrożenia w ośrodkach opieki dziennej. Sformułowano dwa pytania badawcze: Jakie są najskuteczniejsze, a jakie najmniej skuteczne metody interakcji z dziećmi wrażliwymi w ośrodkach opieki dziennej w Wilnie? W badaniu

---

zdecydowano się na wybór podejścia jakościowego. Dane zebrano za pomocą częściowo ustrukturyzowanych wywiadów, które przeanalizowano za pomocą analizy tematycznej, co pozwoliło na wyodrębnienie trzech głównych kategorii: typowe metody interakcji, najskuteczniejsze metody i najmniej skuteczne metody. Analiza jakościowa danych umożliwiła z kolei wskazanie w ich obrębie podkategorii odnoszących się do różnych działań i aktywności, aby móc orzekać o skuteczności i funkcjonalności terapii grupowej i indywidualnej.

Słowa kluczowe: interakcja, indywidualna praca, praca grupowa, centrum opieki dziennej.

Katarzyna Gucwa-Porębska*

 <https://orcid.org/0000-0003-0040-4526>

DYSFUNCTIONALITY OF THE FAMILY ENVIRONMENT AS ONE OF THE REASON FOR RECIDIVISM

Abstract. The family as a basic social cell, the first human life environment, plays a fundamental role in securing needs, transferring social patterns and protecting its members. Taking into account the different family models that exist in the modern world, apart from traditional and reconstructed families, we also distinguish dysfunctional families, which does not immediately mean that they are pathological ones. Properly populating parental functions is one of the most important tasks of the family. It is a family that creates educational, caring and socializing environment for a child, where the characteristics of its personality and identity are evolving, as well as social norms are assimilated and associated with adequate sanctions. Family type and model can have a significant impact on the emergence of criminal behavior in adulthood. The author's studies in the years 2007–2011 show that family relationships are the most significant factor in the biographies of prisoners. Besides, it has been shown that to start criminal activities and subsequent returns to such activities, they correlate with educational problems and numerous addictions in the family (from alcohol, drugs, psychoactive substances, gambling, etc.). The dysfunctions that arise as a result of the socialization process and the building of daily relationships can be linked to the entry into the criminal way of a young man, and thus foster a return to negative habits and recidivism in the future. The article aims to show the relationship between the being brought up in the dysfunctional family and the entrance to a criminal path, which may also be regarded as one of the causes of later recidivism of individuals.

Keywords: family, recidivism, patterns, relations.

1. Introduction

In the literature, a lot of different definitions of the family may be encountered. I will cite the chosen ones, which in my opinion are widely used. Józefa Brągiel regards the family as a “basic, natural and primary environment that has a huge impact on shaping the personality of the child, development of his abilities and the capability to achieve success” (Brągiel 1994: 12). Stanisław Kawula, however, considers the family as “pedagogical institution” (Kawula 2004: 30).

---

* PhD, Social Affairs Institute, Pedagogical University Cracow, ul. Podchorążych 2, 30-084 Kraków, e-mail: katarzyna.porebska@vp.pl

Intense changes in social, economic and technological life cause that family models are undergoing numerous transformations. And so: according to Kawula, the following families may be distinguished: exemplary, normal, families still efficient pedagogically, families inefficient pedagogically, pathological families (Kawula 2007: 180–182). Zbigniew Tyszka, on the other hand, indicates conditions that should be fulfilled in order to be able to refer to appropriate functioning of the family. Those include:

1. A collection of living conditions (allow to meet the biological, developmental needs of the child).
2. Working time and parents' free time (how long they work, how much time they have and how much they devote to the child?).
3. Parents' social and cultural level, upbringing skills, education, social and cultural activity, attitude to the world of values, worldview, moral principles.
4. Harmonious living of parents.
5. Proper organisation of family life (Tyszka 1980: 38).

When the above conditions are not met, there may be a number of irregularities and dysfunctions which I will indicate below.

2. Dysfunctional family

Nowadays, dysfunctional families are also said to function in society, but which is worth emphasizing does not mean that they must be pathological families. Working with families in various areas of social life, I would like to emphasize that dysfunctions, i.e. some kind of difficulties can appear for various reasons. In some families (with whom I worked), these were crisis events, for which the members had no influence, for example, loss of a loved one as a result of an accident, fire or permanent disability that occurred suddenly, to situations related to family transformation, divorce, separation or serving a penalty of deprivation of liberty by one parent. The above situations, so different from each other, had in common one sudden change, which caused that the existing life had changed dramatically. Thus, the dysfunctionality of the family covers various areas of social life and can affect every human being at different time in life.

Arkadiusz Przybyłka defines a dysfunctional family as “such, in connection with social life it is regulated by a set of rejected values, norms and patterns of behavior, which are the objects of intergenerational transport in the course of socialization processes, covering the same group” (Przybyłka 1999: 35).

Kawula, characterizes her as a “group of members who cannot perform their parental functions sufficiently well, i.e. one that is unable to meet their duties and responsibilities towards their children and other family members, and to successfully solve their processes and crisis situations” (Kawula 2006: 87).

Henryk Cudak underlines that:

Imitation and identification are the natural mechanisms of child socialization. The child learns behavior patterns from parents, follows their example and often imitates them. In dysfunctional families in which conflicts occur, aggression, violence, alcoholism, and educational difficulties in children and adolescents appear and develop. Emerging educational difficulties are expressed in contacts with peers in a family, school and local environment. In peer groups they show emotionality, anger, conflict, aggression, arrogance in behavior, violence and brutality towards the weak (Cudak 2011: 13).

The situation of dysfunctional families is so serious and widespread that therapies for adult children from dysfunctional families have been conducted for several years.

The syndrome largely concerns abnormalities in the child's upbringing system, especially taking into account the influence of possibilities of roles that a young man plays in the family inadequately matched to the age. The child has the right to childhood, to carelessness, the opportunity to make mistakes, to victories, but also failures. Unfortunately, dysfunctional families very often experience a disorder in the area of the child's function in the family. Then, we talk about the parentification phenomenon. Katarzyna Schier emphasizes that "in order to survive emotionally, the child must start the care system with respect to carers, instead of receiving care from them" (Schier 2017: 16).

Often the oldest child in the family takes on the role of a "hero", must look after younger siblings, more is demanded from him/her, and particularly stiff boundaries are set for him/her, while, for example, younger siblings in a much shorter time with less self-involvement get exactly the same profits.

An important problem in the context of the reversal of roles is also the fact that the parents exert excessive influence on the child in the sphere of life achievements.

These are very specific expectations for children, on the part of parents: children are expected to achieve successes where parents have failed. This form of placing their needs by adults in their own children does not cause indignation or even social amazement. There are a lot of examples to be mentioned: from the school achievements of children and later academic studies, studying abroad, gaining academic degrees and prestigious professions, and gathering material goods and wealth to specific features of the external appearance (Schier 2017: 47).

It should be stressed that parents are responsible for raising their children, and the excess of expectations and reversal of roles in the family can have very serious consequences in adult life, both the child and the parent. However, as long as the upbringing is not based on the principles of democracy, mutual respect and understanding, numerous dysfunctions will notoriously arise, and there is even a high probability that they will be reproduced on the principle of a modelling method for subsequent generations.

In my research, I have met prisoners who have pointed to a number of dysfunctions of the environment from which they came. Among this group were

both first punished juveniles, but also recidivists. And this group was particularly interesting for me, considering the aspect of education and internalization of certain norms and values.

3. Recidivism in the light of law

“Recidivism” comes from the Latin word *recedere*, which means “to fall again”. According to the Dictionary of the Polish language, recidivism is: “a criminal offense committed by a person already punished”¹. According to Andrzej Marek,

[...] recidivism in the criminological sense is the phenomenon of return crime occurring in society, and in the individual dimension – the repeated or multiple committing of crimes by the same person. Criminological recidivism – apart from regarding the deed as a crime by law – is independent of formal criteria, and also whether the recidivist has been convicted for a crime, whether he has served his sentence or even whether his crime or crimes have been detected (Marek 2003: 314).

Referring to Art. 64. Subsection “Basic and multiple recidivism”² we read that:

Art. 64 § 1. If the perpetrator sentenced for intentional offenses to imprisonment commits within 5 years after serving at least 6 months of punishment intentional crime similar to the offense for which he was already convicted, the court imposes the penalty provided for the perpetrator offense in excess of the lower the statutory limit of the threat, and may measure it to the upper limit of the statutory threat increased by half.

§ 2. If the perpetrator previously convicted under the conditions specified in § 1, who held a total of at least one year imprisonment and within 5 years after serving in whole or part of the last punishment commits again a deliberate crime against life or health, crime of rape, robbery or other offenses committed with the use of violence against a person or the threat of its use, or bringing a man unconscious or vulnerable, the court imposes a penalty of up to twice the statutory minimum threat to the upper limit of the threat increased by half.

§ 3. The penalty of imprisonment imposed pursuant to § 1 or 2 may not exceed 25 years of imprisonment.

§ 4. The tightening of the penalty provided for in § 1 and 2 does not apply to crimes in danger of imprisonment, the lower limit of which is higher than 5 years.

§ 5. In particularly justified cases, when even the lowest penalty imposed on the basis of § 2 would be disproportionately severe due to the degree of guilt and the degree of social harmfulness of the perpetrator’s act, the court waives the application of the penalty specified in § 2.

According to the data of the Ministry of Justice in 2009–2015 the percentage of recidivists increased in relation to the total number of convicted persons. The conclusions from the analyses presented in the ministerial paper are as follows:

- Out of a total of 373 542 legally sentenced in 2011, adults – 95,248 have committed a crime again in the next 5 years, which is 25.5% of all convicts;

¹ <https://sjp.pwn.pl/slowniki/recydywa.html> (accessed 8.01.2019).

² Act of 6 June 1997, Penal Code Journal of Laws 2018.0.1600 uniform text.

- In about 50% of cases, the offense is re-committing in the first year after the previous judgment becomes final;
- Most people who returned to crime in the period 2011–2015 were initially sentenced to imprisonment – 33.7% and the penalty of immediate restriction of personal liberty – 32.7%.
- Out of 49 797 people who left prisons or detention centres in 2011, 40.1% (i.e. 19 973) have committed a crime within 5 years³.

4. Family in the life of convicts – fragments of life stories

The place of research was the Kraków Podgórze Remand Center, the Kraków Nowa Huta Prison and the PRO DOMO Association. I used the diagnostic survey method and the analysis of individual cases. In addition, the prisoners completed the Antonovskiy SOC 29 life orientation questionnaire.

In the research that I conducted in 2007–2011, among 146 respondents, 26 returned to the criminal path. Out of this group of 26 people, each person indicated at least two factors of dysfunction in the family, which could be the reason for re-entering the criminal path. In 2018, in my book on post-penitentiary help for people aged 60+ in the libertarian environment, it was alarming for me that 60 or even 70-year-olds in the conversation about breaking the law pointed to parental shortcomings and lack of relations with parents from the period of youth and even childhood. It can therefore be emphasized that neglecting in the area of upbringing, lack of showing affection, building mutual relations and authoritarian methods of upbringing are strongly reflected in adult life, and even in seniors' age. It is very important that the parent is present in the process of upbringing and does not underestimate the problems with which the child turns to him, because if we do not seriously treat the child, his needs and problems during childhood, we cannot expect that in the age of adolescence he will come to confide in us about his problems or loneliness. Similarly, such a person may have serious problems with communication, interaction and showing affection in adult life.

Wiesław Ambroziak emphasizes that:

in a situation where this environment provides the child with such patterns of social behaviour that are consistent with the norms and values accepted by the general public, we can observe the progressive process of socialization, that is constructive and creative adaptation to society expected behaviours. In the opposite situation, when the influences of this environment are contrary to generally accepted norms, and the individual submits to them, there is a progressive process of its social derailment (disturbed process of socialization) manifesting itself in behaviours violating moral and legal norms (Ambroziak 1983: 125).

---

³ <https://isws.ms.gov.pl/pl/baza-statystyczna/publikacje/download,3502,1.html> (accessed 15.01.2019).

This is a particularly accurate observation, because despite the elapsing of years, we can confidently refer it to contemporary social situations and contemporary models and styles of upbringing, where apart from those socially accepted, there are also those that do not fully fit into the normative system in force in society.

It is also worth emphasizing that the fundamental role in acquiring and consolidating socially accepted patterns is played by contact and relationship with both parents. While the bond between mother and child is completely different, absolutely not better or worse, just different than father and child, both parents and their relationship with each other affect the formation of personality, behavioural patterns. Among the many situations that I met during conversations with prisoners, most of them manifested a negative attitude towards fathers. And in the meantime, as research by i.a. Brągiel “a child feels safe, happy when his father fills his function well in the family. Poor relationship with father causes fears and constant anxiety in a child” (Brągiel 2014: 108).

I believe that this situation may be caused by many factors, from biological to social or psychological. Considering the broad spectrum of theories of upbringing, I think that the social learning theory plays a special role in upbringing: Thus, two views that are significantly different from each other in relation to the explanation of the appearance of adverse behaviours can be presented. Albert Bandura – a psychologist in the book *Theory of Social Learning*, emphasized that a person learns by observing the behaviour of other people. Thus, it is the family as the basic environment of life, and the primary social group is the place of acquiring the first social competences so necessary in adult life. Bandura’s theory focuses on the relationship between two units – the model and the observer, and relies on the observer’s repetition of the behaviour that the model observed. However, in order for this mechanism to work, four conditions should be met: 1) the observer must focus on the behaviour he is to repeat; 2) he must remember it; 3) he must be able to do it; 4) he must have motivation and the will to follow (Bandura 2007: 54–55).

The above theory is the total opposite of Cesare Lombroso’s theory, who was considered to be the author of biological determinism and came to the conclusion that moral irregularities are more evinced in children than in adults, but have the same causes as resulting from genetic burden (Stankiewicz 2016: 223–239). It is worth noting that the Lombroso’s theory met with a wave of criticism among many representatives of the world of science. Maciej Szostak emphasizes that:

it would be difficult to accept the thesis that basing on the physical appearance of a human being we are able to characterize and assess its possible social activities. This theory is a violation of all principles of good social coexistence and the guiding principle of equality of people, constituted in the social consciousness already in the age of enlightenment (Szostak 2000: 91).

5. Social functioning of recidivists in adult life

Observing the social functioning of inmates – recidivists, during cultural and educational workshops, or lectures in various penitentiary units, I state that the family environment, to a large extent, has an impact on the emergence of criminal behaviour. Below I am going to quote some of them:

[...]I am in prison for the 4th time. I have already served 12 years, now 4 left, I could never count on my family, father drank, beat me and my siblings, and my mother, which is inconceivable for me, kind of defended us, but she never opposed him, she just cooked him dinners. He always demanded so much from us, he never praised us for anything, always only chased to work or work in the field. We were just supposed to be obedient and that's how it was, and as I was almost 15 years old, and I grew almost bigger than he was, I started a fight and defended my mother when he hit her and I beat him. Later, he threw me out of the house, I was in a few places, until I came to penitentiary for thefts, the first time I was 18 years old. It was only in hoosegow that I trained, I finished school, then I started working at large, but there was always too little, because it's hard all by oneself. Later, bad company, in which I got and prison again. My father never visited me, and my mother, as she came, spoke about him well. I could not understand it... You know, there was nothing like praising children, 'cause for what, to learn is a duty and nothing extraordinary here, if someone got a poor grade he got beaten at once, and constant work in the field and dealing with siblings. I did not have any childhood. There was a moment that I wanted to start a family, but somehow it did not work out yet. I see that I am just as explosive as my father; I don't want to be like that, and then I am [...] (Andrzej, age 45).

[...]my house was a real hell, hunger, fuss, cold and always we had nothing. And my friends at school had this and that, and a man wanted it too, and that's what I'm here today (Marek, age 31).

Maybe there was no violence in our home, but there was alcohol and fights over which I could not sleep and learn, problems in school because I was always afraid that I did not know what would happen in the evening. And always saying that I'm working for you, you piece of shit, you have to learn and do what I say. He always compared me to other colleagues, and when I came from school, he did not ask me what's up, but what grade Michał, Piotrek and others got. He did not praise anything, generally my father had his world and maybe that is why we are indifferent to each other to this day (Sebastian, age 26).

These are only several statements of the prisoners, which, however, significantly emphasize the essence of the problem which is the disruption of bonds and relationships, which results in the appearance of dysfunctions at various levels of life.

6. Environmental conditions of the stigmatization of recidivists

In the theory of stigma,

stigmatization is the identification of a personal or social trait leading to the exclusion of an individual. Life is organised by various social structures and scenarios appropriate for this order. The essence of stigmatization is the social marking of a stigmatized group and

individuals. Stigmatization is therefore socially “suggested” and does not result from the behaviour of the person, but distinguishes its characteristic features formed by this stigma. In general, stigma pushes other traits of a person (e.g. intelligence, honesty, goodness, etc.) to the background, highlighting only the ones related to the stigmatization and belonging to a group defined by stigma. One can suggest here an example that people with disabilities have a lower social status because they have lower self-esteem – the opposite! – They have lower self-esteem because they have lower status⁴.

The return of a prisoner to the family environment often leads to anxiety and fear from neighbours, which also affects the image of the convict’s family. People are afraid to live in so-called pathological districts, work with former prisoners (Niewiadomska 2007: 174–275).

It is worth mentioning that there are also people who want to free themselves from the stigma and they have been referred to as ex deviant. Such a person seeks to “cleanse” himself/herself from his previous roles, and wants to start a new life. However, it should be remembered that time is needed to internalize new norms and values. And the next challenge is to gain social trust, through living in accordance with the applicable normative system, which is a long-term process, but what is worth emphasizing possible and bringing satisfactory results (Urban 2000).

Among numerous conversations with the families of prisoners, especially in the context of their relationship with the local community, I have heard that they are afraid of stigma and exclusion. The most common stereotypes included comments such as: “this is the type of man and nothing will change it, a thug will always be a thug”, “it has always been known that he will steal like his father” or “it’s just this type of character, and it’s a waste to devote him time, his children will end up this way too”.

I am definitely opposed to such stereotypical comments. Firstly, because parents’ faults do not in any way stigmatize (or at least should not) children, and character, personality and identity are shaped throughout the life of an individual with a strong regard for the fundamental role of family upbringing, upbringing, which is a process based on diverse interactions and possibilities.

7. Post-penitentiary activities in the area of work with family of prisoners – recidivists

Post-penitentiary assistance according to Polish law should primarily consist in preparing for the process of social re-adaptation. Article 41 of the Criminal Code clearly indicates that in order to counteract the return to crime, the convicts and their families should be provided with the necessary assistance, in particular

---

⁴ http://edukacjaialog.pl/archiwum/2009,261/kwiecien,301/nasze_sprawy,309/stygmatyzacja_spoleczna,2199.html (accessed 25.01.2019).

material, medical, related to housing and legal counselling. Theoretically, according to § 2 of the regulation, funds may be used to cover the costs of temporary accommodation in a homeless centre, organise and finance courses in vocational training, cover costs related to specialised treatment, material help in the form of food, clothing, etc., financing public transport, covering costs related to obtaining an ID card. In practice, if we are talking about material help, the convict leaving the prison who has asked for help usually receives a one-off allowance in the form of clothing and cash benefits for the so-called return home⁵.

The dysfunctionality of the family environment undoubtedly influences the emergence of criminal behaviour and, consequently, recidivism. This was confirmed, among others, in my research and a number of interviews that I conducted with both professional and social curators, penitentiary educators, and also penitentiary judges. A family in which irregularities appear in the area of upbringing capacity, communication, addictions or numerous threats requires undisputed interdisciplinary support, which will include a number of individual and group treatments.

Disturbance of the value system, coldness of the relationship, lack of communication skills, lack of time for one another, or emotional frigidity are just a few factors that can have a significant impact on the emergence of problems for the family as a system and the whole in the future.

References

- Ambrozik W. (1983), *Sytuacja społeczna dziecka w rodzinie alkoholicznej*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu: Seria Psychologia i Pedagogika, Poznań.
- Bandura A. (2007), *Teoria społecznego uczenia się*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Brańpiel J. (1994), *Rodzinne i osobowościowe uwarunkowanie sukcesu szkolnego dziecka z rodziny rozwiedzionej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole.
- Brańpiel J., Janke A.W., Kawula S. (2004), *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Brańpiel J., Janke A.W., Kawula S. (2014), *Pedagogika rodziny*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Toruń.
- Cudak H. (2011), *Dysfunkcje rodziny i jej zagrożenia opiekuńczo-wychowawcze*, "Pedagogika Rodziny. Family Pedagogy", no. 1(2).
- Gucwa-Porębska K. (2016), *Trudności adaptacyjne i pomoc postpenitencjarna dla seniorów-skazanych opuszczających zakład karny*, [in:] B. Nowak (ed.), *Praca socjalna XXI wieku: potrzeby, wyzwania, oczekiwania*, J&L Leszek Żochowski, Gliwice 2016.
- Kawula S. (2006), *Rodzina o skumulowanych czynnikach patogennych*, [in:] S. Kawula, J. Brańpiel, A.W. Janke (eds.), *Pedagogika rodziny*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Kawula S. (2007), *Pedagogiczna typologizacja rodzin*, [in:] S. Kawula, J. Brańpiel, A.W. Janke (eds.), *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Marek A. (2003), *Prawo karne*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.

⁵ Further reading: K. Gućwa-Porębska (2016).

- Niewiadomska I. (2007), *Osobowościowe uwarunkowania skuteczności kary pozbawienia wolności*, Wydawnictwo KUL, Lublin.
- Przybyłka A. (1999), *Dysfunkcja rodziny w okresie transformacji ustrojowej*, [in:] *Polityka społeczna wobec reform*, Katowice.
- Schier K. (2017), *Dorosłe dzieci. Psychologiczna problematyka odwrócenia ról w rodzinie*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Stankiewicz J. (2016), *Recydywa wśród młodocianych sprawców przestępstw w świetle teorii społecznego uczenia się*, "Zeszyt Studencki Kół Naukowych Wydziału Prawa i Administracji UAM", no. 6.
- Szostak M. (2000), *W poszukiwaniu odpowiedzi. Rozważania o przestępczości i jej etiologii*, "Przegląd Prawa i Administracji", vol. XLV.
- Tyszcza Z. (1980), *Metodologiczne problemy badań nad rodziną*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, Poznań.
- Urban B. (2000), *Zachowania dewiacyjne młodzieży*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny Dz.U. 2018.0.1600 t.j.

Internet sources

- http://edukacjaialog.pl/archiwum/2009,261/kwiecien,301/nasze_sprawy,309/stygmatyzacja_spoeczna,2199.html (accessed 25.01.2019).
- <https://isws.ms.gov.pl/pl/baza-statystyczna/publikacje/download,3502,1.html> (accessed 15.01.2019).
- <https://sjp.pwn.pl/slowniki/recydywa.html> (accessed 8.01.2019).

Katarzyna Gucwa-Porębska

DYSFUNKCJONALNOŚĆ ŚRODOWISKA RODZINNEGO JAKO PRZYCZYNA RECYDYWIZMU

Abstrakt. Rodzina jako podstawowa komórka społeczna, pierwsze środowisko życia ludzkiego odgrywa podstawową rolę w zabezpieczeniu potrzeb, przenoszeniu wzorców społecznych i ochrony jej członków. Biorąc pod uwagę różne modele rodzinne istniejące we współczesnym świecie, oprócz tradycyjnych i zrekonstruowanych rodzin, rozróżniamy również rodziny dysfunkcyjne, co nie oznacza od razu, że są to rodziny patologiczne. Prawidłowe wypełnianie funkcji rodzicielskich jest jednym z najważniejszych zadań rodziny. To rodzina tworzy środowisko edukacyjne, opiekuńcze i socjalizacyjne dla dziecka, gdzie rozwijają się cechy jego osobowości i tożsamości, a także przyswajane są normy społeczne i związane z nimi sankcje. Rodzaj i model rodziny może mieć znaczący wpływ na pojawienie się zachowań przestępczych w dorosłości. Badania autorki przeprowadzone w latach 2007–2011 pokazują, że stosunki rodzinne są najbardziej znaczącym czynnikiem w biografiach więźniów. Ponadto wykazano, że rozpoczęcie działalności przestępczej i kolejne powroty do tego rodzaju aktywności, korelują z problemami edukacyjnymi i licznymi uzależnieniami w rodzinie (od alkoholu, narkotyków, substancji psychoaktywnych, hazardu, itp.). Dysfunkcje, które powstają w wyniku procesu socjalizacji i budowania codziennych relacji, mogą być związane z wejściem na drogę przestępczą młodego mężczyzny, a tym samym sprzyjać w przyszłości powrotowi do negatywnych nawyków i recydywizmowi. Artykuł ma na celu pokazać relację między wychowaniem w dysfunkcyjnej rodzinie a wejściem na ścieżkę przestępczą, co w konsekwencji może być też uważane za jedną z przyczyn późniejszego recydywizmu jednostek.

Słowa kluczowe: rodzina, recydywizm, wzory, relacje.

Andrzej Kacprzak*

 <https://orcid.org/0000-0002-5474-2662>

CHILD NEGLIGENCE AND CRIMINAL ONSET IN EX-PRISONERS' EARLY LIFE STORIES

Abstract. Sociological analyzes of the etiology of criminal behavior are distinguished by a number of criminogenic factors, among which a particular importance is attributed to the environmental context of the individual's functioning. The initiation of criminal activity frequently takes place in the period of early youth. Hence, special attention is paid to individual's relations in socializing environments. At the same time, studies and analyzes of biographies of criminals indicate that a significant part of offenders were raised in communities experiencing deep marginalization in many important aspects of functioning in social life, thus providing further evidence for the long-recognized connections of social exclusion and crime processes. The aim of the article is to characterize the environmental conditions of entering the path of conflict with the law in the biographies of criminals. The author refers to empirical material collected in the course of his own research – narrative interviews with convicts and former prisoners.

Keywords: criminal onset, ex-prisoners, neglected childhood, social exclusion, biographical method, narrative interview.

1. Introduction

The relation between crime and social exclusion is undisputed in contemporary criminology (see Bradley 2005). It is widely recognized that these phenomena remain in a strong mutual relationship. Both, the experience of multidimensional marginalization may increase the risk of the individual getting involved in criminal activity, as well as violation of criminal law may lead to one's exclusion from the society *via* imprisonment (Reiman 2001; 1999; see also Wacquant 2009a; 2009b). Due to a relatively high exposure to criminogenic factors, the marginalized communities, children and adolescents experiencing negligence in particular are considered groups of high risk in this context (Farrington 2010a; 2005).

The sociological category of "negligence" applies to situations of failure to fulfill obligations towards a protégé in relationship of dependence of one person to

---

* PhD, Department of Applied Sociology and Social Work, Faculty of Economics and Sociology, University of Lodz, ul. Rewolucji 1905 r. 41/43, 90-214 Łódź, e-mail: andrzej.kacprzak@uni.lodz.pl

another (Nóžka 2012: 60–61). This phenomenon may refer to many dimensions of social life of an individual: relational, economic, psychological, emotional, biological. A unique social group in this context are children, whose neglect is well recognized both in sociology and criminology. This is a particularly serious problem, noticed not only by representatives of the science, but also by the creators of strategies and programs in the field of social policy, on national and international level. Children and adolescents as a subject of neglect and related consequences are an exceptional group for several reasons. First of all, as a category constituting the future shape of societies, youth are a subject of special social sensitivity when manifestations of antisocial behavior are observed (Hołyst 2009: 435). Hence, situations that pose a risk of young people *drifting away* (Matza 1964) from the conformist society tend to be interpreted as particularly dangerous not only for themselves, but also for the contemporary and future social order. Secondly, the barriers concerning children's implementation of needs, social roles and participation in social life are related to their position in a dependency relationship (i.e. deficits of care and upbringing), and not considered as a consequence of their life choices and attitudes. As "dependent" individuals, children and adolescents do not usually have their own resources, with help of which they could improve their living conditions singlehandedly (see Nóžka 2012: 60–65). The situation of neglect usually requires external support. Therefore, the fight against the problem of neglected childhood is thus perceived as both a moral obligation of societies and an investment in children's future well-being (Warzywoda-Kruszyńska 2012: 7).

The literature on the subject of childhood negligence indicates that there is a strong relationship between the phenomenon and etiology of criminal behavior. As numerous studies on this subject show, young delinquents are disproportionately often raised in families with a wide span of experience of deprivation (see e.g. Farrington 2010a; Glaze, Maruschak 2008; Social Exclusion Unit 2002; Maxfield, Widom 1996; Brownfield, Sorenson 1994; West, Farrington 1973; Hirschi 1969). In this context, the researchers are particularly concerned with social, economic and cultural deficits observed in childhood and youth. Those tend to constitute single barriers or create specific barriers (*systemic obstacles*) (Borzycki, Baldry 2003: 2), thus limiting the participatory possibilities of the individual in various dimensions of social life. Most Polish researchers attest to this by indicating a wide range of problems identified in the environment of parental relations of young delinquents. Those, in general, attribute to functional disorders of the family and unfavorable upbringing atmosphere: families with history of alcohol or drug addiction, criminal history, physical, mental or sexual abuse (e.g. Szymanowska 2003; Balińska 1986; Żabczyńska 1974). The list of familial criminogenic factors is, however, much longer. It includes, among others, such circumstances as: intergenerational poverty, parental unemployment, low level of parents' education, lack of patterns in implementation of social roles or – more broadly – shortages

or disturbances of socialization content (see Kiliszek 2013; Nowak, Wysocka 2001: 122).

The article discusses familial circumstances that contribute to initiation of individual criminal careers, provided on the example of former prisoners' biographical experiences. The presented analyzes also discuss the role that, eventually, peer groups play in this process, when negligence encourages children and adolescents to look for personal patterns outside their families. The analyzes provided are based on author's own research.

2. Methodological note

Factors contributing to criminal activity can be divided into two groups in the most general way: internal (*endogenous*), which explanation is dealt with by biological and psychological analyzes, and external (*exogenous*), which are of particular interest to sociology and sociologically oriented criminology. In this study, it was decided to omit the discussion of biological factors as the author's own research methodology does not provide the possibility of detailed analysis of these conditions. The focus was therefore turned to environmental factors.

The purpose of the undertaken analyzes was to indicate the links between neglect of children in the family environment and criminal onset. The empirical basis are 36 biographical interviews¹ conducted by the author in the years 2011–2015 as part of the research project *Freedom – an analysis of life strategies and life stories of people leaving prisons. Conditions and barriers to social readaptation* (grant under the Polish Ministry of Science and Higher Education, targeted subsidy for young scientists). The research group consisted of 28 male former prisoners and 8 convicted males imprisoned at the time of participation in the study. According to the assumptions made at the stage of conceptualizing the research, the group was very diverse in terms of the age of the respondents (from 22 to 60 years), profile of their criminal activity, number of sentences served in prison (from 1 to 7 times), length of individual sentences, total time spent in prison (from 10 months to 27 years) and the type of facilities in which they were imprisoned.

In the study it was decided to use “biography as a means”, i.e. using the information obtained via biographical interviews to answer the sociological questions raised (Helling 1990: 16). This methodological approach was popularized in sociology by Daniel Bertaux, who claims that analysis of biographies of people of similar social origin provides a “relatively objective” image of structures and processes that shape one's biography (1997, cited in:

---

¹ At the stage of conceptualizing the research procedure, narrative interviews were planned. In almost half of the narrative cases, however, the researcher was not able to get – they were then biographical and based on the questions asked by the researcher or additional questions.

Kaźmierska 2012: 117). At the stage of conceptualization of the study it was assumed that spontaneous narratives will be used, according to the methodology of Fritz Schütze (2012). However, the specifics of the interviewees required some modification of the biographical approach in the study as constructing a spontaneous narrative caused most of them much difficulties. Despite the difficulties in obtaining the narrative, the formula for initiating narrative interviews had been preserved. At the beginning of each conversation the research goal was presented. Next, the essence of the narrative interview was explained, the interviewees were informed that their anonymity will be preserved, and after switching on the recorder, respondents were asked to tell the story of their life. Therefore, 17 narrative interviews were obtained during the research. Remaining 19 interviews carried out were supported by the researcher's questions.

Criminal onset is understood by the author as a combination of circumstances leading to the commission of the first crime or crimes and followed by identity transformation towards persisting in crime. In most of the analyzed biographies, these events took place in childhood or early youth of the respondents², most notably between ages of 12 through 17. Criminal onset description includes the environmental context of interlocutors childhood, especially their family environment, experienced difficulties and barriers occurring in various fields of their social lives. In the presented analyzes, particular attention was given to deficits in the material, relational and normative sphere, i.e. at the level of internalized patterns of behavior, available personal models and more broadly, the environmental axionormative system.

3. Description of the family of origin environment

While the narrative about the conditions of individual's criminal onset can to some extent be seen as a form of rationalizing his attitudes and behaviors (see Sykes, Matza 1957; see also Williams 2003: 117, cited in: Killengrey 2009: 7), the images of the social environment emerging from the narratives are sufficiently coherent. Therefore a certain regularity can be drawn (Seale 1999: 11). The vast majority of respondents came from environments with cumulative marginalizing factors, known from the literature on the subject and identified as criminogenic.

A characteristic feature of most ex-prisoners' narratives is an image of the family of origin as an environment, which inner dynamics was, for various reasons, somehow disturbed. A model example in this dimension are, in particular, biographies of the respondents who were raised in broken families, with at least

---

² Some of the interlocutors began their criminal career as adults. Their criminal onset was particularly associated with failures in the implementation of adult social roles, e.g. parting with a life partner or divorce, destabilization of the professional situation or deepening addiction "pushing" these roles to the background.

one of the parents not permanently participating in child's upbringing. In almost all cases, the missing parent was the father. The reason for lack of his presence in family life was most often separation or divorce due to his destructive lifestyle e.g. alcohol abuse, domestic violence, unfaithfulness, e.g.:

He was an alcoholic and he is an alcoholic... He tormented my mother and me all the time and eventually she chased him out of the house [...] I was 12 years old then, my father used to beat me up my whole childhood [...] he's somewhere out there, but I don't keep in touch with him and I don't want to [Przemek/25].

My father left me when I had a year and eight months. He was not an alcoholic. Besides, there were no alcoholics in my family. However, he was a womanizer. Well, it was his reasons that drove mom to throw him out. After that she was alone. She raised me by herself [Jan/54].

Those of the respondents who originated from broken families were most often brought up by single mothers. Fathers appear in their narratives as strictly negative figures, and form an anti-model to relate to both in early and adult lives of the interlocutors.

In the analyzed biographies, the departure of the father figure is perceived as a multi-dimensional turning point. Therefore, it plays a particularly important role in narrators' description of events leading up to the criminal onset. One of the dimensions, most noticeable of this event, is the causation financial problems for the family. Alongside direct economic impact on the household, also indirect problems appear, one of them being the necessity to redistribute roles of individual members among the household. Usually, mothers took on the whole burden of gaining financial resources, e.g. by obtaining additional jobs or working afterhours (*Mama sacrificed and spent all her life to raise us [Jakub/29]*). On the other hand, children took over the roles of household watchmen. If they had siblings, the older ones took over the care of the younger ones: (*I took care of my younger brother and the way I had always followed my dad, he always followed me [Jacek/36]*). If the respondents were the only children, they took care of themselves instead of being supervised: (*I did not have any control as such and no one told me that I should be at home at any particular time... I had an absolute freedom [Przemek/25]*). While in the second variant mentioned above, the narratives concerning *freedom* were usually rather enthusiastic, both patterns sooner or later reveal signs of a prematurely interrupted childhood. Reorganization of family life meant the necessity of premature entry into adulthood and fulfilling roles of adults. Roles that young people were not always able to cope with due to excessive pressure or responsibility, as one of narrators describes:

I couldn't cope with the fact that my father left, he left me, my mother, my brother, right? It seems to me that I wanted to quickly grow up, right? Replace my father at home, because I was "the man" in family, the older brother [Radek/31].

Another reason for problems with adapting to difficult economic situation appears to be their lack of involvement in other areas of life, characteristic of

young people, most importantly education. Most of the narratives barely touch the subject of school life and educational career. This feature suggests that education was of little importance compared to other duties or informal activities. The research material reveals that in school environment was often devalued and they usually ceased their educational careers at the early stages, e.g.:

I submitted my application for high school and I was accepted. But it turned out that no! My grandma had a friend in a car technical school, she said: "You have to have a profession first, you have to know how to earn money. You can study later and do whatever you want, but first you must have a profession and go to work" [Stanisław/51].

Although it should be mentioned that the cases of interrupting or changing education history due to a bad financial situation of the family were a form of counteracting *ad hoc*, long term effects of low level of education perpetuated low material status in intergenerational transmission (see e.g. Rek-Woźniak 2016; Warzywoda-Kruszyńska, Golczyńska-Grondas 2010; Warzywoda-Kruszyńska et al. 2005).

Apart from financial situation of the family, the second important aspect of upbringing negligence in broken families was the deficit of mature role models. However, it should be noted that while the mothers figures of the interviewed men are usually assessed in their narratives as very positive or extremely idealized, their fathers are usually presented in a completely different, negative light. Most of their mothers after breakup of the relationship did not enter into new long-term partnerships, e.g.: *Mama, she's a woman of golden heart. She raised me alone, because my father left, he just drank vodka and was a disgrace, so she divorced him and raised us alone [Krzysztof/35].*

For most of the respondents in this group, patterns of male behavior known from their households were associated with the figure of an absent father, usually portrayed as a model of destructive behavior. For those whose mothers did not form romantic relations after the breakup, they were the only man figures met in a family environment. In only two cases this "gap" was filled by a new permanent partner. In both however, the new masculine figure turned out to be another anti role model. As one of those interviewees states:

When I was 12 years old... mama remarried... a man who seemed very decent, because he did not drink, he had a quite high position at work... But then it turned out that he was a sadist. For many years he tormented me and my mother [Jan/54].

In the analyzed material, the problem of the lack of male patterns or their uniquely negative character is, however, much wider, as it also appears in biographies of many respondents coming from full families. This was signaled both, by those whose childhood was marked by growing up under "care" of fathers who were source of various dysfunctions in family life, as well as those whose fathers were absent from family life due to the preoccupation with other duties, e.g. work. In both variants they are viewed rather as a "negative" of a man

interviewees would like to look up to than as a role model, who would be inspiring and serve as a source of positive references in their youth and adult life.

The narratives concerning masculine role models in family life are therefore distorted, seriously disturbed or completely absent. This feature reveals the crisis of male personal models at the stage of early youth, which was a recurring pattern in most of the analyzed biographies. What is particularly striking in this context is the tendency to reproduce the same scenarios by the narrators in their adult biographies, despite viewing them as destructive.

4. Description of peer and *quasi-peer* groups

Due to the absence of adult masculine role models in the family environment, respondents drew them most often from peer groups. Research and analyzes of juvenile delinquency indicate that family conditions constitute a group of factors with particularly significant potential. John Laub and Robert Sampson (2003; 1993; see also Hirschi 1969) view them as mostly preventive as family has the strongest potential to restrain the individual from criminal activity. This is particularly concerned with the level of informal social control in the family environment. Notably, other researchers indicate lack of intrinsic emotional ties between children and parents as well as *laissez-faire* or *chaotic despotism* parenting styles as especially strong predictors of problems with adapting to social norms (Hołyst 2009: 1071; Błachut et al. 2004: 335–337; Farrington 2010b). The analyzed biographies tend to confirm these assumptions. The inability of family to provide social control triggered narrators to turn away from the family environment towards their peer groups: *I started looking around, well kind of unwillingly, a 13-year-old kid needs a model, some kind of mentor, idol in his life* [Jacek/36].

Peer groups play a complex role in the construction of the narrative. They are simultaneously fulfilling a ludic function (to fill leisure time), fatical function (creating group bonds), status-building (raising the position in the local environment). Within them, the respondents gradually begin to realize their neglected needs: affiliation, safety, respect, self-fulfillment, emotional support, and having masculine role models. On the other hand, affiliation to peer groups means a certain level of identification with their members, and therefore also with their axionormative system, attitudes, opinions, views or interests:

I have never been anything of a thief-kinda-guy or something like that, but... you know when there are people and you spend much time together, one becomes similar to them, well... kinda automatically... something takes over [Stanisław/54].

Group affiliation shapes the identity of the individual, and with a low degree of family/guardians' social control, the socializing content of the peer group tends

to become dominant (see Sampson, Laub 1993). It is worth underlining that the majority of interviewees' deviant behaviors, and in particular, offences and crimes committed during youth took place in groups or under pressure of other peers. The narratives indicate that interlocutors tie the beginnings of their individual criminal paths to their peer group settings, e.g.:

Generally, I think that all my problems with the law, etc., are largely the merit of friends [...] first cases, first beatings [Przemek/25].

It was a stealing... a short-time car theft, right? [...] there was a party, but no way to go. I said "I know how to drive a car" [...] So I broke into a "mini", stole it and drove everyone to the party. And then got arrested for the first time [Zbigniew/47].

The role of peer groups in the analyzed biographies can be identified as a powerful source of norms and values, particularly perceived by the society as deviant or anti-social. The period of criminal onset of a large majority of the interviewed ex-prisoners coincides with their gradual relegation from their families and a parallel increase of the importance of their peer groups, which seem to take over an educational role in their biographies (see Thrasher 1963: 32–33, cited in: Michel 2016: 367).

Analyzing the way in which the interviewed men construct the narrative over their motivations for entering deviant groups, one can observe that they tend to tie them to their psycho-social needs, implementation of which was not possible in the home environment. The stories about the first offenses or crimes committed within deviant groups were usually accompanied by the motive of "rebellion" or "escape". Those tend to be related to excessive pressure from educational environments or parental expectations, often inadequate to their age, e.g.:

My mother always said: "you are the man at home now 'cause your father is a drunk, so I can only rely on you" [...] and I treated [drug-taking with peers – add. AK] as a kind of escape, from the system, from school, from parents, to absolute freedom, right? [Łukasz/34].

Elsewhere, the respondents entering into a deviant group sought a way of escaping from the negative experience of staying at home and the atmosphere prevailing in it: *Maybe those... my escapes to the worse side of the society were because it was the easiest to escape, but in the end it was my sadistic stepfather that contributed, so I ran away from home [Jan/54].*

Others considered joining the group as a way of finding an emotional counterweight for excessive sense of responsibility or (unjustified) guilt for the difficult situation of their families, e.g.:

I had such a rebellion in me, self-anger that... my dad left me [...] For the first time I did not return home for the night, I approached the group that my father always warned me against. Well, there was some kind of... I rebelled against the whole world, since everything is my fault, let it be that way [Jacek/36].

It is worth emphasizing that the environments described were rather *quasi-peer* groups than peer groups, as they mostly gathered older youth or young adults, who are often presented as an object of specific fascination and a point of reference at early stages of criminal careers (*They were people who were criminals, thieves, drug addicts, but I liked it, I liked it back then, it suited me* [Radek-S5/31]). Older colleagues were also – apart from the aforementioned being the object of admiration for respondents – a source of valuable tips and instructions that would improve the skills necessary to become professional, i.e. specialized criminals, e.g.:

This colleague who was 8 years older than me [...] took me under his wings, he explained a few things to me, taught me this profession. Very good thief. And I owe him a lot of things. Well, I started with "polonaises", slowly, gradually, then better cars, better, better, better technology, better equipment for everything [Radek/31].

Participation in the group, often notorious in the local environment, had an ennobling character in the light of the analyzed narratives. It raised the sense of independence and self-worth, satisfied the need for acceptance and (at least to a certain extent) security, in contradiction to family environment which failed to provide them, e.g.:

I felt good in this company, because no one blamed me, no one said something was my fault, I was even patted on the shoulder "well done, Youngblood", so I felt comfortable, I felt good [Jacek/36].

The ex-prisoners' narratives also indicate a specific role peer groups play in the process of identity construction, in terms of providing expressive personal models: men featuring independence, respect, prowess, insensibility for weakness, sybaritism or nihilism (see also Michel 2016: 368–370; Kacprzak 2012), e.g.:

They were older than me [...] They knew the city. They could make money on everything [BS8-Ryszard/57].

They were older than me and it impressed me so much, I was staying with them, with recidivists, I was getting tattooed, which was cool, because they had respect in the city, and I wanted to be the same [BS2-Krzysztof/35].

The narratives show that the identity construction process is strengthened by confirmation of one's usefulness among the group. The psychosocial gratifications accompanying participation in the group occur in the narratives as particularly powerful components of group impact on the individual. The interviewed men often had their first life successes as teenagers in their peer groups. They gained prestige, new acquaintances, earned their first money through theft, which helped to identify as adults or even view themselves as smarter and better than others, considering the ease of organizing funds:

Back then I considered someone who went to work in the morning as some kind of mentally ill. Why, I say, would you go to work, get all fucked up, earn some pennies, when here I am and once [claps his hands] I make a dub and I have [laughing] your annual salary?! [Krzysztof/35].

Simultaneously, a young individual is empowered in terms of having an impact on his own life situation, therefore gaining sense of strength and control over his local reality (Michel 2016: 367–369).

The first antisocial and criminal behaviors were not always justified by the psychosocial benefits themselves. This way of rationalization is especially characteristic for the respondents who at the time of the interview were recovering from addiction, mostly after several months of therapy. They clearly defined their life goals and recognized their addiction as the main reasons for their life's failures. Most of the respondents, however, defined their motivations in a more prosaic way, pointing directly at e.g. bad financial situation, lack of financial resources or their socio-economic insecurity, for example:

It was hard for all of us. And I... maybe it would not be like it was, but it all originated from the fact that, for example, at school children came well dressed... I was always the one dressed worse [...] our mom couldn't afford some better clothes, and... there was such jealousy... I just wanted to look not like the poor one. I just had to do something to have money, that's what got me started. My first some minor thefts, these were... trips to pocket thefts, it was famous in [city name], at least where we were living [Krzysztof/35].

In this context, individual criminal onset is presented as a form of coping with poverty and striving to raise social status. Offences and crimes committed before reaching the age of 18 were usually met with quite strong reactions from formal institutions: three respondents were expelled from school, four were placed in juvenile social rehabilitation centers, the vast majority found themselves at least once at the police station, some were also arrested, sometimes repeatedly. What is specifically characteristic of the narratives is that at the same time, family milieus tend to be presented as either distancing themselves from one's criminal activity or, in some cases, giving their silent consent or even supporting it. Those cases are further discussed in the following section.

5. Family support towards children's offending

In the light of the narratives, criminal onset is a complex process, which is often presented as an effect of "being raised by the street" due to lack of family interest in child's upbringing. As Sampson and Laub (1993) indicate, the process of criminal onset is conditioned by individual's attachment towards conformist and non-conformist socializing milieus and most importantly, it consists of socialization content coming from various sources. Most importantly: family, peer groups and formal institutions (e.g. school, the police) (see also Hirschi 1969). Although, characteristically for criminological research on social control, the mentioned researchers tend to view family as the source of conformist norms and values, the analyzed biographies suggest that family may as well be the source for deviant socialization content. This is particularly the case of those

biographies, in which various manifestations of breaking with the conformist order were accompanied by the lack of informal control in family environment: lack of time or the opportunity to fulfill the role of care and education, indifference or excessive leniency.

Narrators' first criminal behaviors are usually preceded by certain "warning signals": minor offenses, acts of insubordination, school truancy, repeated intoxication, all of which were not necessarily adequately interpreted by the family environment and often trivialized, e.g.:

At the end of the summer I was brought to the police station again, drunk, I was destroying timetables at the bus stop with my friends [...] I don't even remember what happened exactly, when I found myself on the mask of the patrol car with my hands on it. My parents would pick me up again from the command again. But it all went down without any consequences... Honestly? I regret it, because maybe at that moment, if I had any consequences put on me, I wouldn't do this kind of circus stuff in the future [Mateusz/34].

Some of the narratives draw a clear dissonance between the messages coming from the formal control institution (e.g., teaching staff, school management, law officers, town court) and the environment of informal relations. While the reactions of the formal institutions seem to be usually rather strong, the interviewees tend to picture family environment as a "buffer" to those sanctions. In fact, this mitigation of negative consequences following deviant behaviors serves in the narratives as a discrepancy in socializing content and an enhancement towards antisocial attitudes. For example, one of the interlocutors reminisces: *As of today, when I look back at it, it turned out to be disastrous for me, because this comfort and tolerance to which they³ got me used to, it directed me in the wrong direction [Maciej/34].*

Despite the possible unpleasant consequences in the form of more or less serious formal legal sanctions, antisocial behavior was met with tolerance, indulgence or even approval or recognition in informal milieus. That is, above all, the case of respondents raised in families with criminal traditions, especially if they had strong links with the criminal milieus, e.g.: *I did not brag about it but it really impressed me that my father was in prison. He was a "grypsujący"⁴, he was "stiff"⁵... I could not be different [Maciek/34].*

In all cases of "criminal traditions" in the family, their carriers were male figures. Most often interlocutors' fathers or to a lesser extent, older brothers. The analysis of the material indicates that while the family itself could have been a carrier of criminal traditions, a decisive role in the process of counter-socialization could

³ The interviewee refers in this passage to his grandparents who acted as his legal guardians.

⁴ The term "grypsujący" refers to a dominating group in informal prison subculture, others (dominated) being "frajerzy" and "cwele".

⁵ The term "stiff" (pl. "sztywny") refers to the traditional values and norms in the prison subculture, shared among the "grypsujący".

also be played by friends associated with interviewees' family members. Such a situation took place particularly when criminally-involved fathers suddenly disappeared from family life i.e. due to getting arrested, imprisoned or, in two cases, being killed in connection to his criminal activity. One of the interlocutors remembers:

Well, in general, it all started, my criminal activity, when my dad got killed... it turned out that there were just some sort of [...] people he knew and he was killed somewhere. I can say that I was mentally deteriorated after that. Lack of any financial support... I was taken under, so to speak, the wing of his colleagues, who showed me a wider, completely different world. I was drawn into the theft of cars [Radek/31].

Positive reactions and support of the family members towards criminal behavior are part of a wider socio-economic context in which the criminal onset takes place, specifically in which the interlocutors were raised. In the following excerpt, one of the men interviewed, Leszek explains how poor financial situation of his family contributed to regular criminal activity, in which most of his family was involved, either directly or indirectly:

Me and my brothers, we stole whatever we could steal. To make a living, to live [...] Mom was happy because we were investing the money in our home. She knew the money came from thievery, but what could she say? I remember that maybe at the beginning she said something about not bringing this money home, but when she saw that we were investing everything in the house, that we were buying things, she was happy. Later it turned into something like... that everything was already at home, but we kept on stealing anyway [Leszek/35].

The same interlocutor goes on to further draw the distinction between his family and the "mainstream" society, represented by the order of the law. In the next fragment a permanent conflict with law-makers' institutions is depicted:

There were rows, with police too, later... They had established a special police unit for [our family – add. AK] when there was a row [...] Our family, it was just really frightening. When my brothers drank, they started to cut themselves, make noise [Leszek/35].

In Leszek's large family criminal behavior, particularly thefts, burglaries and robberies are presented as the most important source of income, in particular his older brothers specialized in these types of crime. The father figure falls into the scheme of a sadistic alcoholic and the mother figure into the scheme of the family hero who is singlehandedly taking care of the household. Recurring random incidents, such as father's disappearance with his salary, growing indebtedness due to the need to provide children with their basic needs, all contribute to a family's extreme poverty. From sociological perspective this context might depict Leszek's family's criminal activity as a "normal reaction of normal people to an abnormal social situation" (Plant 1937: 248, cited in: Merton 2002: 196).

6. Conclusions

The criminal onset in the narratives presented is an indirect process, in which the state of negligence plays a particularly significant part. The socio-economic situation of the families from which the narrators originated, in the light of the analyzed empirical material, created a climate conducive to breaking with the conformist order. However, it is not to be considered a determining factor for a deviant and especially a criminal future. From the criminological point of view, the problem of child neglect, however, gains strength especially when it comes to an environment with dominant antisocial patterns, such as behavioral and personal models and values that are contrary to commonly accepted norms. For this reason, "poverty, unemployment, lack of life prospects and other manifestations of material exclusion are considered in criminology as genetic factors of crime" (Stępniaak 2001).

The analysis indicates, however, that the group of factors pushing young people towards criminal behavior is accompanied by relational deficits. The lack of significant role-models, in connection with the family structure and its internal dynamics, as well as the presence of deformed reference patterns, such as family criminal traditions tend to push the individual out of the family environment towards external milieus. The narratives indicate that during criminal onset offending was, firstly, prone to get justified (e.g. rationalization of theft by reference to a bad financial situation or lack of material resources) (see Sykes, Matza 1957). Secondly, possible negative sanctions were associated mostly with the formal institutions, located outside the local environment. This connotation could consolidate negativism towards the rest of society and its normative system. Thirdly, psychological, social and economic gratifications are viewed as strengthening the individual's identity with their sources, particularly criminal milieus. In turn this legitimizes persistence in crime in the future. Fourthly, behaviors – although colliding with criminal law – can be viewed as *de facto* conformist attitudes, at least within their peer-groups. From the respondents' perspective, the need of acceptance and affiliation with milieus outside their family environment is cohesive with negligence experienced in their households. Finally, for the respondents crime became the *spiritus movens* of their possible status advancement, giving a sense of control over their own fate and influence on the reality that previously appeared to be mainly irresponsive.

Numerous studies confirm that early criminal initiation is a strong predictor of a long and rich criminal career (see Farrington 2010a; Laub, Sampson 2002; Moffit, Caspi 2001, cited in: Biel 2011). For the interviewed men who initiated their criminal careers during their teenage years, it was particularly difficult in the later stages of their biographies to desist from crime. Strong identification with criminal circles has been identified in the course of the analysis as one of the most important barriers in the process of later attempts to integrate into society

and desist from crime. Moreover, since early criminal onset took place, crime was often the only known sphere of income activity. With the abundance of criminal life comes a corresponding lack of conforming social roles. Early initiation was usually accompanied by falling out of school structures, as well as substituting labor activity by routine criminal activity, which – over the life course – tends to become the dominant or the only form of obtaining income. This characteristic correlates with “richness” of early initiated criminal career, i.e. a large number and variety of crimes committed in the future (see also Farrington 2010a). These attitudes made it difficult to perform conformist social roles also in the adult life, hence the social resources of the respondents were usually quite limited. Due to their involvement in criminal life in their youth they gave up education at its early stages, did not gain professional qualifications, did not function in the labor market, did not have social capital in the form of friends unrelated to the underworld. Thus, a situation of exclusion in early life of an individual reflects on and strongly affects the offender’s chances for desisting from crime in the future. In order to address the issue of social reintegration of individuals leaving prison, it is therefore necessary to recognize sources and consequences of child neglect, as well as to constantly monitor dynamics of the phenomenon.

References

- Balińska K. (1986), *Wpływ środowiska rodzinnego na przestępczość nieletnich*, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Biel K. (2011), *Przestępczość dzieci. Wczesne czynniki ryzyka i wskazówki dla skutecznej profilaktyki*, [in:] K. Biel, J. Kusztal (eds.), *Dziecko zagrożone wykluczeniem. Elementy diagnozy, działania profilaktyczne i pomocowe*, Wydawnictwo WAM, Kraków.
- Błachut J., Gaberle A., Krajewski K. (2004), *Kryminologia*, Arche s.c., Gdańsk.
- Borzycki M., Baldry E. (2003), *Promoting Integration: The Provision of Prisoner Post – Release services*, “Trends & Issues in Crime and Criminal Justice”, no. 262.
- Bradley T. (2005), *Social Exclusion*, [in:] E. McLaughlin, J. Muncie (eds.), *The SAGE Dictionary of Criminology*, SAGE Publications, London.
- Brownfield D., Sorenson A.M. (1994), *Sibship Size and Sibling Delinquency*, “Deviant Behavior: An Interdisciplinary Journal”, no. 15(1).
- Farrington D. (2005), *Childhood Risk Factors and Risk-focused Prevention*, [in:] M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner (eds.), *The Oxford Handbook of Criminology*, Oxford University Press, Oxford.
- Farrington D. (2010a), *Life Course and Developmental Theories in Criminology*, [in:] E. McLaughlin, T. Newburn, *The SAGE Handbook of Criminological Theory*, SAGE Publications, London.
- Farrington D. (2010b), *Family Influences on Delinquency*, [in:] D.W. Springer, A.R. Roberts (eds.), *Juvenile Justice and Delinquency*, Jones and Bartlett, Sudbury, MA.
- Glaze L., Maruschak L. (2008), *Parents in Prison and Their Minor Children*, Bureau of Justice, Statistics Washington, D.C.
- Helling I. (1990), *Metoda badań biograficznych*, [in:] J. Włodarek, M. Ziółkowski (eds.), *Metoda biograficzna w socjologii*, PWN, Warszawa–Poznań.

- Hirschi T. (1969), *Causes of Delinquency*, The University of California Press, Berkeley.
- Hołyst B. (2009), *Kryminologia*, Lexis Nexis, Warszawa.
- Kacprzak A. (2012), *Wizerunek mężczyzny w biografjach byłych więźniów*, "Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica", no. 39: *Spoleczne konteksty i dylematy realizacji ról płciowych*.
- Kaźmierska K. (2004), *Wywiad narracyjny jako jedna z metod w badaniach biograficznych*, "Przegląd Socjologiczny", no. 1.
- Kaźmierska K. (2012), *Metoda biograficzna – problemy teoretyczno-metodologiczne. Wprowadzenie*, [in:] K. Kaźmierska (ed.), *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów*, NOMOS, Kraków.
- Kiliszek E. (2013), *Czynniki ryzyka sprzyjające niedostosowaniu społecznemu i przestępczości nieletnich*, "Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja", vol. 21, Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji, Warszawa.
- Killengrey H. (2009), *To What Extent Do Criminal Biographies Add to Our Understanding of Criminality?*, "Internet Journal of Criminology".
- Laub J.H., Sampson R.J. (2002), *Desistance from Crime over the Life Course*, [in:] J.T. Mortimer, M.J. Shanahan (eds.), *Handbook of the Life Course*, Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York.
- Laub J.H., Sampson R.J. (2003), *Shared Beginnings, Divergent Lives. Delinquent boys to age 70*, Harvard University Press, Cambridge.
- Matza D. (1964), *Delinquency and Drift*, John Wiley & Sons, New York.
- Maxfield M., Widom C. (1996), *The Cycle of Violence. Revisited 6 years later*, "Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine", no. 150(4).
- Merton R.K. (2002), *Teoria społeczna i struktura społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Michel M. (2016), *Gry uliczne a wykluczenie społeczne w przestrzeni miejskiej. Perspektywa resocjalizacyjna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Nowak A., Wysocka E. (2001), *Problemy i zagrożenia społeczne we współczesnym świecie*, Wydawnictwo Naukowe "Śląsk", Katowice.
- Nózka M. (2012), *Kategoria "zaniedbania" w kontekście teorii i wyników badań nad zjawiskiem dzieci ulicy*, [in:] W. Warzywoda-Kruszyńska (ed.), *Bieda dzieci, zaniedbanie, wykluczenie społeczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Reiman J. (1999), *The Rich (Still) Get Richer... Understanding Ideology, Outrage and Economic Bias*, "The Critical Criminologist", vol. 9, no. 2.
- Reiman J. (2001), *The Rich Get Richer and the Poor Get Prison: Ideology, Class, and Criminal Justice*, 6th edition, Pearson/Allyn and Bacon, Boston.
- Rek-Woźniak M. (2016), *Młodzi dorośli. Wzory ruchliwości społecznej w okresie transformacji systemowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Sampson R.J., Laub J.H. (1993), *Crime in the Making. Pathways and Turning Points through Life*, Harvard University Press, Cambridge.
- Schütze F. (2012), *Analiza biograficzna ugruntowana empirycznie w autobiograficznym wywiadzie narracyjnym. Jak analizować autobiograficzne wywiady narracyjne*, [in:] K. Kaźmierska (ed.), *Metoda biograficzna w socjologii*, NOMOS, Kraków.
- Seale C. (1999), *Quality of Qualitative Research*, SAGE Publications, London.
- Social Exclusion Unit (2002), *Reducing Re-offending by Ex-prisoners. Report by the Social Exclusion Unit*, Office of the Deputy Prime Minister, London.
- Stępnia P. (2001), *Pomiędzy resocjalizacją a pracą socjalną. Dylematy współczesnej penitencjarystyki*, [in:] B. Hołyst, W. Ambrozik, P. Stępnia (eds.), *Więziennictwo. Nowe wyzwania*, Centralny Zarząd Służby Więziennej, Warszawa–Poznań–Kalisz.

- Sykes G., Matza D. (1957), *Techniques of Neutralization: A theory of delinquency*, "American Sociological Review", no. 22 (December).
- Szymanowska A. (2003), *Więzienie i co dalej?*, Wydawnictwo Akademickie "Żak", Warszawa.
- Wacquant L. (2009a), *Punishing the Poor. The neoliberal government of social insecurity*, Duke University Press.
- Wacquant L. (2009b), *Więzienia nędzy*, Wydawnictwo Książka i Prasa, Warszawa.
- Warzywoda-Kruszyńska W. (2012), *Wprowadzenie*, [in:] W. Warzywoda-Kruszyńska (ed.), *Bieda dzieci, zaniedbanie, wykluczenie społeczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Warzywoda-Kruszyńska W., Golczyńska-Grondas A. (2010), *Wzmocnić szanse i osłabić transmisję biedy wśród mieszkańców miast województwa łódzkiego – WZLOT (Raport końcowy i rekomendacje)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Warzywoda-Kruszyńska W., Rokicka E., Woźniak W., Rek M., Drabowicz T., Kustos M. (2005), *Research on Intergenerational Transmission of Inequalities and Policy Responses in Poland*, retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/267643323_Research_on_intergenerational_transmission_of_inequalities_and_policy_responses_in_Poland (accessed 1.08.2019).
- West D., Farrington D. (1973), *Who Becomes Delinquent?*, Heinemann, London.
- Żabczyńska E. (1974), *Przestępczość dzieci a szkoła i dom*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.

Andrzej Kacprzak

ZANIEDBANE DZIECIŃSTWO I INICJACJA PRZESTĘPCZA W BIOGRAFIACH BYŁYCH WIĘŹNIÓW

Abstrakt. Socjologiczne analizy etiologii zachowań przestępczych wyróżniają szereg czynników kryminogennych, wśród których szczególne znaczenie przypisuje się środowiskowemu kontekstowi funkcjonowania jednostki. Inicjacja aktywności przestępczej ma najczęściej miejsce w okresie wczesnej młodości. Stąd też badacze problematyki zwracają uwagę na relacje społeczne jednostki w środowiskach socjalizujących. Jednocześnie badania i analizy życiorysów przestępców wskazują, że znaczna część z nich rekrutuje się ze środowisk doświadczających silnej marginalizacji w wielu ważnych aspektach funkcjonowania w społeczeństwie, dostarczając tym samym kolejnych argumentów na rzecz związków między wykluczeniem społecznym i przestępczością. Celem artykułu jest charakterystyka środowiskowych uwarunkowań wejścia na drogę konfliktu z prawem w biografiami przestępców. Autor odwołuje się do materiału empirycznego zebranego w toku badań własnych – wywiadów narracyjnych ze skazanymi oraz byłymi więźniami.

Słowa kluczowe: inicjacja przestępcza, byli więźniowie, zaniedbane dzieciństwo, wykluczenie społeczne, metoda biograficzna, wywiad narracyjny.

Beata Maria Nowak*

 <https://orcid.org/0000-0002-9607-4500>

Joanna Wyleżalek**

 <https://orcid.org/0000-0003-3538-7439>

THE CONTEMPORARY WOMAN IN FAMILY LIFE AND PROFESSIONAL WORK – SELECTED PROBLEMS FROM THE SOCIOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PERSPECTIVE

Abstract. The article reviews the research and critical analysis of the status of women in social (family and professional) life, referring to the theoretical concepts dominating in social sciences in recent decades. One of the important problems of the contemporary society seems to be the still culturally conditioned, unequal access of women and men to socially valued goals, which is exemplified by scientific careers of women, the specificity of which is presented in the final part of the article.

Keywords: woman, family, professional career.

1. Introduction

The review of the state of knowledge on gender issues leads to the conclusion that studies on the social roles of women and men became a very important research topic in the twentieth century. Especially feminist concepts try to break away from the stereotype concerning the role of women in social life – a thought that has its roots in concepts seeking justification for gender inequality in biological conditions. For most contemporary researchers, the cultural determination of such social inequalities is obvious, although the specificity of cultural conditions in a given place and time requires constant clarification. It is worth stressing that the roles of women are culturally conditioned both in the spatial dimension, because these

---

* Prof., Chair of Education and Culture, Warsaw University of Life Sciences, ul. Nowoursynowska 166, 02-787 Warszawa, e-mail: beata_nowak@sggw.pl

** Prof., Chair of Sociology, Warsaw University of Life Sciences, ul. Nowoursynowska 166, 02-787 Warszawa, e-mail: joanna_wylezalek@sggw.pl

roles are defined differently by different cultures, and in the temporal dimension, because there is a change in the perception of the role of women in social life within these cultures, although with different dynamics. In recent decades, we have seen significant changes in European culture in terms of women's participation in social life, which, although affected by political circumstances, have become one of the most progressive elements of cultural development throughout Europe.

Recognising this tendency, the Authors of the article decided to critically analyse the status of women in social life, referring to the theoretical concepts dominating in social sciences in recent decades. One of the important problems of the contemporary society seems to be the still culturally conditioned, unequal access of women and men to socially valued goals, which is exemplified by scientific careers of women, the specificity of which is presented in the final part of the article.

The discussion of the problem began from a functional perspective, dominating in sociology from the 1940s to 1960s.

2. The functional and anthropological perspective in the definition of gender roles

Functional structuralism treats the society as a system and assumes that the majority of its members have a coherent catalogue of values and beliefs useful in maintaining a systemic balance and social order. Functionalists refer to biological differences between women and men, which are perceived as determinants of different gender roles and consequent behaviours. Functionalists have made the nuclear family a basic component of the social system, formally integrated by a marriage act, living in a certain physical distance from relatives and performing two very important functions: the socializing function and the stratifying function. Spouses/parents carry out specific tasks with different and specialised roles within the family system. Some of them are instrumental in nature, relating to the manner of exercising power and making strategic decisions, connected with professional work (the role of a man), while others are connected with securing the expressive sphere (the role of a woman). In a nuclear family, the strategic and decisive role is therefore played by the man, while the reproductive role of the woman is related to the social role that comes down to staying at home, satisfying the emotional needs of family members, caring for and raising children. Treating the instrumental and expressive role as separate, or in principle mutually exclusive, resulted in the division of family life into two spheres: private (female family reality) and public (male professional work reality) (Parsons 1955: 16–23).

The anthropological theory of a Man – Hunter, referring to the functional perspective, reconstructs his fate in prehistoric times, pointing to adaptive sources of functional gender differentiation. At the beginning of evolution, as a result of

anatomical changes caused by climate change and the need to adapt to living on earth, the ancestors of man were forced to give up life in tropical forests and master the skills of two-leg walking, resulting in anatomical changes, with significant consequences especially for women. As a result of these transformations, children began to be born almost entirely unable to live independently and increasingly dependent on the care of mothers. This resulted in women's mobility being held back and men taking over the role of family supporters, which has significantly increased their chances of survival. The long-term effect of these transformations was the development of different, adaptive personality traits related to roles in both sexes. Since then, women have been adapted to act as empathic mothers as babysitters, while men have had their emotions, and aggressive attitudes and behaviour augmented (Lovejoy 1981).

However, feminist anthropologists find two stereotypical references in the Man – Hunter theory. The first is ethnocentrism, which consists in referring to one's own cultural practices as superior – hence the accusation of invalidity of the division into characteristics and behaviours of women and men and the model of the only just relations between women and men are universal and evolutionary unchangeable. The second criticized perspective is androcentrism, which increases the importance and significance of the social role of men and reduces the role of women to passive parenthood (Conkey 1997; Ehrenberg 1997). It has to be admitted, however, that in the current reality many skills are related to the male role of the hunter (e.g. cooperation or competition on the basis of aggressive behaviour).

Tanner and Zihlman (1976) shed new light on the role of women in evolution. According to their theory, the physiological changes that occurred as a result of the transition of the primitive human being to bipedal walk did not make women and children dependent on men, and even activated women to take action to protect their offspring from predators and seek new forms of transporting children and collecting food by hand (Ehrenberg 1997). The feminist reconstruction of the past made it possible to formulate a thesis that it was women and their creativity that brought about the then new forms of simultaneous transport of large quantities of food (Bleier 1984). As a result of the search for evidence questioning male domination, the feminist theory of the Woman – Gatherer was created as an alternative to the theory of the Man – Hunter. In this oppositional juxtaposition, however, we are dealing with a visible entanglement in cultural references to femininity and masculinity (Eller 2000).

Functional diversity shaped in the course of human species development has been institutionally sanctioned and is still the subject of reflection and discussion concerning the family.

3. Gender as a determinant of the role of the woman in the society

At the end of the 20th century, the functional perspective was criticised, especially with regard to the sharp differentiation of social roles into feminine and masculine, and the isolated nature of the nuclear family (Jayakody, Chatters 1997; Neighbors 1997). First of all, the attribution of a biological basis to family forms and organization was questioned, emphasizing the cultural context of the forms of family life and divisions of work in the family.

Critical positions towards structural functionalism are reinforced by the achievements of contemporary primatology. The latest research in this field indicates the matricentric structure of most groups of primates, the biological and social dependence of group members and the dominant role of females. In addition, recent research has shown that females have a key role to play in the creation of the structure of primate societies (Angier 2001).

Research conducted in various regions of the world today does not confirm either the general thinking about the existence of inequalities between women and men, or the universality of Western role models. The results of these studies show that although each society is characterised by a division of labour based on age and gender, the assignment of women and men to specific jobs is different, depending on the society and its cultural determinants (Angier 2001; Bonvillain 1998; Lepowsky 1994).

It should be stressed that the hitherto reflections on the social roles of women and men focused on a transformative approach to the development of gender, in the light of which biology and culture interact. This indicates the possibility of changing the behaviour of an individual under the influence of environmental, biological or physiological factors (Birke 1992: 74–76). For example, S. Freud's identification theory assumes that gender socialisation begins in early childhood when a child unconsciously begins to model their behaviour based on the pattern of a parent of the same sex. Erikson, on the other hand, emphasizes on the biological aspect, claiming that the development of the psychological sphere that encourages women to engage in caring for others is influenced by their reproductive capacity. The theory of social learning indicates, however, that gender is acquired through the use of positive reinforcement (rewards) or negative reinforcement (penalties) and imitation. In opposition to this position, however, there are theories of cognitive development, emphasizing the activity of children in the search for knowledge and their ability to critically evaluate it (Bem 1983). Children organise their own experiences and observations according to specific patterns using categories and schemes, and gender is a scheme that is characterised by unambiguity of assessment criteria and ease of identification. In the light of the theory of cognitive development, the socialization of children is directed towards the acceptance of the gender patterns of a given society (the process of enculturation, i.e. growing into culture). It takes place not only in

everyday life but is also present in social practices and media messages showing culturally significant differences (Bem 2000).

From a sociological perspective, the family is perceived as the place where the basic processes of restoring collective order – reproduction of population and social and economic order – are carried out at the lowest level (Giza-Poleszczuk 2005). On the other hand, educators describe the family in the perspective of the determinants of the processes of care, upbringing, socialization and education of the child as an entity centrally located in the family system. What is characteristic here is the functional approach to the family and its perception as a care and educational environment (Naumiuk 2003; Lepalczyk, Pilch 1995), linked to a network of various structures and social systems (Kawula 2006; 2009). This dual systemic optics of family life integrates the sociological and pedagogical perspective.

The multidimensionality of family life is emphasized by the definition formulated by Szczepański (1970: 70), who presented in the social, formal, legal, psychological, caring and educational aspect. The constitutive elements of the family were the persons “[...] who are linked by a marital and parental relationship and a strong interpersonal bond, while the parental relationship is used in a broad, social and legal sense of the term, reinforced as a rule by natural law, customs and cultural context”. It is therefore a definition that presents the (already classic nowadays) image of a family as a small primary group.

However, family and marriage structures are subject to evolutionary changes in almost all cultural circles, but this trend is particularly visible in liberal societies. The shape of the contemporary family is modelled by the pressure of subjectivist social trends, and permissive ideologies that significantly weaken the marital ethos. The structure of intra-family bonds is loosening and there are serious disturbances in the extra-material functions of the family (Płopa 2007; Gaś 2003).

In each of the eras distinguished by sociologists – the pre-industrial, industrial and post-industrial – the directions of evolution of the family were adequate to the directions of civilization changes. In the *pre-industrial* era, it took on an institutional form because of its productive and patriarchal nature. The man had power and controlled family life, while the woman was forced to combine domestic work with production work (directed by the man). In the *industrial* era, the distance in family relations was significantly reduced, while the family was closed to external influences. With the advent of the new era of “freedom, democracy and equality”, the division of social roles between women and men has been significantly reduced (Kwak 2009). A new model has been developed based on close and direct family relationships, referred to as a partner family with two working parents or a domestic partnership (Ranzetti, Curran 2005). *Post-industrial* societies have seen the rise of cohabitant partnerships and other forms of family life, which have placed women in a position independent of men, free from the rigid ties of “femininity” and the roles associated with it.

The transformation of the patriarchal family model dominating until the end of the 19th century included the basic system of intra-family structural forces. This was due to the relative emancipation of wives and children, among other things. These processes were initiated as a result of progressive industrialization, political, legal, economic, moral and social changes and strong regional differentiation. The emergence of libertarian tendencies led to the transformation of a dependent lifestyle into an autonomous one (Tyszka 2001; Krzysteczko 2006; Wilk 2002). The traditional system of roles and social positions in the family was modified, which resulted in the evolution of the family from an institutional and patriarchal form to a partnership.

At the end of the 20th century, numerous mutations occurred within the traditional family model. As a result, they gave a mosaic-like picture of various forms of family life. This group of families also includes all relationships between people and partnerships in sexual and economic relations, which have the characteristics of a small social group but are not formal relationships (Kawula 2006). New forms of family life were created as a result of the successive weakening of the normative (moral) framework of the traditional form of family life in the married model.

4. The role of women in the family and professional life in Western culture

In order to describe a contemporary woman in two interrelated spheres of social life – the family and the professional sphere – one should refer to the results of research explorations carried out in this field by sociologists and psychologists, indicating the pedagogical aspects of the penetrated issues.

Nowadays, the sharp division of family life into private and public spheres has become blurred, as they have become interdependent. There have also been changes in the division of labour. Depending on the specificity of a given society, the activities traditionally attributed to women are performed by men and vice versa – women undertake to perform jobs previously considered to be men's jobs. The results of numerous studies on the division of domestic work show that despite changes in this area of family functioning (increased participation of men in daily household duties), women still perform domestic work more often and to a much greater extent than men. The cultural stereotype of "femininity" and "masculinity" is somewhat responsible for this. Each of them is represented by a specific set of gender-related psychological characteristics formed during early socialisation and participation of the child in social life (Bem 2000; Kuczyńska 1992). An interesting indicator of "femininity" is the consistency of mental traits with the biological sex and women's avoidance of behaviours associated with male social roles. Femininity is compatible with the high rank of marriage and

family and the good quality of social contacts and the satisfaction with making them. Unfortunately, despite the fact that the femininity model achieves high scores on social attractiveness scales, its adaptive significance is much lower than the masculinity model (Mikulska 1999).

Research conducted by R. Blood and D. Wolfe in 1960, and thus during the period of nuclear family dominance, showed that relations between spouses were based on the relationship of power, usually exercised by men, but that women also began to influence the decisions they made at that time, in proportion to their personal resources (level of education, level of income, social position). The results of these studies have been confirmed in cyclically repeated explorations of this issue. It turned out that better-paid partners have more power in the family, but modern women still have little influence on family decisions in most cases, regardless of their income level. This is particularly the case in marriages or domestic partnerships where the spouses have internalized traditional roles attributed to women and men (Thompson, Walker 1989).

A study conducted by Pyke (1994) found that women's paid employment and unpaid work as housewives have an impact on the power held. He stated that women who had remarried had given up paid work and took up the role of housewives. This was done by those women who, during their first relationship, worked in a position of low prestige and low income. It turned out that in the first marriage, paid work did not entitle them to exercise authority in the family, hence in the second marriage they decided to give up their professional career. They no longer treated it as a source of influence on family decisions.

The quality of marriage is much more important for women than men in terms of the sense of overall satisfaction with life. Studies initiated in the 1980s on the feeling of satisfaction with married life indicate that the more women share responsibility for the development of children with men and have the opportunity to participate in decision-making, the more satisfied they feel with their relationship (Ferree 1991). In democratically managed families where spouses are convinced of equal power sharing, women are more likely than men to care for the emotional state of their partners and adapt to their needs and requirements (Kudson-Martin, Mahoney 1998). The gender-based division of roles weakens not only women's but also men's ability to develop an equal relationship, as it requires equal participation in responsibility for children and the home, involvement in obtaining financial resources and exercising power (decision-making). However, in families of this type, mothers provide physical proximity, protect, support and care for their children more than fathers (Darling-Fisher, Tiedje 1990).

In building a satisfactory marriage relationship, difficulties in communicating with the partner are a problem. The results of research in this field indicate that communication turbulence is not only created by impulsive women, but also by those escaping into the world of fantasy, moody and chronically stressed. The quality of marital life is also adversely affected by female attributes such as:

excessive sensitivity, distrust, suspicion, frustration, low mood, self-criticism, problems with controlling emotions or a sense of inferiority (Płopa 2007). Women with a reduced sense of self-fulfilment and lower level of perceived professional satisfaction are more anxious to perform parental tasks, and their children are less socially adapted in comparison with the children of mothers who derive satisfaction from work (Kornacka-Skwara 2002).

The vast majority of modern women are burdened with “two-shift work” – paid work done for the first half of the day and unpaid domestic work in the second half of the day, which results in a serious limitation of their free time (Coltraine 2000). Women are usually entangled in everyday activities. They routinely carry out cleaning and meal preparation work. More often than men, they feel compelled to perform them (Shelton 1992; Hochschild 1997). Their sense of discomfort increases with longer working hours, as spending many hours at work disturbs family life, generates stress and conflicts (Blair-Loy 2001).

When a child is born in the family, the woman takes primary care of the child, even when she is employed. It is a dominant model in both traditional and partner families (Deutsch 1999). It provides women with the opportunity to establish strong links with their offspring and to participate directly in their development. These experiences are the source of their emotional fulfilment. They place them in a position that links three generations and maintains intra-family intergenerational ties (Arendel 2000). Women are also the carers of the family seniors. They are also involved by their adult children in the care and education of their grandchildren (Gallagher, Gerstel 2001).

In single-parent families, on the other hand, single mothers often experience a sense of alienation because they spend all their energy on balancing work and childcare. According to research, the biggest problem is finance (Seccombe 2000). Women are much more likely to make pro-divorce decisions than men, but at the same time show a higher level of stress (Płopa 1997). In a situation of no-fault divorce, women not only suffer greater economic losses than men, but also more often take custody of their children and are more exposed to the negative, financial and emotional consequences of divorce (Porter, Dupree 2001).

Today's women have a different range of family influences than men. However, their position is much lower than that of men, which is caused, *inter alia*, by the difference in income and access to material resources. Women's work is not valued on the labour market and is significantly less paid than men's work in the same job. Moreover, many employers and employees are convinced that women do not have the ability (in the physical and emotional sphere) to perform the numerous professions culturally associated with men. This unpegs discriminatory behaviour of employers against women, especially with regard to the recruitment process for a specific position and career advancement. Unpegged and socially conscious stereotypes about the social roles of women and men confirm and reinforce gender segregation in the workplace. This translates into women's employment in lower

positions and a glaring gender pay gap. Women working in the “two-shift” system (home and work) are doubly burdened – they have more responsibilities but less income. So far, all legislation has failed to eliminate inequalities in terms of employment and equal pay for women and men.

An interesting illustration of this trend is, among other things, the scientific careers of women. Bearing in mind that intellectual development is independent of biological traits associated with parenthood, which excludes the view that was dominant until the mid-19th century that the reason for the lower participation of women in science are their biological and psychological traits, i.e. lower ability of women to engage in scientific activity – one is left with consideration of cultural conditions as a determining factor for the lower participation of women in scientific careers. It is worth remembering that it was only in the 20th century that most universities began to accept women as students. In 1910 in Oxford and Cambridge there were almost a thousand women studying, but they needed permission to attend lectures and could not obtain degrees. In Poland, after regaining independence in 1918, women could study at all universities, but it was difficult for them to climb up the academic ladder (Perkowska 1996). After the war, the number of female doctors increased, but there was no increase in the number of higher grades and titles. It was as late as the 1980s that a woman became a rector in Poland. It was prof. Maria Joanna Radomska, who in 1981–1987 headed the Warsaw University of Life Sciences (Młodożeniec, Knapińska 2013).

There is now a prevailing view that the main reason for the decline in women’s participation in scientific careers is social, cultural and religious conditions, which in various ways limit women’s ability to engage in scientific activities and achieve success in this field. The important question is, however, what type of cultural conditions these are and whether they are discriminatory and, if so, to what extent.

The participation of women in scientific promotions, which is reflected by the data of the Central Statistical Office, is an important argument for reflection on this subject. The CSO states that in 2017/2018, 45.1% of participants in doctoral programmes were men and 54.9% of them were women. In 2017, the degree of doktor habilitowany (*doctor habilitatus*) in 2017 was awarded to significantly fewer women than men – 922 men and 753 women. Hypothetically, it can be assumed (no research on this subject has been conducted) that women decide to have children during doctoral studies, which explains to some extent the decrease in the number of habilitations among women. However, the significant disproportion between women and men with regard to obtaining the title of professor cannot be explained by biological or cultural factors related to the role of the mother. In 2012, the share of women in the total number of professorial titles awarded was 27.5%, in 2013 – 29.8%, in 2014 – 34.3%, in 2015 – 28.3%, in 2016 – 33.3%, in 2017 – 33.2%¹.

---

¹ Professorial titles were awarded to: 535 men and 202 women in 2012, 451 men and 190 women in 2013, 644 men and 336 women in 2014, 477 men and 188 women in 2015, 265 men and 132 women in 2016, 197 men and 98 women in 2017 (CSO 2019).

The above data indicate unequivocally a much smaller share of women in professorial promotions in relation to men and an increase in the disproportions in this respect, in relation to the scientific promotion resulting from obtaining the degree of doktor habilitowany. Taking into account the average age at which women decide to have children and the average age of scientific advancement, it is clear that the decline in the proportion of women in professorial advancement is not due to decisions on motherhood and the upbringing of offspring. This cannot also be impacted by biological factors associated with perceptual differences which, although they occur between women and men, only indicate less lateralisation of the brains of men, meaning that men are more dependent on one hemisphere of the brain for different tasks, while women benefit from both hemispheres in the same situation (Gazzaniga 1992; Shaywitz et al. 1995; Blum 2000).

Taking into account the logic of social reasoning contained in the Bayes theorem (Bayes 1763, cited in: Matuszewski 2017), who noted that the initial beliefs (e.g. about the nature of women) in confrontation with new data have a significant impact on the final beliefs, it should be pointed out that the search for sources of differences in the academic careers of women and men in cultural gender stereotypes is justified, especially as the available scientific research excludes biological determination as a real source of such inequalities.

Undoubtedly, therefore, the example of the specificity of women's scientific careers in higher education opens up an interesting research space related to the definition of the actual social conditions blocking or delaying women's professional careers and defining the place of women in public space in the modern society.

As a conclusion one can recommend permanently up-to-date study that illustrates the presented issue. It is a book by Przemysław Wiśniewski (*Un) equalled Women in the Academic System*, which consists interviews with the famous female academicians like prof. Renata Siemieńska or prof. Lena Kolarska-Bobińska. The author of the book remarks: "Every year many women that are excellently prepared 'fall off' that noble competition for the sake of the knowledge development. Allegedly egalitarian, non-discriminatory scientific world generates many restrictions for all those people that have not been supposed to participate for a long time". It is important to reflect on whether the mechanisms that we are more or less aware of, that are more or less intentional and do not give equal development chances for women in the academic system frequently governed by men do not represent an important obstacle for more dynamic development of scientific knowledge and humanisation of social life.

References

- Angier N. (2001), *Kobieta: geografia intymna*, Prószyński i S-ka, Warszawa.
- Arendell T. (2000), *Conceiving End Investigating Motherhood: The decade's scholarship*, "Journal of Marriage and the Family", vol. 62, pp. 1192–1207.

- Bayes T. (1763), *Essay Towards Solving a Problem in the Doctrine of Chances*, "Philosophical Transactions", vol. 53.
- Bem S.L. (1983), *Gender Schema Theory and Its Implications for Child Development: Raising gender-schematic children in a gender-schematic society*, "Sings", vol. 8, pp. 598–616.
- Bem S.L. (2000), *Męskość, Kobiecość. O różnicach wynikających z płci*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Birke L. (1992), *Transforming Biology*, [in:] H. Crowley, S. Himmelweit (eds.), *Knowing Women: Feminism and knowledge*, Polity Press, Cambridge.
- Blair-Loy M. (2001), *Cultural Constructions of Family Schemas: The case of women finance executives*, "Gender & Society", vol. 15, pp. 687–709.
- Bleier R. (1984), *Science and Gender*, Pergamon Press, New York.
- Blood R.O., Wolfe D.M. (1960), *Husbands and Wives*, Free Press, New York.
- Błum D. (2000), *Mózg i pleć: o biologicznych różnicach między kobietami i mężczyznami*, Wydawnictwo Prószyński S-ka, Warszawa.
- Bonvillain N. (1998), *Women and Men: Cultural constructs of gender*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ.
- Coltraine S. (2000), *Research on Household Labor: Modeling and measuring the social embeddedness of routine family work*, "Journal of Marriage and the Family", vol. 62, pp. 1208–1233.
- Conkey M.W. (1997), *Men and Women in Prehistory: An archaeological challenge*, [in:] C.B. Brettell, C.E. Sargent (eds.), *Gender in cross-cultural perspective*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New York.
- Darling-Fisher C., Tiedje L.B. (1990), *The Impact and Maternal Employment Characteristic on Fathers' Participation in Child Care*, "Family Relations", vol. 39, pp. 20–26.
- Deutsch F.M. (1999), *Halving in All: How equally shared parenting works*, Harvard University Press, Cambridge.
- Ehrenberg M. (1997), *The Role of Women in Human Evolution*, [in:] C.B. Brettell, C.E. Sargent (eds.), *Gender in Cross-cultural Perspective*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New York.
- Eller C. (2000), *The Myth of Patriarchal Prehistory*, Beacon Press, Boston.
- Ferree M.M. (1991), *The Gender Division of Labor in Two-earner Marriages*, "Journal of Family Issues", vol. 12, pp. 158–180.
- Gallagher S.K., Gerstel N. (2001), *Connections and Constraints: The Effects of Children on Caregiving*, "Journal of Marriage and Family", vol. 63, issue 1, pp. 265–275.
- Gaś Z.B. (2003), *Rodzina a profilaktyka*, [in:] G. Soszyńska (ed.), *Pomagać rodzinie. Problemy współczesnej rodziny w ujęciu psychologicznym*, Specjalistyczna Poradnia Psychoprofilaktyki i Terapii Rodzin, Lublin.
- Gazzaniga M. (1992), *Nature's Mind*, Basic Books, New York.
- Giza-Poleszczuk A. (2005), *Rodzina a system społeczny. Reprodukcyjność i kooperacja w perspektywie interdyscyplinarnej*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- GUS, retrieved from: <https://stat.gov.pl/infografiki-widzety/infografiki/infografika-miedzynarodowy-dzien-kobiet-i-dziewczat-w-nauce,81,1.html?pdf=1> (accessed 21.07.2019).
- Hochschild A.R. (1997), *The Time Bind: When work becomes home and home becomes work*, Henry Holt and Company, New York.
- Jayakody R., Chatters L.M. (1997), *Differences among African American Single Mothers: Marital status, living arrangements and family support*, [in:] R.J. Taylor, J.S. Jackson, L.M. Chatters (eds.), *Family Life in Black America*, Sage, Thousand Oaks, CA.
- Kawula S. (2003), *Mozaikowość rodziny. Szkic do portretu współczesnych form rodzinno-małżeńskich*, Adiphora, Olsztyn.
- Kawula S. (2006), *Kształty rodziny współczesnej. Szkice familologiczne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.

- Kawula S. (2009), *Tendencje przemian rodziny w początkach XXI wieku*, [in:] H. Marzec, Cz. Wiśniewski (eds.), *Rodzina na początku III tysiąclecia – obraz przeszłości i teraźniejszości*, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, Piotrków Trybunalski.
- Kornacka-Skwara E. (2002), *Psychologiczna analiza systemów rodzinnych mężczyzn bezrobotnych*, praca doktorska napisana pod kierunkiem M. Braun-Gałkowskiej, KUL, Lublin.
- Krzysteczko H. (2006), *Modele i wartości rodziny dawnej i współczesnej*, [in:] W. Korzeniowska, U. Szuścik (eds.), *Rodzina. Historia i współczesność*, Impuls, Kraków.
- Kuczyńska A. (1992), *Płeć psychologiczna. Podstawy teoretyczne, dane empiryczne oraz narzędzia pomiaru*, "Przegląd Psychologiczny", no. 2, pp. 237–247.
- Kudson-Martin C., Mahoney A.R. (1998), *Language Process in the Construction of Equality in Marriage*, "Family Relations", vol. 47, pp. 81–91.
- Kwak A. (2009), *Rodzina w społeczeństwie – obraz przeszłości i teraźniejszości*, [in:] H. Marzec, Cz. Wiśniewski (eds.), *Rodzina na początku III Tysiąclecia*, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, Piotrków Trybunalski.
- Lepalczyk I., Pilch T. (eds.) (1995), *Pedagogika społeczna*, Wydawnictwo Żak, Warszawa.
- Lepowsky M. (1994), *Women, men and aggression in an egalitarian society*, "Sex Roles", vol. 30, issue 3–4, pp. 199–211.
- Lovejoy O. (1981), *The Origins of Man*, "Science", vol. 211, issue 4480, pp. 341–350.
- Matuszewski P. (2017), *Logika przekonań społecznych*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa.
- Mikulska J. (1999), *Role płciowe człowieka w cyklu życia. Przegląd koncepcji i badań*, "Psychologia Wychowawcza", no. 5, pp. 385–399.
- Młodożeniec M., Knapieńska A. (2013), *Czy nauka wciąż ma męską płeć? Udział kobiet w nauce*, "Nauka", no. 2.
- Naumiuk A. (2003), *Edukacja i aktywizacja społeczna w organizacjach pozarządowych. Przykład ruchu United Way*, Orthos, Warszawa.
- Neighbors H.W. (1997), *Husbands, Wives, Family, and Friends: Sources of stress, sources of support*, [in:] R.J. Taylor, J.S. Jackson, L.M. Chatters (eds.), *Family Life in Black America*, Sage, Thousand Oaks, CA.
- Parsons T. (1955), *The American Family: Its relations to personality and to the social structure*, [in:] T. Parsons, R.F. Bales (eds.), *Family, Socialization and Interaction Process*, Free Press, Glencoe, IL.
- Perkowska U. (1996), *Kariery naukowe kobiet na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1904–1939*, [in:] A. Żarnowska, A. Szwarc (eds.), *Kobieta i kultura. Kobiety wśród twórców kultury intelektualnej i artystycznej w dobie rozbiorów i w niepodległym państwie polskim*, Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- Płopa M. (1997), *Stres rozwodowy i niektóre jego uwarunkowania*, [in:] Z. Łoś, A. Oleszkowicz (eds.), *Rozwój człowieka i jego zagrożenia w świetle współczesnej psychologii*, Linea, Wrocław–Lublin.
- Płopa M. (2007), *Psychologia rodziny. Teoria i badania*, Impuls, Kraków.
- Porter K.H., Dupree A. (2001), *Poverty Trends for Families Headed by Working Single Mothers, 1993 to 1999*, Center on Budget and Policy Priorities, Washington, DC.
- Pyke K.D. (1994), *Women's Employed as Gift or Burden?*, "Gender & Society", vol. 8, pp. 73–91.
- Ranzetti C.M., Curran D.J. (2005), *Kobiety, mężczyźni i społeczeństwo*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Secombe K. (2000), *Families in Poverty in the 1990s: Trends, causes, consequences, and lessons learned*, "Journal of Marriage and the Family", vol. 62, pp. 1094–1113.
- Shaywitz B.A. et al. (1995), *Sex Differences in the Functional Organization of the Brain for Language*, "Nature", vol. 373.

- Shelton B.A. (1992), *Women, Men and Time: Gender differences in paid work, housework and leisure*, Ct: Greenwood, Westport.
- Szczeptański J. (1970), *Podstawowe pojęcia socjologii*, PWN, Warszawa.
- Tanner N., Zihlman A. (1976), *Women in Evolution. Part I: Innovation and selection in human origins*, "Signs", vol. 1, pp. 585–608.
- Thompson L., Walker A.J. (1989), *Women and Men in Marriage the Construction of Teen Romance*, [in:] C. Vance (ed.), *Exploring Female Sexuality*, Routledge and Kegan Paul, London.
- Tyszka Z. (2001), *Rodzina współczesna – jej geneza i kierunki przemian*, [in:] M. Ziemska (ed.), *Rodzina współczesna*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Wilk J. (2002), *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
- Wiśniewski P. (2012), *(Nie)zrównane kobiety w systemie nauki*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.

Beata Maria Nowak

Joanna Wyleżalek

WSPÓŁCZESNA KOBIETA W ŻYCIU RODZINNYM I PRACY ZAWODOWEJ – WYBRANE PROBLEMY Z PERSPEKTYWY SOCJOLOGICZNEJ I PEDAGOGICZNEJ

Abstrakt. W artykule zaprezentowano przegląd badań i krytyczną analizę dotyczące statusu kobiet w życiu społecznym (rodzinnym i zawodowym), odnosząc się do teoretycznych pojęć dominujących w naukach społecznych w ostatnich dziesięcioleciach. Jednym z ważnych problemów współczesnego społeczeństwa wydaje się być wciąż uwarunkowany kulturowo, nierówny dostęp kobiet i mężczyzn do społecznie cenionych celów, czego przykładem są kariery naukowe kobiet, których specyfika została przedstawiona w końcowej części artykułu.

Słowa kluczowe: kobieta, rodzina, kariera zawodowa.

Marta Luty-Michalak*

 <https://orcid.org/0000-0003-1575-8757>

Aleksandra Syryt**

 <https://orcid.org/0000-0002-7501-0786>

LONG-TERM CARE SYSTEM FOR DEPENDENT PEOPLE – AUSTRIAN EXPERIENCES

Abstract. Austrian society is an ageing society. Old age does not always mean dependence. However, the risk of disability and dependence increases with age. In addition, older people often experience multi-disease. High-quality long-term care services can help frail and dependent elderly on maintaining greater autonomy and participation in society, regardless of their condition. The aim of the article is to analyze legal, institutional and practical solutions in the field of long-term care system functioning in Austria. It should be emphasized that Austria is striving to develop services based on a social model and an independent life paradigm. Analysis of legal solutions indicates that the long-term care system in Austria is very complex. Institutional solutions are divided between the federal level and nine federal states. On the one hand, this results in decentralization and more effective help for the elderly, but on the other hand, it causes the diffusion and heterogeneity of standards.

Keywords: dependent people, long-term care, older people, social assistance, social security system, principle of subsidiarity.

1. Introduction

The aging of the population is an inevitable process and is currently one of the most important challenges of developed countries, including Austria. As a result of the drop in mortality, especially in the population of people over 65 and the prolongation of the life expectancy, more and more people are living late into old age, and the period of old age itself lasts longer. In addition, fertility rates, which have been maintained for several decades at a low level, intensify

---

* Dr, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, ul. Dewajtis 5, 01-815 Warszawa, e-mail: m.luty@uksw.edu.pl

** Dr, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, ul. Dewajtis 5, 01-815 Warszawa, e-mail: a.syryt@uksw.edu.pl

the process. One of the consequences of the increasing percentage of old people¹ is the need to provide care to dependent elderly people. Of course, not every elderly person requires support in everyday functioning, however, along with the progressive aging of the society, the need for assistance and care services is growing (Szweda-Lewandowska 2014b: 148). In addition, the risk of dependence significantly increases with the age of 80. At the same time, we are talking about economic dependability as well as functional dependability, which is very often characterized by aged elderly (Szukalski 2015: 1).

The dependance of older people is not always the result of their disability. Often, help and care is required for those who are physiologically aging. Loss of physical fitness and ability to function independently in the environment is the result of physiological aging of the body (Szweda-Lewandowska 2014b: 149). Therefore, with the increase in the number and proportion of older people in the society, the need for assistant and care services is increasing. Unfortunately, due to demographic conditions observed in Austria, care for the elderly by members of the immediate family will be more and more often encountered in the future. This situation will be determined by the increasing percentage of older people in Austrian society and the decreasing number of people representing potential caregivers.

The above-mentioned phenomena are a challenge not only for people directly dealing with dependent older people, but they are a social issue that requires systemic action. In accordance with the principle of subsidiarity, when the individual is unable to perform specific tasks and satisfy needs, it is possible, and even desirable, to intervene in a higher level community. The aim of this approach is to optimally implement the principle of human dignity, as well as to realize the principle of the common good. One of the answers to specific problems arising from the need to care for the elderly is legal solutions that create a framework for admissible activities of public authorities in connection with the support of older people. The legislator, when establishing a certain security system, must balance different values and build solutions that are not illusory, but which actually and effectively help the dependent entity and his or her relatives. The perspective that must be adopted in this case is first, the need to protect human dignity and subjectivity, secondly, care for the common good, and respect for the freedoms and rights of others, and third, the subsidiarity of the state in the field of social assistance.

Taking into account the specific demographic conditions related to the aging process of societies, it is possible to analyze specific legal systems regulating the

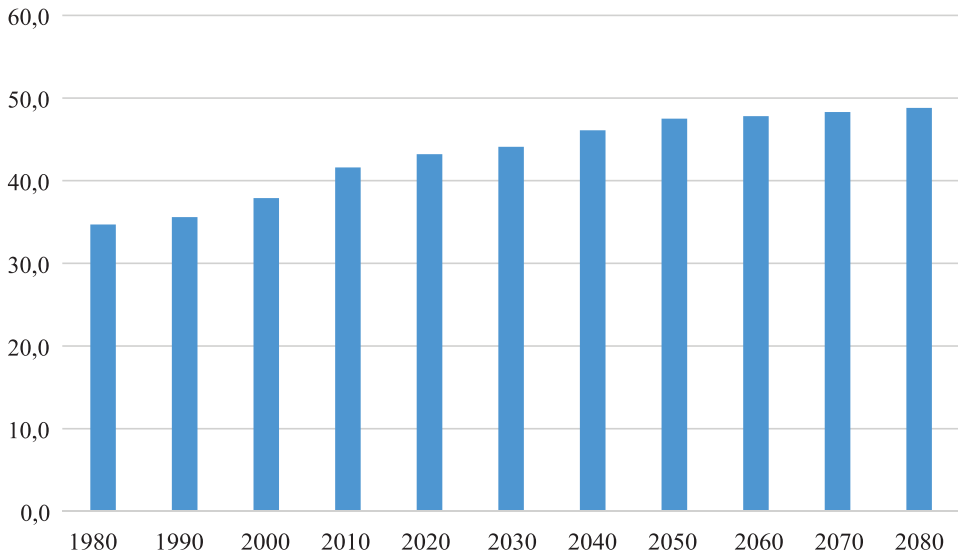
---

¹ Retirement age (60 years for women and 65 years for men) is most often considered as the trashold of old age. Medical definitions also recognize the age of 65 as the limit. This is in line with the classification developed by the World Health Organization (WHO), which distinguished three groups within the older age: 65–75 years, 75–90 years and 90 years and more (Luty-Michalak 2009: 172; 2010: 421).

issue of long-term assistance to dependent older people and follow the directions proposed by the legislator in the context of their effectiveness. The analysis of the above issues in this study will be carried out on the example of Austrian solutions.

2. Demographic conditions

Many measures are used in the analysis of the aging process of societies, such as the old age indicator, old age index or age dependency ratio. From the point of view of the subject of this article, the most important is the presentation of changes in the median age of the population and the life expectancy. It is also important to analyze indicators describing the percentage share of people aged under 14, from 15 to 64, and aged 65 and more in the total population. The median age of the population divides the population into two parts. This is the age that one half of the population has not yet reached, and the other half has already reached (GUS 2014: 127). The increase in its value testifies to the progressive aging of the society. In Austria, since 1980, constant, systematic growth has been observed. At the beginning of the analyzed period, it was less than 35 years old. In 2010, it has already reached the level of over 41.5 years. This increase will be observed until 2080, when it reaches the value of almost 49 years. This means that in the 100 years from 1980 to 2080, its value will increase by 14 years, and half of the population will be 49 years old and over.

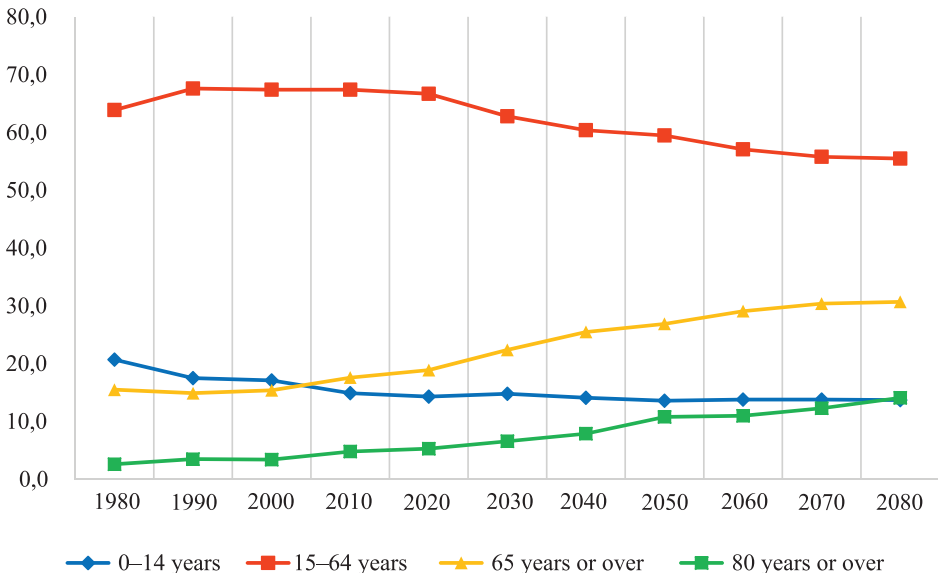

Diagram 1. Median age of the Austrian population in 1980–2080 (in years)

Source: Eurostat database: population (demo_pop) and population projections (proj)
(accessed 16.07.2019)

According to Eurostat projection, the structure of the population of Austria will also change by age in the analyzed period. The most numerous group were and still will be people of working age, i.e. from 15 to 64 years of age. However, their share in the total population will decrease by 8.4 percentage points from just 63.9% in 1980 to 55.5% in 2080. Taking into account the fact that family members who care for the elderly belong to this group, it should be recognized that we will be dealing with the worsening demographic trends. In addition, in the adopted time horizon, the number of children under 15 will be significantly reduced, as evidenced by the percentage of people aged 0-14, which in 1980 was 20.7%, while in 2080 it will fall to less than 14%. In turn, in the case of the percentage of older people (65 and more), a significant increase in its value will be noted from 15.5% (1980) to 30.7% (2080). In 2080, the share of older people in the population will be higher than the share of children by more than 17 percentage points. This trend is extremely worrying and points to the considerable advancement of the aging process of the Austrian society. The constant increase in the percentage of the oldest (over 80) is also an issue of concern. What's more, in the coming decades it will be characterized by the fastest growth rate due to the

so-called the dual aging of the population, according to which in societies characterized by low mortality, together with the increase in the percentage of older people, the structure of this subpopulation changes at the same time, which means an even faster increase in the number of the oldest people. Generally, with the older group we are dealing with, the faster its number increases (Szukalski 2014: 59).

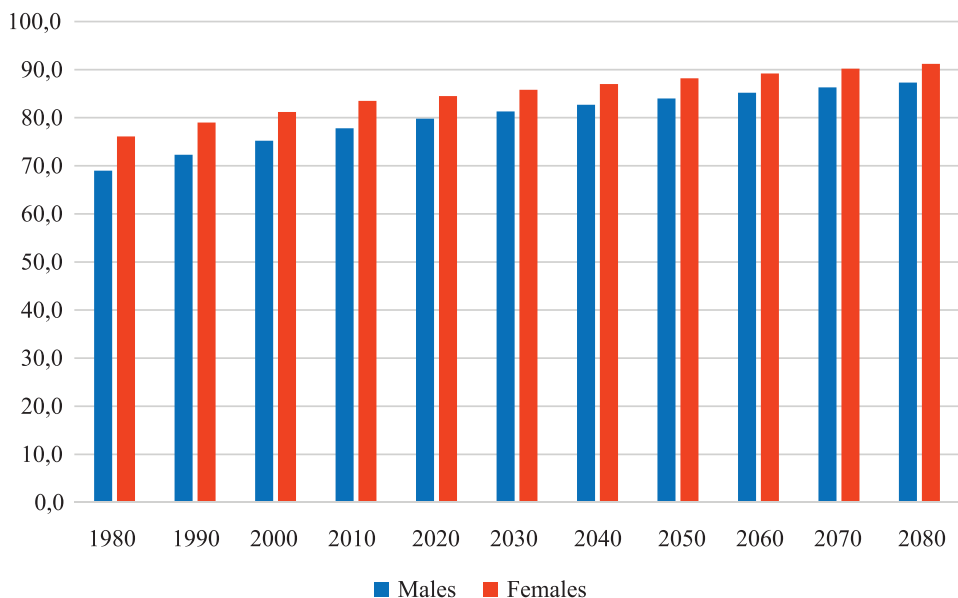

Diagram 2. Structure of the population of Austria by age groups in 1980–2080 (in %)

Source: Eurostat database: population (demo_pop) and population projections (proj) (accessed 16.07.2019)

The rate of growth is evidenced by the fact that the oldest in 1980 accounted for less than 2.6% of the Austrian population, while in 2080 their share will be as much as 14.1%. In addition, in 2080, people aged 80 and more will constitute a larger part of Austrian society than the youngest people, i.e. in the age of 0–14. It should also be emphasized that a significant proportion of aged people (aged 80 and over) are widowed, and most of them are women. Older people are mostly people living alone who need support. Therefore, such a dynamic increase in the percentage of this part of the population means in the future the growing problem of the independent existence of those people who will require help and care.

As a result of the development of medicine, as well as changes in the lifestyle of Austrians, their lifespan is also extended. The 1980s began a period of steady growth in life expectancy in Austria. The decrease in the intensity of deaths caused that the life expectancy of a newborn male increased from 69 years in 1980 to 77.8 years in 2010. Women live longer than men, because in 1980 their average life duration was 76.1 years, in the year 2010 – 83.5 years. It is worth emphasizing, however, that the difference in the value of this parameter between women and men is diminishing. In 1980 it was 7 years, while in 2080 it will be less than 4 years. In the final year of the analyzed period, a newborn baby boy will have a chance to live up to 87.3 years old, while a newborn baby girl will have 91.2 years. In the case of men, the life expectancy will be extended by less than 15 years, while in the case of women, it is only slightly over 12 years.

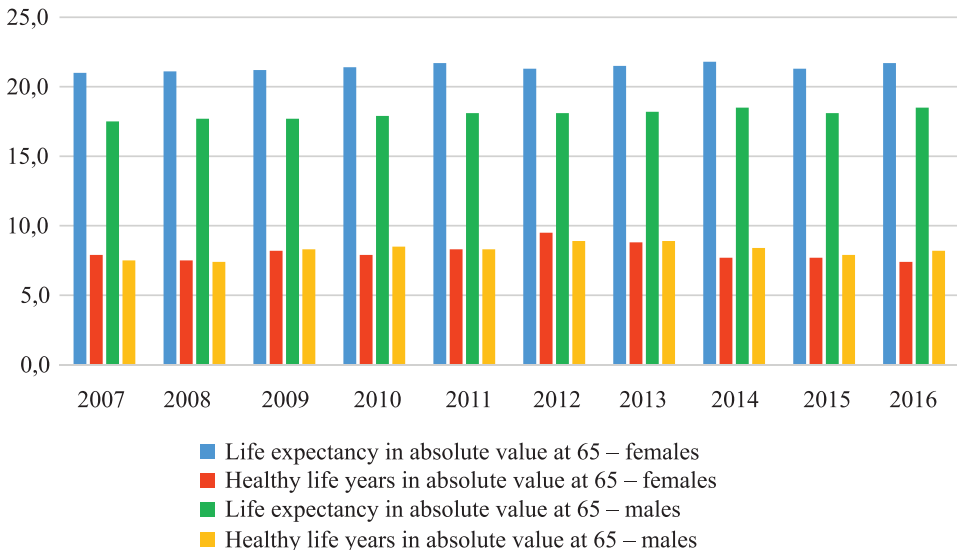

Diagram 3. Life expectancy in Austria in 1980–2080 (in years)

Source: Eurostat database: mortality (demo_mor) and population projections (proj) (accessed 16.07.2019)

A more complete image of the demographic situation can be obtained by comparing data on the life expectancy with the health status of the population, whose excellent empirical illustration is the indicator of healthy life years. *It measures the number of remaining years that a person of specific age is expected to live without any severe or moderate health problems. The indicator is therefore also called disability-free life expectancy (DFLE) (EUROSTAT).*

A diagram 4 presents this information for women and men aged 65 years. The life expectancy of women aged 65 in the entire analyzed period was longer than the life expectancy of men of the same age. In 2016, it amounted to 21.7 and 18.5, respectively, and increased over the last decade both in the case of women (by 0.7 years) and men (by 1 year). It should be emphasized that the healthy life years indicator was slightly prolonged for men (by 0.7 years), while for women it was shortened by half a year. Women aged 65 had an average chance of living in health in 2007, another 7.9 years, while in 2016 – 7.4 years. For men, the appropriate values were 7.5 years and 8.2 years. Worrying, however, is the phenomenon of such large disproportions between the life expectancy and the healthy life years indicator. The continuation of life in health in Austria for women aged 65 years represented in 2007 only less than 38% of life expectancy, while for men it was less than 43%. In 2016, the percentage of remaining healthy lives was 34% for women, and slightly more than 44% for men. It is clearly visible that although the life expectancy of men aged 65 years is shorter than women, the greater part of them is experienced in good health.

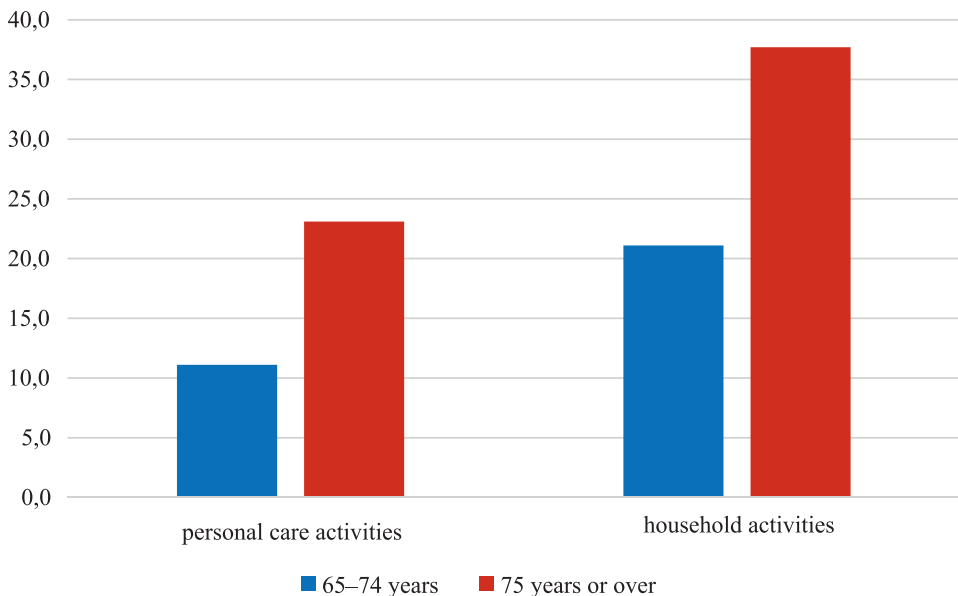
Diagram 4. Life expectancy and healthy life years of women and men aged 65 in Austria in 2007–2016 (in years)

Source: Eurostat database: mortality (demo_mor), healthy life years (hlth_hlye) (accessed 16.07.2019)

3. The risk of dependence among older people

With age, the likelihood of dependence increases, which is usually defined as “the inability to carry out everyday activities independently and the need to use the help of third parties in meeting these needs” (Szweda-Lewandowska 2014a: 215). Various scales are used to measure the degree of dependency. In order to assess independence in the scope of performing basic activities of everyday life such as: washing, dressing, eating, moving around, controlling physiological activities or using the toilet, the most commonly used scale is *Activities of Daily Living* (ADL). On the other hand, the scale of *Instrumental Activities of Daily Living* (IADL) is used to assess the level of independence in performing complex everyday activities, including using the telephone, using public transport, shopping, preparing meals, housework, taking medicines and managing money (Winzer, Skalska, Klich-Rączka, Piotrowicz, Grodzicki 2012: 82–83). This part of the article will present data based on the above-mentioned types of indicators. The following information was taken from a representative *European Health Interview Survey* (EHIS), which is carried out periodically every 5 years, and the last took place in 2014.

One of the issues raised during the last study was self-service ability and self-management of the household. In both cases, the need to use the help of other people or devices increased with age. Slightly more than 11% of people aged 65–74, and more than 23% of seniors aged 75 and more were forced to use such

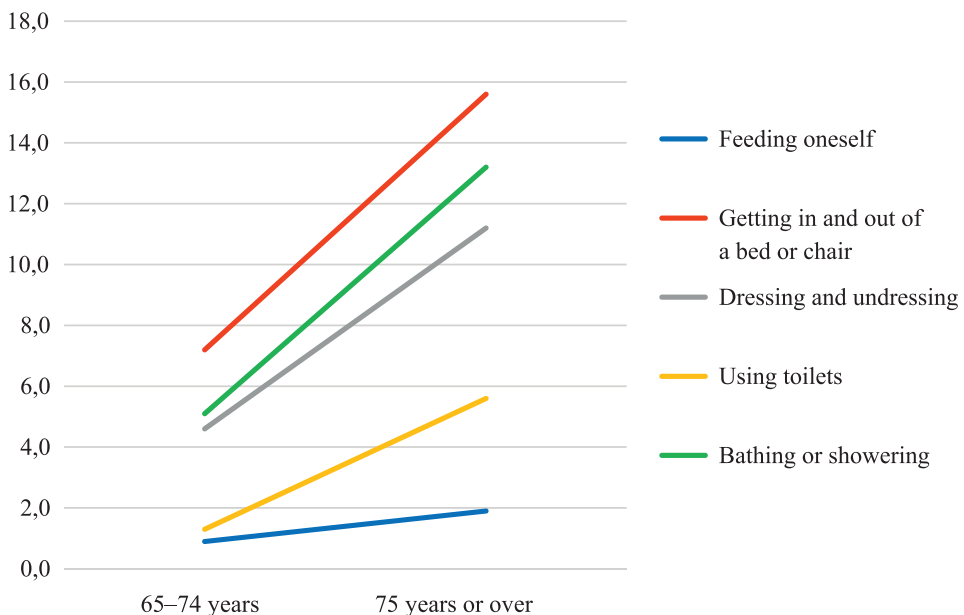

Diagram 5. Need for help with personal care activities and household activities by age (in %)

Source: Eurostat database: health status (hlth_state) (accessed 16.07.2019)

assistance in performing personal care activities such as: feeding oneself, getting in and out of a bed or chair, dressing and undressing, using toilets, bathing or showering. In the case of running a household, these percentages were higher and amounted to 21.1% and 37.7% respectively.

For Austrians aged 65–74, the most difficulty was getting in and getting out of bed or chair (7.2%), bathing or showering (5.1%) and dressing and undressing (4.6%). Every tenth person in this age indicated that he or she has problems with using the toilet and eating meals. In the case of the self-service activities mentioned, the difficulty with their performance increases and significantly with age. People aged 75 and over usually had problems with lying down or sitting down and standing up (15.6%), bathing (13.2%) and dressing and undressing (11.2%). The use of the toilet (5.6%) and food (1.9%) were the least frequently indicated. Generally speaking, in the 65–74 age group, every tenth person declared problems with performing daily activities related to self-care (11.1%), and among people aged 75 and more it was already every fourth person (23.1%).

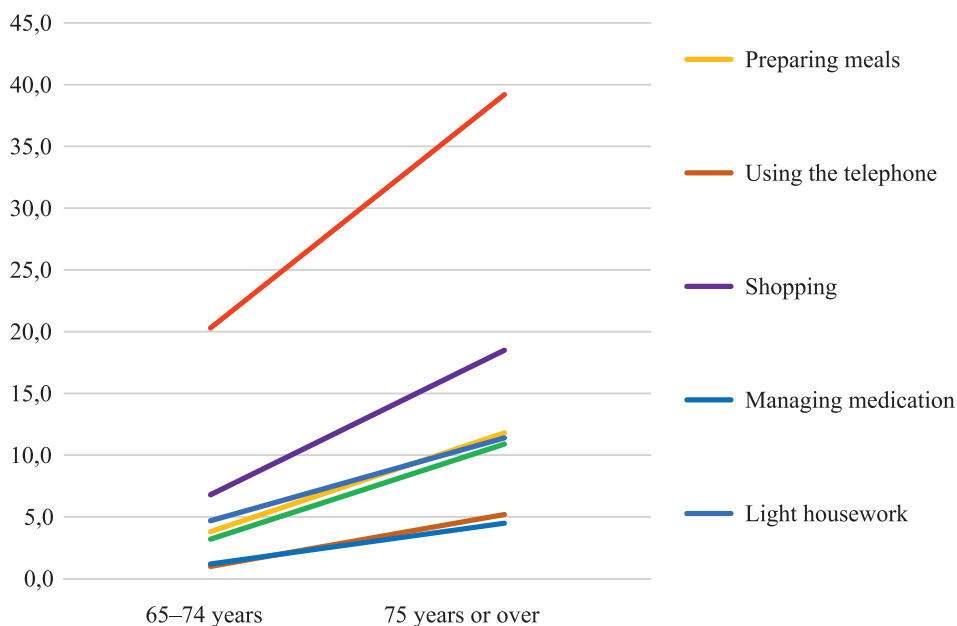
Diagram 6. Difficulties in personal care activities by age (in %)

Source: Eurostat database: health status (hlth_state) (accessed 16.07.2019)

Seniors have greater difficulties in the household activities. Severe housework is a problem for every fourth person aged 65–74 and slightly over 39% of people aged 75 and over. The second place was indicated by difficulties in shopping (65–74 years – 6.8%, 75 years and more – 18.5%). Light housework is a problem for 11.5% younger seniors and 4.7% older seniors. In turn, every tenth person, including 65–74 years old and less than 4% of people aged

75 and more, declare difficulties in preparing meals. Caring for financial affairs and everyday administrative matters is a problem for every tenth person aged 75 and over, and every thirtieth person aged 65–74. The last places included the use of a telephone (65–74 years – 1%, 75 years and more – 5.2%) and the use of medicines (65–74 years – 1.2%, 75 years and more – 4.5%).

Diagram 7. Difficulties in household activities by age (in %)

Source: Eurostat database: health status (hlth_state) (accessed 16.07.2019)

The above analysis indicates a significant need for help among seniors both in self-service activities and in household activities.

4. Family and the possibilities of caring for an elderly person

The analysis shows an unfavorable change in the relationship between the main age groups of the population: 0–14 years, 15–64 years and 65 years. It also draw attention to the failure to meet the caring needs of a large part of the elderly. On its basis, one can draw the conclusion that the potential of caring family is limited nowadays, and in the future this trend will deepen. To justify this statement, table 1 presents the results of the analysis of three factors: potential support ratio, parent support ratio and care potential ratio. The coefficient of potential support ratio indicates how many people aged 15–64 are per 100 people aged 65 and

over. The parent support ratio defines the ratio of people aged 85 and over to people aged 50–64. However, the care potential index is the ratio expressing the number of women aged 45–64, per 100 people aged 80 and more. Therefore, it determines the size of the nursing potential of women in the studied population, because it is women who are the caretakers of dependent elderly people (Luty-Michalak 2017: 218).

The values of all coefficients indicate an unfavorable situation at the end of the analyzed period. The ratio of potential support in 1980 was 411, while in 2080 it will be slightly above 180, which means that the number of people of working age per 100 persons in the post-working age will more than double. However, the number of people aged 85 and more per 100 people aged 50–64 will increase from almost 6 in 1980 to over 52 in 2080. At the same time, the number of women aged 45–64, which is per 100 people aged 80 years and more, will fall from less than 440 in 1980 to less than 83 in 2080, which indicates that the number of aged elderly exceeds the number of potential carers, and thus the family's care facilities will be significantly reduced and for many older people they will prove insufficient.

Table 1. Coefficients: potential support ratio, parental support ratio and care potential ratio in Austria in 1980–2080

Year	Potential support ratio	Parental support ratio	Care potential ratio
1980	411,82	5,81	439,47
1990	453,10	8,18	334,01
2000	437,46	10,40	353,19
2010	382,32	12,02	281,73
2020	352,91	12,53	272,31
2030	280,36	19,05	201,58
2040	236,86	22,44	163,18
2050	221,19	31,03	120,65
2060	196,22	39,29	109,54
2070	183,55	43,42	95,18
2080	180,78	52,38	83,13

Source: own calculations based on: Eurostat database: population (demo_pop) and population projections (proj) (accessed 16.07.2019).

5. Support system for dependent people in Austria – legal perspective

The aging of society in Austria requires providing care for dependent elderly people. From the early 1990s, this task from the informal level became the subject of the legislative system action, which led to the creation of a specific normative support system. The example of Austria is interesting, until the beginning of the 1990s, in this country it was recognized that primarily long-term care is the task of the family and of the people close to those who need care. This was an expression of the principle of subsidiarity, which to this day is one of the basic principles of social assistance and social care. The scope of support in the field of long-term assistance from the state was fragmentary until the early 1990s. The competence in this area was mainly held by the federal state administration. There were three types of public support available to care for dependent older people. Cash benefits were mostly low and limited to specific groups and circumstances. Municipalities were to provide institutional care, both in nursing homes and institutions offering mixed forms of care. The availability of social services in municipalities differed significantly between the federal states and was often limited to nursing care (Riedel, Kraus 2010: 17).

The change in the approach to the long-term care system took place in 1993. The paradigm of aid was modified, although the subsidiarity principle was not abandoned. At the same time, it was pointed out that the issue of help and care concerns a wide range of recipients. Most of them were older people, but not only. In the course of the political discussion, it was recommended that the basic form of assistance would be a cash benefit (and therefore financial aid), as this solution increased the autonomy of recipients of services in the selection of forms of assistance. In addition, it was postulated to support the market in the development of long-term care institutions. The 1993 reform program consisted of two main parts:

- legislation regarding cash benefits and income tax, and
- agreements between the federal authorities and the federal states regarding the responsibility for long-term care and the provision of services in these matters.

The agreement concluded at that time is still valid and states that the development of services in the institutional, semi-institutional and home care sectors remains the responsibility of the federal states, while the federal level is responsible for drawing up social and insurance protection arrangements for carers (see more Badelt, Holzmann-Jenkins, Matul, Österle 1997).

The reform led to the adoption of a basic act from the discussed scope, which is still valid today. It is a law called *Bundespflegegeldgesetz* (BPGG). In addition, issues related to assistance to dependent persons are regulated in the legal acts of the federal states. The whole system is supplemented by executive acts to laws. Detailed provisions on the assessment of needy care are set out in the Regulation on the amount of care allowance (*Einstufungsverordnung*), which was issued on the basis of *Bundespflegegeldgesetz*.

In addition to the law on caring benefits (federal and union level), the key document from the perspective of long-term care is the agreement between the federation and the federal states for people in need of care made in 1993 (*Vereinbarung zwischen dem Bund und den Ländern gemäß über gemeinsame Maßnahmen des Bundes und der Länder für pflegebedürftige Personen*). This agreement includes, inter alia:

- the obligation for the federal states to develop demand and development plans for care services;
- the obligation to organize a system of institutional, semi-institutional and home care services covering geographically the entire territory of a state.

Although the agreement is not secured by sanctions, it does, however, designate tasks in the care system in Austria and the division of these tasks between the federation and the federal states.

Analysis of legal solutions of a social assistance indicates that the long-term care system in Austria is complex. Institutional solutions are divided between the federal level and nine federal states. On the one hand, this results in the decentralization of tasks and the ability to reach more effectively all communities in which there are people who need care or assistance, but on the other hand, it means the diffusion and heterogeneity of standards.

Since the beginning of the 1990s, the process of system integration has been in progress. This is to harmonize the quality and standards of services provided. The harmonization is favored by the regulation of basic system issues in federal law. Unfortunately, at the level of laws of the federal states, there is no uniformity as to detailed solutions, and therefore the criteria for access to services, especially in the institutional (formal) system, differ. This results in differentiation of the level of help available in the actual dimension.

The social welfare system in Austria consists of:

- social insurance, including sickness, retirement and accident insurance in exchange for compulsory contributions;
- social care, which is envisaged as protection for special groups for which the state must take direct responsibility. It is financed by taxes;
- social assistance, which is to provide a need-based security network for individual cases. This assistance is of a subsidiary nature and is provided on condition that other services are not available or insufficient. It is financed primarily from federal state taxes. Therefore, it has a regional dimension.

The long-term care system in Austria is based on cash benefits, on services and on material assistance. It is implemented both at the federal level and at the level of federal states. The basic form of supporting long-term care is cash benefits. It is the realization of the assumption according to which a person requiring care, equipped with specific material means, has greater freedom in choosing the forms of services he or she wants to use (Da Roit, Le Bihan 2010; Riedel, Kraus 2010: 4–6).

Persons in need of care may receive benefits in cash on the basis of the federal law of 1993 on caring benefits (BPGG). Under Paragraph 1 of the BPGG, the long-term care benefit is intended to compensate for additional long-term care expenses in the form of a flat-rate cash payment to ensure, where possible, the necessary presence and support of persons in need of care and improvement of their independent living capacity in accordance with their needs. BPGG states that people requiring long-term care receive a cash benefit that they can use in connection with the selected service. The Act regulates the conditions for the acquisition of a benefit, including the levels determining the number of hours of care depending on the needs (see § 4 of the BPGG). It also determines the rates of the benefit awarded depending on the degree of care required (see § 5 BPGG).

People requiring care not covered by the above Act (i.e. persons receiving social assistance) may apply for cash benefits in the federal states (*Landespflegegeld*). These are the welfare benefits of federal states.

Care allowance (regardless of the degree [level] to which it is awarded – whether by federation or by a federal state) can be used to finance care services from public or private providers. It may also be intended for the reimbursement of expenses incurred for informal care services.

Care allowance is a benefit intended only for additional expenses incurred in connection with care. Beneficiaries are free to choose how they spend the allowance. This allowance is not taxed. The amount of the allowance is determined individually based on the scope of care and assistance needed. The benefit is granted regardless of the cause of care needs or the age of the person concerned. Thus, the legislator does not limit people here to the possibility of using the benefit by introducing discriminatory criteria.

The setting of the allowance is subject to uniform criteria as well as one federal law and nine corresponding federal states' laws. The allowance is financed from the general federal budget and nine federal state budgets. The management and organization of this allowance belongs to the Austrian social insurance institutions.

Detailed provisions on the assessment of needy care, including long-term care, are set out in the Regulation on the amount of care allowances (*Einstufungsverordnung*) issued under the federal law. This regulation defines the nature of care and assistance and the time allocated to specific tasks, such as dressing and undressing, body care, food preparation and feeding, and assistance in moving around.

The BPGG Act specifies seven levels of care needs, resulting in a care allowance ranging from € 157.40 for a period of 65 to 95 hours of care per month (degree [level] 1) up to a maximum of € 18,909 (degree [level] 7) for over 180 hours care for a month in combination with total immobility². The amount

---

² Legal status as of 20 July 2019.

of time spent on care services is the right criterion to qualify for levels 1–4. To qualify for levels 5–7, additional criteria must be met. The amount of care allowance is important for the beneficiaries of care not only because of the care allowance itself. Based on your qualification to a certain degree, you can apply for other benefits. Thus, the degrees of care required determine the right to other benefits.

Persons who receive long-term care benefits up to level 4 can usually only finance their basic needs for personal support, which are set out in the regulation on long-term care. However, it does not include all personal assistance needs that would lead to improved quality of life and greater participation in society. In the case of people receiving long-term care, starting from the fifth level, the matter is more difficult. Usually, they need physical help directly several times a day, and the cash payment is not enough to cover these basic needs. A significant percentage of people who receive long-term care require a permanent attendance every day. The legal analysis shows that there is a clear gap between the support actually provided and the type of support which, according to the legislator, is objectively necessary. Long-term care benefit is the main source of financing for personal assistance, as well as any other form of support for people in need of care.

In the federal states, various forms of support are offered to dependent people. The choice of services varies between different regions. People living in rural areas are disadvantaged and do not have much freedom of choice.

An important aspect of the long-term care system is the support of families of people who require care. In Austria, there is no uniformly established uniform and comprehensive support system for families, but there are legal solutions that are meant to be an incentive for relatives and relatives to become carers of a dependent person. Among other things, permanent retirement pension insurance was introduced on preferential terms for people who have finished work in order to take care of close relatives who require long-term care at levels 5, 6 or 7. From 1 January 2001, the option of continuing insurance on preferential terms for carers of persons was introduced, receiving long-term benefits at level 4, and from September 1, 2002, also for carers of persons receiving long-term benefits at level 3. In 2002, a family leave was introduced at a hospice for people who look after terminally ill members of the family. In addition, short-term stays in nursing homes for people in need of care are subsidized so that relatives can rest from their duties. Thus, the political strategy is that family members, usually women, stay at home to support a dependent family member. There is no general support for the whole family.

In addition to cash benefits, a nursing home is a popular form of long-term care.

There is no special procedure for assessing access to a nursing home (permanent or daily). Accepting people depends on the administration of the house. Free spaces are included. With more demand than supply, nursing homes

usually require a specific degree (level) of care. For example, houses run by the city of Vienna (Fonds Soziales Wien), accept people with at least grade (level) 3.

In Austria, so-called personal assistance works as part of long-term care services. Satisfying housing needs and providing social assistance to dependent people is carried out at the level of federal states. Services are provided primarily by NGOs, and people with disabilities still have little impact on the shape of these services.

The analysis of legal provisions leads to the conclusion that the Austrian system of assistance to dependent older people is a combination of cash and material benefits. In addition to a single care allowance, social services for people in need of care are provided. The granting of benefits depends on certain criteria. In the case of cash benefits (i.e. care allowance), the criteria are:

- constant need for personal services and assistance due to physical, mental, psychological or sensory disabilities that will likely last at least six months;
- constant demand for at least 50 hours of care per month;
- Austrian citizenship (or legal persons equal to Austrian citizens);
- place of residence in Austria.

In the case of benefits in kind, the criteria are:

- health care needs;
- Austrian citizenship (or legal persons equal to Austrian citizens); and
- place of residence in Austria.

In principle, it is up to a natural person to finance their long-term care needs, which means that they themselves decide how to use the benefit, as well as income or private property. However, in most cases, the funds obtained from the allowance are insufficient to cover the overall costs of institutional care.

6. Conclusion

In the next few decades, Austria will still belong to the group of the oldest countries of Europe. The demographic analysis carried out in this article unambiguously indicates that this process is inevitable. Family care opportunities will be declining, which is a huge challenge for the state's senior policy regarding the organization of care for the elderly in Austria, especially since the results of the European Health Survey indicate that there is a significant need for older people's care and assistance services.

This issue is extremely important because in Europe it is still women who are the caretakers of older people, especially those aged 45–64, and the care potential index indicates that as early as 2070 potential carers will be in Austria less than old aged, who most often require support in everyday life.

A partial answer to the diagnosed state of affairs is the legal system of assistance to dependent people. It is regulated in federal and federal states' law. The basic

form of institutional support are benefits provided at the federal and federal level. In accordance with the principle of subsidiarity, federal states are responsible for social assistance to provide a decentralized system of semi-institutional and home services. In connection with this, the following postulates are formulated:

1) persons requiring care must be able to choose freely from among the services offered;

2) the dissolution of home services has a clear priority in connection with the expansion of institutional forms;

3) nursing homes should be small, decentralized and integrated with flats;

4) the development of new services or care facilities must reduce the burden related to the care of family members. In this case, the scope of provided services is of key importance (e.g. day care, short-term care, substitute care).

The Austrian long-term care system distinguishes between two main types of social services:

1) institutional care services, which are provided mainly by federal states and municipalities, or by religious organizations and other non-profit organizations. These services usually include care in residential homes, social welfare homes, kindergartens and night-time centers;

2) home services that are mainly provided by non-profit organizations such as Caritas, Hilfswerk, Red Cross and Volkshilfe. Among other things, they include home care, mobile health services, wheeled meals, transport services, house cleaning, laundry services and weekend assistance.

In addition, services and support are available for informal caregivers. In particular, please indicate here:

1) financial support for pension plans (*Begünstigte Selbst- / Weiterversicherung in der Pensionsversicherung*) whose amount for the carer depends on the level of long-term care allowance granted to the person whose guardian provides care. In this case, at least level 4 dependency is required for carers to receive financial support. Since 2009, it is possible that the state will cover the entire contribution;

2) financial support for alternative care (*Ersatzpflege*), which is a temporary, financially limited support / allowance for informal carers, intended to finance substitute care;

3) family system of hospice leave (*Familienhospizkarenz*). It is a system that allows an informal carer to take up a job, change jobs, or change working hours to care for terminally ill relatives. In any case, such leave shall be limited to six months.

The provision of social services is characterized by a highly dispersed system of various suppliers (most of them are non-profit organizations), various forms of service provision and various financing provisions. Suppliers in some regions operate in an almost monopolistic situation.

Regardless of the existing imperfections of legal solutions, the reform of the social welfare system of 1993 should be seen as a milestone in the organization

of the long-term care system in Austria. Regulations are revised and adapted to the social and demographic situation. The development of this sector is dynamic and the legislator is trying to equalize opportunities and provide institutional guarantees for people requiring long-term care.

References

- Bundesgesetz, mit dem ein Pflegegeld eingeführt wird (Bundespflegegeldgesetz – BPGG), StF: BGBl. Nr. 110/1993 (NR: GP XVIII RV 776 AB 908 S. 100. BR: AB 4442 S. 564.), Verordnung der Bundesministerin für Arbeit, Gesundheit und Soziales über die Beurteilung des Pflegebedarfes nach dem Bundespflegegeldgesetz (Einstufungsverordnung zum Bundespflegegeldgesetz – EinstV), StF: BGBl. II Nr. 37/1999, Vereinbarung zwischen dem Bund und den Ländern gemäß über gemeinsame Maßnahmen des Bundes und der Länder für pflegebedürftige Personen*
- Badelt C., Holzmann-Jenkins A., Matul C., Österle A. (1997), *Analyse der Auswirkungen des Pflegevorsorgesystems*, Bundesministerium für Arbeit, Gesundheit und Soziales, Wien.
- Błądowski P., Szatur-Jaworska B., Szweda-Lewandowska Z., Kubicki P. (2012), *Raport na temat sytuacji osób starszych w Polsce*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa.
- Da Roit B., Le Bihan B. (2010), *Similar and Yet So Different: Cash-for-care in six European countries' long-term care policies*, "The Milbank Quarterly. A Multidisciplinary Journal of Population Health and Health Policy", no. 88(3), pp. 286–309.
- Da Roit B., Le Bihan B., Österle A. (2008), *Long-Term Care Policies in Italy, Austria and France: Variations in cash-for-care schemes*, [in:] B. Palier, C. Martin (eds.), *Reforming the Bismarckian Welfare Systems*, Blackwell, Malden–Oxford–Carlton.
- EUROSTAT, Metadata: Healthy life years (from 2004 onwards) (hlth_hlye), retrieved from: https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/en/hlth_hlye_esms.htm (accessed 16.07.2019).
- GUS (2014), *Prognoza ludności na lata 2014–2050*, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa.
- Luty-Michalak M. (2009), *Przyszłość Polityki ludnościowej w kontekście starzenia się społeczeństwa polskiego*, [in:] M. Krzysztofik, D. Gauza (eds.), *Politologia jako nauka? Analiza politologiczna wobec kwestii współczesnego świata*, MAJUS s.c., Zielona Góra, pp. 171–183.
- Luty-Michalak M. (2010), *Więź międzypokoleniowa w starzejącym się społeczeństwie polskim. Czy jesteśmy świadkami prefiguratywności kulturowego przekazu międzypokoleniowego?*, [in:] E. Reklajtis, R. Wiśniewski, J. Zdanowski (eds.), *Jedność i różnorodność. Kultura vs. kultury*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa, pp. 417–430.
- Luty-Michalak M. (2017), „Sandwich generation” – pokolenie kobiet podwójnie obciążonych obowiązkami opiekuńczymi, [in:] B. Szluz (ed.), *Obraz współczesnej rodziny. Teoria i badania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów, pp. 2111–2220.
- Riedel M., Kraus M. (2010), *Care System for the Elderly in Austria*, "SSRN Electronic Journal", pp. 1–37.
- Szukalski P. (2014), *Ludzie bardzo starzy – niewidoczna grupa docelowa polityki społecznej?*, "Studia Demograficzne", no. 2(166), pp. 57–78.
- Szukalski P. (2015), *Najstarsi Polacy*, "Demografia i Gerontologia Społeczna. Biuletyn Informacyjny", vol. 1, pp. 1–4.
- Szweda-Lewandowska Z. (2014a), *Modele opieki nad osobami niesamodzielnymi*, "Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach", no. 179, pp. 215–224.
- Szweda-Lewandowska Z. (2014b), *Rynek usług opiekuńczych – perspektywy rozwoju w kontekście starzenia się populacji*, "Optimum. Studia Ekonomiczne", no. 2(68), pp. 148–157.

Winzer B., Skalska A., Klich-Rączka A., Piotrowicz K., Grodzicki T. (2012), *Ocena stanu funkcjonalnego u osób w starszym wieku*, [in:] M. Mossakowska, A. Więcek, P. Błędowski (eds.), *Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludzi w Polsce*, Termedia Wydawnictwa Medyczne, Poznań, pp. 81–94.

Marta Luty-Michalak
Aleksandra Syryt

SYSTEM OPIEKI DŁUGOTERMINOWEJ DLA OSÓB NIESAMODZIELNYCH – DOŚWIADCZENIA AUSTRIACKIE

Abstrakt. Społeczeństwo austriackie jest starzejącym się społeczeństwem. Starość nie zawsze oznacza niesamodzielność, jednak, ryzyko niepełnosprawności i uzależnienia od pomocy innych wzrasta wraz z wiekiem. Ponadto, osoby starsze często doświadczają wielu chorób. Wysokiej jakości usługi opieki długoterminowej mogą pomóc słabym i niepełnym starszym osobom w zachowaniu większej życiowej autonomii i uczestnictwa w społeczeństwie, niezależnie od ich kondycji. Celem tego artykułu jest analiza prawnych, instytucjonalnych i praktycznych rozwiązań w dziedzinie systemu opieki długoterminowej funkcjonującej w Austrii. Należy podkreślić, że Austria dąży do rozwijania usług opartych na modelu społecznym i paradygmacie niezależnego życia. Analiza rozwiązań prawnych wskazuje, że system opieki długoterminowej w Austrii jest bardzo złożony. Rozwiązania instytucjonalne są podzielone między poziomem federalnym a dziewięcioma stanami federalnymi. Z jednej strony prowadzi to do decentralizacji i skuteczniejszej pomocy dla osób starszych, ale z drugiej strony powoduje dyfuzję i niejednorodność norm.

Słowa kluczowe: osoby zależne, opieka długoterminowa, osoby starsze, pomoc społeczna, system zabezpieczenia społecznego, zasada pomocniczości.

Jagoda Przybysz*

 <https://orcid.org/0000-0003-3697-3325>

DOŚWIADCZENIE MIGRACJI W BIOGRAFIACH MIGRANTÓW MIESZKAJĄCYCH W ŁODZI

Abstrakt. Artykuł stanowi jakościową analizę 32 biografii imigrantów mieszkających w Łodzi od minimum 3 lat, w teoretycznej ramie *life course studies*. Jednostkowe historie cudzoziemców analizowane są w kontekście ich życiowych wyborów, następowania kolejnych faz życia, wpływu warunków społecznych (w tym ich sieci społecznych) na podjęcie decyzji o migracji i przeprowadzce do innego kraju (jeszcze przebywając w kraju pochodzenia) oraz sprzyjających i niesprzyjających czynników decydujących o pozostaniu w Polsce, kontynuowaniu edukacji, znalezieniu pracy i założeniu rodziny.

Słowa kluczowe: *life course*, przebieg życia, migracje, przyczyny migracji, skutki migracji, imigranci, Łódź.

1. Wprowadzenie

Perspektywa cyklu życia, której przedmiotem jest badanie indywidualnych historii życia, pozwala zrozumieć, jak wcześniejsze wydarzenia, warunki społeczno-ekonomiczne, posiadane zasoby indywidualne i cechy osobnicze wpływają na podejmowane przez jednostkę decyzje i jej kolejne doświadczenia życiowe.

Ujęcie *life course*, podkreślając związek między życiem jednostek a kontekstem historycznym, uwarunkowaniami społeczno-politycznymi oraz warunkami gospodarczymi, w którym ich życie ma miejsce, koncentruje się na zmianach społecznych i związanych z nimi losach członków rodziny, zauważając, że „życie toczy się niezależnie od tego, a więc definiuje drogę, za pośrednictwem której zmienia się historia rozgrywana z biegiem czasu” (Elder, Caspi 1990: 221). Podejście to ma swoje początki w pionierskich badaniach Thomasa i Znanieckiego, dotyczących migracji i adaptacji polskich chłopów w Europie i w Stanach Zjednoczonych (Thomas, Znaniecki 1958). Przedmiotem tych badań były zmiany w życiu chłopów polskich migrujących w poszukiwaniu lepszych warunków życia.

---

* Mgr, Katedra Socjologii, Wydział Socjologii i Pedagogiki, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, ul. Nowoursynowska 166, 02-787 Warszawa, e-mail: jagoda_przybysz@sggw.pl

Perspektywa *life course studies* wykorzystywana jest obecnie w badaniach mających na celu ustalenie, jak wcześniejsze wydarzenia w jednostkowym życiu – edukacja i wychowanie, doświadczenie zawodowe, wyuczone i powielone wzorce zachowań – wpływają na podejmowane późniejsze decyzje życiowe, dotyczące wchodzenia w relacje, zawierania związków, posiadania potomstwa oraz strategii stosowanych na rynku pracy.

Realizowane w latach 30. i 40. XX wieku badania podłużne koncertowały się na znaczących momentach przejścia w życiu jednostek (*key transitions in individual lives*): podjęciu pierwszej pracy i jej charakterze, pełnieniu ról społecznych, zawarciu związku małżeńskiego lub przejściu do rodzicielstwa. Badania te realizowane najczęściej przez demografów i socjologów rodziny nazwane zostały studiami cyklu życia (*life cycle*) (Glick 1988), a duża ich część dotyczyła trendów rodzinnych, małżeństw zróżnicowanych religijnie i rasowo w aspekcie zmian społeczno-ekonomicznych i stabilności rodziny, średniej wieku wchodzenia w pierwsze związki małżeńskie i powszechności rozwodów (Edmonston 2013).

Dopiero lata 50. ubiegłego wieku zaowocowały rozwojem badań podłużnych, poprzez wprowadzenie do nich nowych wątków, m.in.: związków partnerskich poza małżeństwem i rodzin niepełnych oraz biografii analizowanych w szerszym, historycznym kontekście. To właśnie te studia nad przebiegiem życia uzyskały nowy status koncepcji badawczej perspektywy cyklu życia (*life course perspective*) (Edmonston 2013). Jest ona szczególnie cenna do badań nad migrantami i ich rodzinami oraz przyczynami i skutkami podejmowanych decyzji migracyjnych zarówno dla nich samych, jak i ich najbliższych.

2. Przebieg życia w ujęciu socjologicznym

Edmonston (2013), postrzegając całe życie jako proces, począwszy od narodzin i kończąc na śmierci, koncentruje się na indywidualnych wyborach jednostek, zakładając, iż na ich przyszłe decyzje wpływają aktualne wybory, podejmowane także pod wpływem wcześniejszych wydarzeń. Przy czym proces ten odbywa się z udziałem rodziny, innych osób, z którymi jednostka pozostaje w relacjach, a umiejscowiony jest w kontekście historycznym, społecznym i polityczno-ekonomicznym.

W zależności od przyjętego stanowiska badawczego, różnie jest definiowany związek z indywidualnym doświadczeniem czasu historycznego, wspólnoty doświadczeń kohort demograficznych i pokoleń w rozumieniu nadanym przez Karla Mannheim (Marshall, Mueller 2003).

Fragmentaryzacja badań nad przebiegiem życia, wyróżnianie i opisywanie odmiennych faz i wymiarów procesów oraz obecna już od lat 80. destandaryzacja stanowiły skutek racjonalnego i indywidualnego podejścia badawczego. Przywołując pojęcia wprowadzone przez Anthony'ego Giddensa, Ulricha Becka i Eli-

zabeth Beck-Gernsheim: *choice biography, reflexive biography* czy *do it yourself biography*, akcentujemy w badaniach wybrane wydarzenia z życia jednostki, które zaprowadziły ją do stanu obecnego (Grotowska-Leder, Rek-Woźniak, Kudlińska 2016).

Perspektywa cyklu życia jest charakteryzowana przez jednego z pionierów w badaniach nad przebiegiem życia Glena Eldera (Elder 1985; 1994) przy użyciu takich kategorii jak: trajektorie, przejścia, punkty zwrotne i czas. Każda z tych czterech zmiennych – samodzielnie lub w połączeniu – bez względu na dyscyplinę badawczą, jest obecna w badaniach nad cyklem życia. Trajektorie (*trajectories*) są długimi wzorcami zmian i stabilności. W odniesieniu do przebiegu kariery zawodowej mogą opisywać długość zatrudnienia w wybranym sektorze, śledzić historię zatrudnienia oraz wskazywać okresy wzmożonej mobilności zawodowej. Przejścia (*transitions*) są wydarzeniami, które mogą powodować zmiany w życiu i relacjach jednostki. Często wiążą się one ze zmianą statusu lub tożsamości, zarówno osobistej, jak i społecznej, a tym samym otwierają możliwości zmiany zachowania jednostki (Mortimer, Shanahan 2002). Przejścia we wczesnym etapie życia mogą powodować dalsze konsekwencje dla trajektorii kształtującej późniejsze wydarzenia, doświadczenia i przejścia. Przykładem może być posiadanie potomstwa w wieku dorastania (Furstenberg, Brooks-Gunn, Morgan 1987, za: Mortimer, Shanahan 2002), odbywanie obowiązkowej służby wojskowej (Sampson, Laub 1996, za: Mortimer, Shanahan 2002), ale też migracja do innego kraju. Następstwa tych wydarzeń odczuwane są już przez całe dalsze życie. Z kolei punkty zwrotne (*turning points*) to główne przejścia, które powodują gwałtowną zmianę trajektorii przebiegu życia danej osoby. Wiążą się z istotną zmianą kierunku życia zarówno subiektywną, jak i obiektywną (Mortimer, Shanahan 2002). Przykładem takiego wydarzenia jest np. zamieszkanie w nowym kraju. Natomiast czas (*timing*) odnosi się do kontekstu historycznego lub cech charakterystycznych w danym okresie. Może zarówno nawiązywać do szerokiego kontekstu (np. II wojna światowa lub okres kryzysu gospodarczego) lub dotyczyć pewnych wydarzeń w życiu jednostki, mających miejsce w określonym wieku (np. ukończenie szkoły lub ślub). Te same zdarzenia lub doświadczenia mogą w różny sposób wpływać na jednostki w zależności od tego, w którym momencie życia występują (George 1993, za: Mortimer, Shanahan 2002). Sam sens nadawany poszczególnym wydarzeniom może się zmienić w czasie osiągnięcia dorosłości i kolejnych stadiów rozwojowych (Wheaton 1990).

Imigranci to grupa ludzi, których doświadczeniem są znaczące zmiany zachodzące w życiu zarówno po, ale także przed migracją. Często momenty przejścia są dla nich punktami zwrotnymi, a trajektorie poszczególnych obszarów życia w zależności od historycznego czasu i miejsca, odwzorowują zachodzące społecznie procesy. Perspektywa cyklu życia pozwala w takich przypadkach na ujawnienie i analizę powiązań między wydarzeniami w doświadczeniach i ich skutkami oraz na interpretowanie przejawianych zachowań – społecznie akceptowanych lub anormalnych – i ich wpływu na późniejsze życie jednostki.

3. Perspektywa przebiegu życia w badaniach migracji

Dotychczasowe badania nad masowym przemieszczaniem się ludności najczęściej koncentrowały się wokół decyzji i prognoz migracji (Bonifazi i in. 2008; Raymer, Willekens 2008, za: Wingens, Windzio, de Valk, Aybek 2011). Dopiero niedawno większy nacisk położono na trajektorie integracji imigrantów (Bernhardt i in. 2007; de Valk 2006; Kalmijn, van Tubergen 2006; Kulu, Milewski 2007; Lesthaeghe 2002, za: Wingens, Windzio, de Valk, Aybek 2011). Występuje jednak różnica między perspektywą przebiegu życia stosowaną w badaniach populacji a tym podejściem w socjologicznych badaniach przebiegu życia. W demografii przebieg życia początkowo był głównie stosowany w kategoriach stopniowania wieku i osiągania kolejnych faz cyklu życia, podczas gdy w socjologii – w kategoriach następujących po sobie sekwencji uczestnictwa jednostek w życiu społecznym, w dostępie do edukacji czy rynku pracy, w zakładaniu rodziny itp. wraz z upływającym czasem i wiekiem jednostki. Ponieważ sekwencje te są osadzone w strukturach społecznych, podejście do przebiegu życia w ujęciu socjologicznym silniej koncentruje się na złożonej, wzajemnej zależności między aktorami biograficznymi a ustaleniami instytucjonalnymi, według których społeczeństwa organizują życie (Wingens, Windzio, de Valk, Aybek 2011).

Zdaniem Jasso (2003), w procesie migracji występują zawsze trzech główni aktorzy: migrant (jako sprawczy podmiot podejmowanych decyzji migracyjnych); osoby pozostające w miejscu jego pochodzenia (rodzina, przyjaciele, znajomi) oraz osoby w miejscu przemieszczenia. Autor w analizie migracji w perspektywie przebiegu życia podkreśla aktywną rolę wskazanych trzech podmiotów w procesie decyzyjnym (stosunek społeczeństwa przyjmującego, realia formalno-prawne umożliwiające migrację i wsparcie społeczeństwa wysyłającego), wszyscy również doświadczają jej skutków (pomoc materialna dla osób w społeczeństwie wysyłającym, przepływ informacji, pomysłów i nowych możliwości oraz doświadczanie korzyści jako pracodawcy, konsumenci, pracownicy itp.).

Biografie jednostek w perspektywie przebiegu życia w badaniach nad migrantami mogą być za Glenem Elderem (Elder 1994; 1998) analizowane w czterech obszarach:

- życie jednostki i czas historyczny (*lives and historical time*);
- czas życia poszczególnych osób (*timing of lives*);
- życie powiązane z innymi (*linked lives*);
- sprawczość jednostki (*human agency*).

Poszczególne kohorty imigrantów, w zależności od kraju pochodzenia i czasu historycznego, wybierają strategie migracyjne regulowane przepisami prawa – kraju przyjmującego i wysyłającego – oraz faktycznymi możliwościami ich realizacji w danym momencie historycznym, kształtowanymi także przez politykę migracyjną danego kraju.

Czas życia poszczególnych osób, oznacza nie tylko wiek rozwojowy, odnosi się również do oczekiwanego czasu, w którym powinny wystąpić pewne zdarzenia lub momenty przejścia, które służą jako punkty odniesienia do oceny wystąpienia ważnych wydarzeń w życiu (Edmonston 2013).

Powiązane ze sobą życia to koncepcja, która podkreśla współzależność poszczególnych żyć z innymi i ich wzajemny na siebie wpływ, w szczególności w analizie więzi rodzinnych, przyjacielskich i towarzyskich (Edmonston 2013). Doświadczenia rodzinne, wzorce interpersonalne, silne więzi z przyjaciółmi oraz z osobami w miejscu pracy (w przypadku części imigrantów) odgrywają ważną rolę w momencie podjęcia decyzji migracyjnej, jak i bezpośrednio po przeprowadzce. Często występują modele rodzin w sytuacji rozłąki migracyjnej, choć w oddzieleniu przestrzennym nadal stanowią model analiz połączonych ze sobą żyć, ale dodatkowo w transnarodowym charakterze.

Pojęcie sprawczości działań podejmowanych przez jednostkę w perspektywie cyklu życia polega na tym, że jednostki rozwijają swoje życie w kontekście wielu aktywności społecznych i ekonomicznych. Już od dziecięcych lat na rozwój jednostki wpływają przyjaciele, rodzina, szkoła, ośrodki kultu religijnego i inne kluczowe instytucje i organizacje życia codziennego. Ważnym aspektem wydaje się więc umiejętne zidentyfikowanie, zdefiniowanie i zrozumienie roli jaką pełnią w życiu człowieka, inne, znaczące osoby oraz rozmiar posiadanych sieci społecznych, ich siła, częstotliwość i czas trwania kontaktów (Edmonston 2013). W podejmowaniu decyzji o podjęciu migracji często towarzyszą inni aktorzy życia społecznego migranta, którzy w sposób pośredni lub bezpośredni potrafią wpływać na proces decyzyjny jak i motywację jednostki. Również całość posiadanych kompetencji, umiejętności, kwalifikacji (zawodowych i językowych) nabywany w trakcie edukacji formalnej i nieformalnej lub w kontaktach z osobami trzecimi, kształtuje gotowość do podejmowania aktywności i wyzwań we własnym życiu.

Perspektywa przebiegu życia z powodzeniem może uwzględniać kontekst migracji w badaniach całej populacji, ale badacze postulują potrzebę stworzenia osobnych klasyfikacji przy włączaniu tego kontekstu. Według Edmonstona (Edmonston 2013) ważnymi obszarami tego typu analiz są wtedy: polityka i imigracja; religia; sytuacja rodzinna; zatrudnienie i wykonywany zawód; ukończone szkoły i znajomość języka; dochód; zamieszkiwanie i ruchliwość oraz zdrowie. Przy czym zbiór ten nie powinien być zamknięty, a dodatkowo analizowany w połączeniu z sześcioma etapami cyklu życia – dzieciństwem, adolescencją, wczesnym okresem dorosłości, średnim okresem dorosłości, późnym okresem dorosłości i okresem starości. Warto przyjrzeć się bliżej tym obszarom badań.

Polityka/imigracja. Przybycie migranta do nowego kraju pobytu wiąże się z potrzebą edukacji z zakresu obowiązujących regulacji prawnych, dotyczących statusu pobytu, warunków zatrudnienia, możliwości powrotu do kraju pochodzenia, swobody przemieszczania się, uzyskania obywatelstwa kraju przyjmującego, a także partycypacji w życiu społecznym i politycznym (udziału w wyborach, zakładaniu stowarzyszeń i partii politycznych).

Religia. Imigranci często mają odmienne przekonania i praktyki religijne niż ogół członków społeczeństwa przyjmującego. Kontakty z osobami o innych wyznaniach religijnych, poszukiwanie ośrodków praktykowanego kultu religijnego w kraju przybycia, ale także proces zmiany religii (czy radykalizacja lub liberalizacja przekonań) stanowią ważny wątek badawczy, bowiem sytuacje te wśród migrantów częściej niż w populacji ogółem mogą określać trajektorie życia lub stanowią jego punkty zwrotne.

Rodzina. Badanie rodzin migrantów jest niezbędne dla pełnego zrozumienia procesów integracji migrantów we wszystkich płaszczyznach życia. Analizy procesów socjalizacji w rodzinach migrantów drugiego pokolenia, kontaktów międzypokoleniowych (z dziadkami, dalszą rodziną w sytuacji mieszkania: wspólnego/osobnego, czasowego/stałego w kraju przybycia/pochodzenia/innym niż kraj pochodzenia). Kluczowe dla procesów adaptacyjnych są również decyzje o zawarciu małżeństwa (w ramach tej samej grupy etnicznej, językowej i religijnej, z obywatelem kraju przybycia/innym imigrantem w tym kraju), posiadanie potomstwa i kwestie opieki nad nimi, rozwód; kontakty z rodziną bliższą i dalszą.

Zatrudnienie/zawód. Eksplorowanie kwestii związanych z zatrudnieniem (w szczególności z pierwszą pracą) w kraju przybycia jest ważna, bowiem często pierwsze doświadczenia zawodowe w nowym miejscu determinują późniejszą karierę zawodową migranta, wpływając na dalsze losy jego i jego rodziny. Analizy dotyczące rynku pracy powinny również obejmować wymagania jakie są w kraju przyjmującym, umiejętności i kwalifikacje migrantów i przebieg ich wcześniejszego zatrudnienia (w kontekście pracy poniżej/powyżej kwalifikacji, zgodnej/niezgodnej z wykształceniem, zawodem wyuczonym), czasem bezrobocia oraz strategię poszukiwania pracy.

Edukacja/język. Oprócz potrzeby nostryfikacji dyplomów lub/i ukończenia specjalnych kursów i szkoleń uznawanych w kraju przybycia, ważny jest poziom znajomości języka kraju goszczącego. Wykonywana praca często wymaga również znajomości języka kraju pochodzenia (czasem podstawą zatrudnienia jest natywny język migranta, a codziennej komunikacji służy język używany w kraju przybycia) oraz znajomość innych języków obcych.

Dochód. Wysokość wynagrodzenia/dochodu powinna być analizowana w oparciu o zasady obowiązujące w kraju przebywania z uwzględnieniem statusu społeczno-ekonomicznego. Dość często migranci systematycznie partycypują w utrzymaniu dwóch gospodarstw domowych w związku z pozostaniem rodziców/rodzeństwa w kraju pochodzenia.

Zamieszkiwanie/ruchliwość. Ten wymiar określa wzorce zamieszkania i prowadzenia gospodarstwa domowego (wspólne zamieszkiwanie, mieszkanie migracyjne, wynajmowanie lokalu/domu, zakup mieszkania/domu, inwestycja w inne nieruchomości) jak i ruchliwości w rozumieniu kontaktów z miejscem pierwszego pobytu, które wynikają z przywiązania do niego (do mieszkania/domu, dzielnicy, miasta, regionu, kraju). Szersze rozumienie dotyczyć może ru-

chliwości w obrębie kraju goszczącego lub planów na przyszłość – powrotu do kraju pochodzenia lub przeprowadzki w inne miejsce.

Zdrowie. Kategoria ta analizowana jest w zakresie dostępu do instytucji opieki zdrowotnej kraju przyjmującego, świadczenia obowiązkowych składek ubezpieczenia społecznego, korzystania z niepublicznej opieki zdrowotnej oraz kondycji zdrowotnej migranta (choroby wrodzone, nabyte).

Jak podkreśla Edmonston (2013) ważnym elementem jest kwestia nieodwracalności konsekwencji podjętych decyzji – nawet po powrocie do kraju pochodzenia „epizod emigracji” będzie miał swoje skutki w przebiegu życia danego człowieka. Ewentualna przyszła migracja może również wpływać na obecne zachowanie, ponieważ osoba, która planuje w przyszłości wyjazd stały lub tymczasowy, podejmuje inne decyzje niż ktoś, kto nie zamierza migrować.

4. Doświadczenia migrantów mieszkających w Łodzi

Podstawę empiryczną rozważań stanowią 32 indywidualne, pogłębione wywiady przeprowadzone z migrantami pracującymi od minimum trzech lat w Łodzi (2017–2019). Biografie tych cudzoziemców analizowane są z uwzględnieniem kontekstu podjęcia decyzji migracyjnej oraz ośmiu obszarów życia wymienionych przez Edmonstona (Edmonston 2013), w tym wzorów spędzania czasu wolnego. Dyspozycje do pogłębionego wywiadu swobodnego dotyczyły wszystkich obszarów funkcjonowania migranta w nowej rzeczywistości, a budowana przez badacza strategia rozmowy prowadziła do swobodnej narracji respondenta na temat:

- sytuacji poprzedzającej podjęcie decyzji migracyjnej (kiedy, z jakich przyczyn, czy decyzja została podjęta samodzielnie czy za namową osób trzecich, jaka była sytuacja edukacyjna, zawodowa, rodzinna i ekonomiczna, jakie były perspektywy życia i plany w kraju pochodzenia, dlaczego została podjęta decyzja o wyjeździe, dlaczego do Polski i regionu łódzkiego);
- przebiegu procesu migracyjnego (starania się o wizy/pozwolenia na pracę/aplikowania na studia; legalizacji pobytu, załatwiania formalności związanych z wyjazdem i organizacją pobytu, udziału osób trzecich w procedurze, wsparcia instytucjonalnego, sieci społecznej migranta);
- pobytu w Polsce i w Łodzi od przyjazdu do czasu przeprowadzenia wywiadu (podjęcia pierwszego zatrudnienia, nawiązywania pierwszych relacji: w miejscu pracy i poza nim, z przedstawicielami diaspory, z innymi migrantami, z Polakami; sytuacji rodzinnej, mieszkaniowej, zawodowej, materialnej, życia religijnego, kulturalnego, obywatelskiego, strategii życiowych w mieście, spędzania czasu wolnego, planów na przyszłość, załatwiania spraw formalnych).

Czas trwania przeciętnego wywiadu wynosił 1 godzinę 27 minut, przy czym najkrótsza rozmowa trwała 43 minuty (z powodu niskich kompetencji językowych

respondenta), najdłuższa – 3 godziny 38 minut. Wywiady przeprowadzono w języku polskim lub angielskim, w zależności od preferencji rozmówcy.

W badaniu wzięło udział 23 mężczyzn i 9 kobiet. Mężczyźni pochodzili z: Maroka (1), Włoch (2), Sudanu (1), Ukrainy (4), Niemiec (1), Tunezji (1), Turcji (2), Szwecji (1), Szwajcarii (2), Kamerunu (1), Francji (1), Holandii (1), Nikaragui (1), Kolumbii (1), Indii (2) i Azerbejdżanu (1). Kobiety jako kraj pochodzenia podawały: Maroko (1), Ukrainę (4), Białoruś (3), Łotwę (1). Respondenci byli w wieku od 22 do 58 lat. W większości deklarowali wykształcenie średnie (techniczne lub zawodowe) i wyższe (na poziomie licencjatu lub magisterium). Dwóch z respondentów legitymowało się wykształceniem podstawowym.

Rodzaj posiadanego pozwolenia na pobyt w momencie przybycia definiował główny motyw wyjazdu respondentów: 14 z nich przyjechało do Polski w celach edukacyjnych korzystając z wizej studenckiej i dość szybko podjęło pracę (najdłuższy okres bezrobocia wynosił 2 lata – IDI_8_26 lat). Większa część rozmówców wskazała na motyw ekonomiczny (11) – ci legitymowali się czasowym pozwoleniem na pracę. Dwoje respondentów korzystało z Karty Polaka¹ (IDI_12_29 lat; IDI_30_29 lat). Obecnie trzy osoby posiadają kartę stałego pobytu – jedna z nich rozpoczęła procedurę naturalizacji (IDI_1_22 lata), a jedna z osób badanych ma obywatelstwo polskie (IDI_9_43 lata).

Większość respondentów należy do kategorii młodych dorosłych (22)². Tylko jeden rozmówca jest przedstawicielem kategorii późnej dorosłości, aktywnie prowadzącym życie zawodowe i rodzinne (pozostaje w nieformalnym związku z Polką młodszą o 16 lat, prowadzi własną firmę usługową, IDI_25_58 lat). Analizie poddano życiorysy badanych migrantów uwzględniając omówione w literaturowej części rozważań podstawowe konteksty perspektywy cyklu życia.

5. Czas historyczny i sytuacja ekonomiczno-społeczna, a decyzja o wyjeździe z kraju pochodzenia

Respondenci z Turcji (IDI_27_25 lat, IDI_7_28 lat) początkowo przyjechali do Polski w celach edukacyjnych w ramach programu Erasmus, kontynuowali studia w Polsce i głównie ze względu na sytuację polityczną³ w kraju pochodzenia zdecydowali się na emigrację. Konflikt zbrojny na Ukrainie (kwiecień

---

¹ Karta Polaka to dokument potwierdzający przynależność do Narodu Polskiego. Posiadaczo-
wi Karty przysługują uprawnienia wynikające z ustawy o Karcie Polaka, uchwalonej przez Sejm
Rzeczypospolitej Polskiej 7 września 2007 r. Otrzymanie Karty Polaka nie oznacza przyznania oby-
watelstwa polskiego, przyznania prawa do osiedlania się na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej
ani prawa przekraczania bez wizej granic Rzeczypospolitej Polskiej.

² Por. Grotowska-Leder, Rek-Woźniak, Kudlińska (2016).

³ Wskazywali na próbę puczu wojskowego w 2016 r., niestabilną sytuację gospodarczą, ros-
nące bezrobocie i prześladowania opozycji.

2016 r.) zapoczątkował masowy napływ ludności z terenów objętych działaniami wojennymi i stopniowe dostosowywanie prawa polskiego regulującego zatrudnianie cudzoziemców i jego późniejsze nowelizacje (uproszczone oświadczenia powierzenia pracy obcokrajowcowi i zgłoszenia do ubezpieczenia społecznego). Sprzyjające warunki zatrudnienia, pozytywna opinia wcześniejszych migrantów z Ukrainy o Polsce jako kraju pobytu oraz wysokie bezrobocie lub bardzo niskie płace na Ukrainie, to wskazywane przez większość respondentów motywy wyjazdu z Ukrainy. Jedna z rozmówczyń (IDI_31_27 lat), zdecydowała się na wyjazd w obawie o swoje życie, chociaż deklarowała, iż w innej sytuacji gospodarczo-politycznej kraju nigdy nie odważyłaby się na taki krok. Również respondentki z Białorusi (IDI_32_29 lat; IDI_24_25 lat; IDI_12_29 lat) swoje decyzje migracyjne motywowały złą sytuacją polityczną, ekonomiczną i zawodową w kraju pochodzenia, chęcią poprawy własnej sytuacji materialnej oraz pozostawionej w kraju rodziny. Jedna z respondentek, przebywająca w Polsce dzięki Karcie Polaka (IDI_32_29 lat), wspominała, iż jej związki z Polską nie były silne w dzieciństwie, a tradycje i obyczaje kultywowano tylko w domu babki (z pochodzenia Polki). Zdecydowała się na wyjazd z kraju ze względu na narastające problemy ze znalezieniem zatrudnienia, poczucie braku perspektyw, ale także rozstanie z ówczesnym narzeczoną. Pod wpływem powyższych powodów postanowiła opuścić kraj w oparciu o przepisy repatriacyjne.

Ważną rolę podczas podejmowania decyzji migracyjnych odgrywało to, na jakim etapie życia była dana osoba. Dla znaczącej części respondentów był to moment przełomowy (ukończenie szkoły; podjęcie studiów; zawarcie małżeństwa i wspólnie podjęta decyzja o zmianie miejsca zamieszkania; rozwód; utrata dotychczasowej pracy). Dwoje respondentów wybierając Polskę jako kraj emigracji i podjęcia studiów, kierowało się przepisami pozwalającymi studentom na podjęcie zatrudnienia – sytuacja ekonomiczna ich rodziny w kraju pochodzenia wykluczała jakąkolwiek formę pomocy finansowej, szukali więc możliwości samodzielnego utrzymania się (IDI_3_27 lat; IDI_11_35 lat).

Wszyscy rozmówcy podczas badania deklarowali, że mają zatrudnienie, a ich pobyt usankcjonowany był kartą pobytu – na pobyt stały lub czasowy. Rozmówcy z Ukrainy i Białorusi wskazywali na szereg przeszkód o charakterze instytucjonalnym, na które napotkali podczas procedur legalizacji pobytu. Najczęstszymi problemami były: długi okres oczekiwania, kompetencje językowe pracowników polskich instytucji, nieznajomość języka polskiego przez cudzoziemców oraz niejasne przepisy.

Jest bardzo trudno w Urzędzie Wojewódzkim teraz z Ukraińcami. To jest po prostu masakra. Jak chcesz kartę pobytu albo jakieś zezwolenia, to musisz czekać 2 miesiące, pół roku, do roku i w ogóle. To jest po prostu katastrofa. I wtedy też nie możesz kraju opuścić. Tak samo jak chcesz tutaj zostać i pozalatwiać, żeby to wszystko szło do przodu, a wchodzisz do tego urzędu i koniec. Opadają ręce, nogi i idziesz stąd [...] zależy jak do kogo podejdziesz, czasem chce pomóc i jest miła, a druga: rób co chcesz, oprócz Ciebie mam jeszcze 20 osób, jak do kogo

pójdiesz. Jedna dziewczyna czeka miesiąc, góra dwa miesiące, a ma taką samą paczkę dokumentów jak inna, ta dostaje odmowę, a tamta ma takie same dokumenty. Paczka dokumentów jest taka sama i nie wiadomo dlaczego (IDI_17_26 lat).

Ta sama firma, na jednym stanowisku pracujemy, jedna dostała, druga nie. A jak pójdiesz się pokłócić to w ogóle do widzenia... U nas było identycznie. Jedna paczka poszła do jednego inspektora, druga do drugiego, no i wychodzi tak, że u mnie wszystko dobre, u męża nie. Ja przyszła z tymi paczkami i mówię, że mam dwie paczki dokumentów, jest wszystko identycznie, dlatego tak, że ja dostałam, a on nie, Nie wiedzą... podajesz papiery nie wiedzą, czy potrzebny, czy nie, tylko PESEL niedługo będą wołać, a nie możesz mieć składając dokumenty (IDI_18_28 lat).

6. Sprawczości działań podejmowanych przez jednostkę w perspektywie cyklu życia

Sprawczość działań podejmowanych przez jednostkę występuje w biografiach niemalże wszystkich respondentów. Często artykułowano potrzebę zmiany własnego życia jako jedyną szansę na poprawę swojej sytuacji w kraju pochodzenia.

Chciałem zmienić swoje życie [...] pochodzę z Neapolu, a życie nie było tam łatwe, walki uliczne, narkotyki, alkohol... tak jest wszędzie na ulicy, jest jak chleb. Każdego dnia. A ja chciałem się zmienić. Przyjechałem do Polski za pracą. 7 lat temu (IDI_16_25 lat).

Podjęta przez mężczyznę decyzja o wyjeździe i próba porzucenia dotychczasowego stylu życia, zaowocowała rozpoczęciem pierwszej w życiu pracy w Warszawie (praca na budowie, dzięki referencjom kolegi), a następnie przeprowadzką do Łodzi, po otrzymaniu kontraktu spawacza w jednej z łódzkich firm budowlanych.

Wśród przyczyn podejmowanych decyzji migracyjnych, szczególnie wśród respondentów przybyłych do Polski w oparciu o wizę studencką (14 rozmówców) oraz pozwolenie na pobyt stały (6 rozmówców), obserwuje się strategię definiowaną jako „podejmowanie podróży”, często związaną z wystąpieniem liminalnej fazy cyklu życia (van Genep 2006). Wchodzeniu w etap stającej się dorosłości (*emerging adulthood*) (Arnett 2004; 2007), często towarzyszy potrzeba wypróbowania własnych możliwości, poszukiwania tożsamości, skupienia się na własnych potrzebach, marzeniach i dążeniach, podejmowania nowych wyzwań (Arnett 2004).

Chciałem sam zdecydować co ze mną, kiedy byłam w domu rodzice zawsze mi mówili co mam robić, w końcu mogłem być samodzielny [...] było ciężko na początku, ale było warto. Wiem na ile mnie stać... i znam swoje limity (IDI_27_25 lat).

Kolejna z respondentek, przyjechała do Polski pod wpływem spotkania i nawiązania przyjaźni z pracującymi kiedyś w Łodzi osobami, mówi:

Polska bardzo mnie zmieniła. Musiałam poradzić sobie sama, wiedzieć jak się sobą zaopiekować, załatwić formalności, dowiedzieć się wszystkiego, zacząć od nowa. I byłam z tym zupełnie sama. Musisz zostać zajęta, możesz albo pogrążyć się w żalu, albo zainwestować w siebie, rozwijać się, uczyć, uprawiać sporty, spotykać z przyjaciółmi (IDI_22_30 lat).

Opisane w literaturze przedmiotu typy osobowości społecznych migrantów (por. Thomas, Znaniecki 1957; Paleczny 2002), definiują nastawienie do aktu migracji, czasu jej trwania i potencjalnej ciągłości. Wieczni tułacze (Paleczny 2002), poszukiwacze (Wrzesień 2009) czy stosujący strategię „intencjonalnej nieprzewidywalności” (Grabowska-Lusińska, Okólski 2009), skupiają się na rozwoju osobistym, pozostają otwarci na nowe możliwości, żyją bez zobowiązań, są ambitni i chętnie podejmują wyzwania. Pytana o plany na przyszłość rozmówczyni mówi:

Nie wiem co będzie jutro, nie wiem co będzie za rok, żyję dzisiaj i teraz. Może wyjadę gdzieś dalej, może znowu wyjadę za mąż [śmiech]; a może wygram na loterii [...] jeśli dostanę gdzieś ofertę pracy to pomyślę, czemu nie...już zaczynałam nowe życie, to będzie mi łatwiej (IDI_22_30 lat).

27 letni mieszkaniec Azerbejdżanu nauczył się języka tureckiego, oglądając telewizję satelitarną i dzięki temu wyjechał do szkoły średniej znajdującej się po tureckiej stronie Cypru. Swoje dalsze losy opisuje następująco:

Życie tam [Cypr] było bardzo drogie, pracowałem, gdzie mogłem, a jak już miałem pozwolenie to wyjeżdżałem na wakacje do Londynu – podszkolić język angielski i zarobić. Znudziło mi się już tam mieszkanie, szukałem czegoś nowego. Życie w Londynie jest drogie, w Polsce było taniej, to zacząłem się uczyć polskiego [śmiech] (IDI_3_27 lat).

W wieku 22 lat, z podstawową znajomością języka polskiego, podjął studia informatyczne, rok później pracę w jednej z łódzkich korporacji. Pytany o plany na przyszłość mówi: *Czas pokaże. Do domu na pewno nie wrócę [...] chciałbym nauczyć się języka hiszpańskiego i gdzieś wyjechać. Gdzieś, gdzie jest słońce [śmiech] (IDI_3_27 lat).* Znając biegle pięć języków (natywny azerski, rosyjski, turecki, angielski, polski) jest pewien, że w życiu sobie poradzi i zawsze znajdzie pracę.

Kolejna z respondentek (ma Kartę Polaka – dziadek był Polakiem) w wieku 25 lat, po roku pracy jako przedstawiciel farmaceutyczny i medyczny w kraju pochodzenia (wykształcenie wyższe, biologia), podjęła decyzję o wyjeździe do Polski (pod wpływem rozmowy z przyjaciółką studiującą w Białymstoku). Żywiła obawy, czy warto zaczynać od nowa, miała dobrą pracę (zagraniczne podróże do Gruzji, na Łotwę, Litwę, Ukrainę), relatywnie dobre warunki finansowe, mówi:

Czegoś mi brakowało. Zastanawiałam się czy to już [...] nikomu nic nie mówiłam, ale wysłałam aplikacje na studia do Polski. Pomyślałam sobie, 5 lat tego wykształcenia, szkoda, że się nie przyda, ale spróbuję na magisterkę [...] Zastanawiałam się czy warto, 25 lat, prawie ułożone życie i zaczynać ponownie, ale nieważne, ile masz lat, zawsze się może udać (IDI_12_29 lat).

Obecnie ma partnera Polaka, pomaga bratu i jego rodzinie w przeprowadzce do Polski. Po ukończeniu studiów podyplomowych z dietetyki, planuje założenie biznesu związanego z konsultacją dietetyczną.

7. Sytuacja rodzinna migrantów mieszkających w Łodzi

Analiza więzi rodzinnych, przyjacielskich oraz towarzyskich i ich wpływu na podjęcie decyzji migracyjnej, wskazuje na istotne znaczenie znajomości z osobą, która miała już za sobą doświadczenie migracyjne (11 osób przed wyjazdem z kraju pochodzenia miało kontakt z osobą przebywającą aktualnie w Polsce, a 6 osób z osobą mieszkającą wcześniej w Polsce lub w innym kraju europejskim). Trzech respondentów deklarowało, iż od najmłodszych lat marzyli o podróżowaniu, stałym wyjeździe z kraju. W tym celu we wcześniejszych latach życia uczyli się języków obcych (głównie języka angielskiego), brali udział w stażach, wymianie studenckiej i organizowali wyjazdy wakacyjne. W jednym z analizowanych przypadków liczne doświadczenia migracyjne rodziny pochodzenia (IDI_6_36 lat) od najmłodszych lat były przesłanką do poszukiwania miejsca na ziemi poza krajem i *niespisaną zgodą i zachętą rodziców na wyprowadzkę z kraju* (IDI_6_36 lat). Część respondentów posiadała rodzeństwo mieszkające za granicą (głównie w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie, Irlandii i Niemczech), co było deklaratywnie dodatkową motywacją i naturalnym sposobem na życie w momencie podejmowania decyzji o własnym wyjeździe.

Negatywny wpływ wyjazdu na relacje z rodziną pochodzenia ujawnił się w dwóch biografiiach. Pochodzący z Kamerunu 30 letni mężczyzna wspominał reakcje rodziców na jego wyjazd:

Ojciec nie był szczęśliwy z powodu mojego wyjazdu, jestem najstarszym i jedynym synem. Dla niego to było naturalne, że zostanie i będę się opiekował nim, domem i matką. Chciał mieć swojego jedynego syna na miejscu. Moje siostry też wyjechały – jedna jest w Kanadzie, druga we Francji. Im ojciec wybaczył, bo są kobietami... ze mną miał i wciąż ma problem [...] myślę, że w końcu to zaakceptował, ale nie rozmawiamy często. Z mamą kontaktuję się niemal codziennie, z ojcem bardzo rzadko [...] najczęściej pyta czy i kiedy wracam [śmiech] (IDI_14_30 lat).

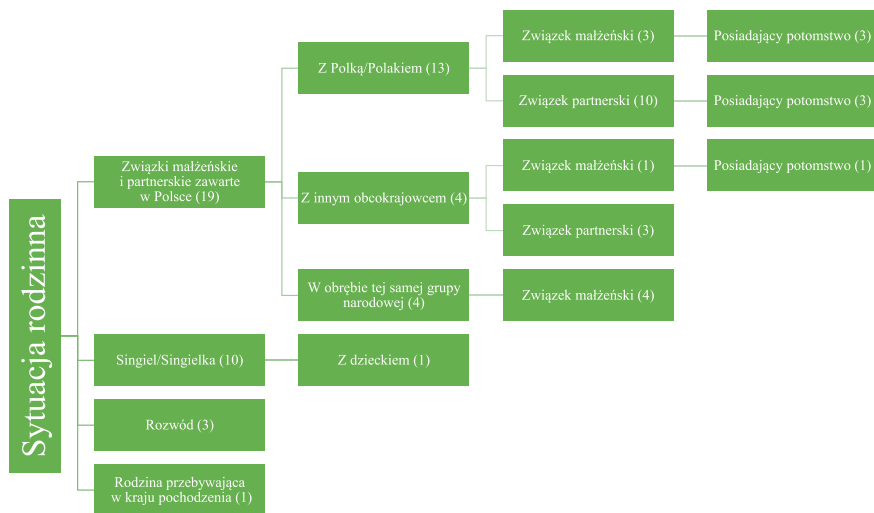
Pochodzący z Francji trzydziestolatek (IDI_21_30 lat), przyjeżdżając do Polski na rok w ramach programu Erasmus, nie planował stałej przeprowadzki, ale znalezienie stałej partnerki (Polki) i dobrze płatnej pracy zarobkowej zaowocowało pobytem stałym. Jego rodzice sprzeciwili się tej decyzji, mówiąc o marnowaniu sobie życia, szans zawodowych oraz możliwości kariery w kraju pochodzenia. Sytuację potęgował fakt, iż jest on jedynakiem. Mimo iż zaakceptowali sytuację syna i synową, rzadko odwiedzają się (dwa razy do roku) i namawiają go do powrotu do Francji.

Danilewicz (2012) opisując zjawisko transnarodowości, tj. funkcjonowania migrantów poza granicami, bez zrywania kontaktów z ojczyzną, zwraca uwagę na bycie „tu i tam” i pełne uczestnictwo również w życiu rodzinnym. Waldinger (2008: 824, 826) „transmigrantami” określa „osoby, które po wyjeździe z jednego państwa do drugiego żyją ponad granicami tych państw, uczestnicząc w społecznych relacjach osadzających je jednocześnie w więcej niż jednym państwie narodowym”.

Ponad połowa badanych osób deklarowała codzienny kontakt z rodziną pochodzenia pozostałą w kraju/mieszkającą za granicą (najczęściej z rodzeństwem), głównie za pośrednictwem komunikatorów społecznościowych (Messenger; Viber i W kontakcie – dla Ukrainy i Białorusi; WhatsApp – dla krajów UE i reszty świata). Większość respondentów doceniała możliwość rozmowy za pomocą wideo czatów oraz ciągłą możliwość wysyłania zdjęć, co daje namiastkę *bycia na miejscu* (IDI_7_28 lat).

Grupowe konwersacje są dobre. Mam kilka grup – bliska rodzina, rodzina ze strony mamy, rodzina ze strony ojca, tam też ciotki są i przyjaciele [...] wszyscy cały czas proszą – wysyłaj zdjęcia, wysyłaj zdjęcie [...] to raz wyślę i już wszyscy wiedzą. Kontakt jest 24h na dobę. Zawsze ktoś odpisze, coś wyśle (IDI_11_35 lat).

Sytuację rodzinną respondentów obrazuje diagram 1. Większość osób będących w relacjach partnerskich, deklarowała chęć wstąpienia w związek małżeński, ale odkładała ten moment na później. Związki zarówno w obrębie tej samej grupy narodowej, jak i z obcokrajowcem, w tym Polakiem/Polką borykały się z podobnymi problemami dotyczącymi organizacji ślubu (wybór miejsca i finansowanie uroczystości, przyjazd rodziny i przyjaciół) oraz ważniejszymi potrzebami, które wymagają dużych środków finansowych – zakup wspólnego mieszkania (IDI_19_28 lat); rodzinny wyjazd na wakacje (IDI_15_28 lat)⁴.

Diagram 1. Sytuacja rodzinna objętych badaniem migrantów mieszkających w Łodzi

Źródło: opracowanie własne

⁴ Zagadnienie wchodzenia w związki z przedstawicielami innych narodowości jest częstym obiektem badawczym, a prace Slany i Solgi (2014) oraz Kaczmarczyka (2014), ukazują, iż Polki najczęściej wychodzą za mąż za obywateli Wielkiej Brytanii, Niemiec, Włoch, Irlandii, Francji, Holandii. Natomiast Polacy najczęściej poślubiają obywatelki Ukrainy, Białorusi i Rosji. W badanej grupie respondentów trzy związki małżeńskie z Polkami zostały zawarte przez obywateli Szwajcarii, Włoch i Francji. Natomiast stałe związki z Polakami (4) stworzyły Białorusinki, Łotyszki i Ukrainki.

Narodziny dzieci określane był przez większość z badanych jako moment przypieczętowania związków z Polską. Także nieposiadający jeszcze potomstwa, narodziny i wychowywanie dzieci wskazywali jako najwyższą formę osiedlenia i zapuszczenia korzeni: *Polką się będę czuć dopiero, kiedy będę miała dzieci i będę im pomagać w szkole, lekcje odrabiać po polsku i one będą bardziej Polakami* (IDI_12_29 lat).

Siedmioro z trzydziestu dwóch badanych stale wspiera finansowo rodzinę w kraju pochodzenia, przesyłając miesięcznie stałą kwotę oraz świadczy pomoc rzeczową (wysyłanie odzieży, produktów żywnościowych, prezenty podczas odwiedzin). Działania takie bezpośrednio przekłada się na społeczno-ekonomiczny poziom życia rodziny migranta w kraju pochodzenia i niejednokrotnie jest jedyną szansą utrzymania rodziny (IDI_30_29 lat, mężczyzna, rodzina w sytuacji rozłąki migracyjnej, niepracująca żona i dwoje dzieci przebywających na Ukrainie). Realnym wpływem na życie rodziny pochodzenia oraz przyjaciół pozostałych w kraju jest również odwiedzanie się (14 respondentów) przez członków rodziny, znajomych i przyjaciół. Kraj pobytu dzieci (i w czterech przypadkach wnuków) determinuje coroczne miejsce spędzania urlopu, świąt i ważnych uroczystości rodzinnych. Przyjaciele odwiedzający migrantów w Łodzi, są często zachwyceni Polską: *nigdy z własnej woli by tu nie przyjechali, a dzięki Tobie wrócę na pewno nie raz* (IDI_10_32 lata).

Codzienne życie większości migrantów koncentruje się wokół pracy zawodowej. Czas wolny wyznaczają systemy zmianowe i dni wolne w pracy (w szczególności u pracowników ukraińskich i białoruskich); pracownicy biurowi, mający wolne weekendy i wieczory, chętnie spędzają czas w restauracjach, pubach i korzystają z kulturalnej oferty miasta. Większość rozmówców deklarowała utrzymywanie kontaktów towarzyskich z kolegami i koleżankami z pracy – Polakami oraz innymi cudzoziemcami. Pracownicy Ukraińscy zatrudnieni w systemie zmianowym, biorący nadgodziny, często dorabiający w weekendy, wolny czas najczęściej poświęcają na odpoczynek, sen lub spędzają go z innymi przedstawicielami ukraińskiej diaspory – w miejscu zamieszkania (wspólne zamieszkiwanie) lub w najbliższej okolicy, korzystając z parków, wspólnie grillując, robiąc zakupy i przygotowując posiłki.

8. Praktyki religijne migrantów w Łodzi

Kontakty z rodziną pochodzenia utrzymywane są często przy okazji celebrowania ważnych życiowych momentów, świąt i uroczystości. Respondenci zróżnicowani byli według wyznania i praktyk religijnych, w równej części deklarując wyznanie rzymskokatolickie, prawosławne i islam. Pozostali byli ateistami, wyznawcami hinduizmu i ewangelizmu reformowanego. Kościół i wspólnota religijna odgrywają ważną rolę w życiu jednego respondenta (IDI_1_22 lata).

Coniedzielne spotkania mają nie tylko wymiar religijny, ale również towarzyski i integracyjny – umożliwiają poznanie nowych osób.

Mieszkający w Łodzi muzułmanie nie narzekają na brak meczetu. Podczas ważnych uroczystości jadą do Warszawy (raz w roku, IDI_8_26 lat) oraz praktykują samodzielnie, a prowadzona przez Syryjczyków sala modlitw jest miejscem codziennych spotkań (IDI_5_36 lat) i okazją do poznania muzułmańskiej społeczności. Dwoje respondentów z Turcji (IDI_7_28 lat; IDI_27_25 lat) ujawnia liberalizację podejścia do wiary, nieprzestrzeganie diety (*hallał*) i brak potrzeb religijnych.

Ukraińcy mieszkający w mieście, choć praktykują inną religię (prawosławie) to bliskość tradycji i celebrowanych świąt (mimo odmiennego kalendarza) powoduje *poczucie bycia u siebie* (IDI_17_26 lat). W ważnych momentach jadą do cerkwi, znajdującej się w centrum miasta, a w sytuacjach „potrzeby serca” idą pomodlić się do kościoła.

Rozmówcy pochodzący z Włoch, wskazywali na zbieżne, w ich opinii, podejście Polaków i Włochów do religii katolickiej – podobnie celebrowane tradycje, bycie religijnym i coniedzielne chodzenie do kościoła umożliwiają kontynuowanie rodzinnych tradycji kraju pochodzenia.

9. Dostęp do rynku pracy i zatrudnienie cudzoziemców w Łodzi

Ujawniona w części analizowanych biografii mobilność zawodowa i łatwość dostosowania się do potrzeb rynku pracy często współwystępuje z pracą poniżej posiadanych kwalifikacji. Badania dotyczące ruchliwości migrantów na polskim rynku pracy (por. Grabowska-Lusińska, Jaźwińska 2012), prowadzone są najczęściej w ilościowym paradygmacie, często nie obejmują etapów kariery zawodowej, które mają istotny wpływ na jej przebieg, za to koncentrują się na przepływie ludności pomiędzy krajem wysyłającym a przyjmującym. Migrują najczęściej osoby w wieku mobilnym (18–44 lata), często są na początku kariery zawodowej, pierwszą pracę podejmując w kraju emigracji (taka sytuacja dotyczyła dużej części badanych osób). Rozmówcy z krajów UE i państw EOG najczęściej kwalifikowali się do grupy wysoce wykwalifikowanych pracowników, natomiast osoby pochodzące z wschodniej granicy RP najczęściej pracowali poniżej własnych kwalifikacji, wykonując proste prace w sektorze usług i produkcji.

Respondenci wskazali na umiejętności językowe jako kluczowe w dostępie do rynku pracy. Brak doświadczenia zawodowego i kwalifikacji nie uznawano za przeszkody, a znajomość więcej niż jednego języka obcego (łącznie z natywnym) w trzech przypadkach była źródłem awansu zawodowego. Podjęcie decyzji migracyjnej dla pięciu osób badanych wiązało się z awansem i poprawą statusu zawodowego: *Kiedy firma podjęła decyzję o otwarciu nowej fabryki w Polsce*

zostałem częścią zespołu [...] w Szwajcarii nie byłem team leaderem [...] lepsze warunki dostałem, jak powiedziałem, że zostanę na 4 lata (IDI_29_39 lat).

Choć dominującą formą zatrudnienia migrantów jest umowa o pracę (19 respondentów), duża ich grupa prowadzi w Polsce własną działalność gospodarczą⁵ (por. Andrejuk 2016, 2017). Czterech respondentów prowadziło z sukcesem własne biznesy, zatrudniając pracowników – najczęściej tego samego pochodzenia etnicznego (IDI_18_28 lat) oraz Polaków (IDI_5_36 lat). Podejmowanie pracy *na czarno* zadeklarowało trzech respondentów, ich praca polegała na nauczaniu języka natywnego.

To jest dobrze. Ruszamy ekonomię [...] Sami pracowaliśmy też i Polaki pracowali z nami [...] trochę było pół na pół, wie pani, ponabijało się na czarno [...]. Polak przychodzi i nienawidzi wszystko na biało w pracy. Chce 50 na rękę, a 50 za rękaw, jak mówił pod stołem. Bo mówi, jak dostanie cała pensja to będzie mniej podatki na dzieci, to tu, to tu. Dla mnie bardzo dobrze jak znajdziesz pracownika na biało, bo to jest faktura. Ale nie znajdziesz pracownika, który jest uczciwy. Jak chcesz pracownika, to robisz mu, jak on chce (IDI_5_36 lat; mężczyzna opowiadający o nieistniejącym już biznesie, który działał przez 5 lat).

Badani wymienili następujące sposoby poszukiwania pracy:

- portale internetowe (28 respondentów – najczęściej portal pracuj.pl);
- polecenie przez znajomego (12);
- targi pracy (7) – główny sposób poszukiwania pracy przez studentów;
- kontynuacja zatrudnienia z kraju pochodzenia (2) przy otwarciu fabryki bądź oddziału w Łodzi, jako forma awansu i podwyżki wynagrodzenia.

Dla większości rozmówców Polska była pierwszym krajem emigracji (21), a Łódź pierwszym miejscem pobytu i zatrudnienia w Polsce. Część badanych przybyła z innych polskich miast: Białegostoku, Puław, Kielc, Gdańska, Warszawy, Katowic, Wrocławia.

Tylko co trzeci respondent wykonywał pracę zgodną z wykształceniem. Migranci z Ukrainy (5) i Białorusi (2) podejmowali pracę poniżej kwalifikacji (np. IDI_19_28 lat – ukończone studia wyższe, praca na produkcji w oparciu o umowę zlecenie; IDI_30_29 lat – praca naukowa w kraju pochodzenia, obecnie umowa o pracę jako kierownik brygadzystów). Sytuacja „utajonej deprecjacji” (Isański 2015) czy „marnotrawstwa mózgów” (ang. *brain waiste*) (Danilewicz 2012) zakłada znalezienie w kraju pobytu pracy wymagającej niskiego poziomu kompetencji językowych (przy wysokich kompetencjach zawodowych), na pierwotnym rynku pracy, nieadekwatnie do umiejętności i wykształcenia. Mężczyzna pochodzący z Ukrainy (IDI_30_29 lat), w kraju pochodzenia zatrudniony jako naukowiec (archeologia), po przyjeździe do Polski pracował w sadownictwie, agencjach pośrednictwa pracy i jako brygadzysta, a obecnie ma stanowisko kierowni-

⁵ Szacunkowe dane wskazały, że liczba migrantów prowadzących własną działalność gospodarczą wzrosła o 55% w porównaniu do roku 2012 (źródło: www.zus.pl [dostęp 20.07.2019]).

cze i planuje pozostanie w firmie. Priorytetem jest dla niego przede wszystkim ekonomiczny wymiar pracy i możliwość dodatkowego zarobku (nadgodziny).

Jak szef zobaczył, że jestem niepijący, odpowiedzialny i ciężko pracuję, bo po to tu przyjechałem, to od razu miałem lepsze możliwości – więcej nadgodzin mogę robić (16 czasem nawet się i zdarza) [...] nie szukam lepszej pracy, bo ta jest dobra. Wiadomo, że zawsze lepiej tam, gdzie nas nie ma, jak to mówią. Ale mi tutaj dobrze, jest ciężko, ale czuję, że chcą mnie zatrzymać. Doceniają i czasem jakaś premia się też zdarzy (IDI_30_29 lat).

Takie podejście określane jest jako strategia „pazerności na pracę” (Danilewicz 2012; por. Eade, Drinkwater, Garapich 2006; Kaczmarczyk 2006) lub strategia typu „chomik”. Koncepcja ta oznacza rodzaj zatrudnienia w nisko opłacanych sektorach, poniżej kwalifikacji, motywowany chęcią jak najszybszego zgromadzenia potrzebnego kapitału finansowego. Strategia odnoszona głównie do migracji krótkoterminowych i sezonowych, ujawnia się w szczególności wśród pracowników z Ukrainy i Białorusi. Wyrabianie pensum godzin, nadgodzin, podejmowanie dodatkowego zatrudnienia przy maksymalnej minimalizacji kosztów utrzymania – wiąże się z planem zaoszczędzenia konkretnej kwoty pieniędzy na zakup mieszkania, rozpoczęcie własnej działalności gospodarczej, wesele czy samochód.

Respondent pochodzący z Ukrainy (IDI_19_28 lat), będący w Polsce od pięciu lat, na pytanie o zarobki i sposoby spędzania czasu wolnego odpowiedział:

Pracować po pięć dni w tygodniu po 8 godzin to nic. Nic nie odłożysz. Jak teraz pracujemy po 12–16 godzin to wtedy coś możesz odłożyć. Jak chcesz zarobić, to tylko tak. [...] Jak już jesteśmy po pracy, to idziemy do innej pracy [śmiech], najczęściej tak... śpiemy tylko, bo nie ma czasu (IDI_19_28 lat).

10. Wzorce zamieszkania i mobilność przestrzenna migrantów w Łodzi

Minimalizacja kosztów utrzymania wiąże się wprost z kolejnym wymienionym przez Edmonstona (Edmonston 2013) obszarem życia – mieszkalnictwem. Opisany w literaturze „fenomen wielojednostkowych gospodarstw domowych” (Danilewicz 2012), cechuje strategie mieszkaniowe osób stanu wolnego, niespokrewnionych i początkowo niezwiązanych ze sobą⁶. Mniej rozbudowaną formą mieszkania migracyjnego jest wspólne zamieszkiwanie dwóch, maksymalnie trzech osób, motywowane głównie czynnikiem ekonomicznym, ale gwarantujące intymność, prywatność poprzez zajmowanie własnego pokoju i korzystanie z części wspólnych (kuchni, łazienki, rzadziej salonu). Praktyka ta częściej dotyczy znajomych z pracy, studentów, kolegów, osób znajdujących się

⁶ Według Łukasiuk (2010: 104): „W mieszkaniu migracyjnym mieszkają zazwyczaj równoprawni współlokatorzy, zajmując po 1, 2 czy nawet 3 osoby poszczególne pokoje, prowadząc mniej czy bardziej wspólne życie i dzieląc się obowiązkami związanymi z utrzymaniem mieszkania”.

Wspólne zamieszkanie z kolegami ze studiów, z pracy bądź zaprzyjaźnioną osobą deklarowało ośmiu respondentów. Współlokatora najczęściej znajdowano poprzez wspólnych znajomych lub za pomocą mediów społecznościowych. Czterech respondentów mieszka z nieznanymi sobie wcześniej osobami: *Będziemy kombinować, żeby coś wynająć. Teraz to tylko po 200 płacimy, ale się nie da. Wspólna kuchnia jest trudna. Kłóć się wszyscy, bo na jednej zmianie pracują i jest trudno, trudno mieszkać* (IDI_20_23 lata).

Samodzielne lub dzielone z partnerem/małżonkiem mieszkanie deklarowało 13 respondentów. Część respondentów doświadczyła problemów ze znalezieniem mieszkania w Łodzi, zdarzały się sytuacje, w których niektórzy wynajmujący odmawiali wynajmu obcokrajowcom: *Powiedzieli, że nie, jak się zorientowali, że nie jestem Polakiem* (IDI_2_34 lat); *Żadnych obcokrajowców* (IDI_8_26 lat).

Na zakup mieszkania decydują się osoby dłużej przebywające w Polsce. Duża grupa respondentów deklarowała chęć pozostania w Łodzi, nieliczni (4) zamierzają wrócić do kraju pochodzenia, po zrealizowaniu postawionych celów (np. zdobyciu międzynarodowego doświadczenia zawodowego IDI_26_25 lat; IDI_8_26 lat). Pozostali rozważają opcję emigrowania do innego, dużego miasta w Polsce (najczęściej do Warszawy, Wrocławia lub Krakowa) oraz za granicę (do Niemiec, Irlandii, Kanady, Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii). Część rozmówców nie precyzowała planów, uzależniając przyszłe decyzje od sytuacji rodzinnej, zawodowej i ekonomicznej: *Pochodzę z dużego miasta. Jak miałbym zostać w Polsce, to tylko tam, gdzie się coś dzieje, np. w Warszawie. Mam tam znajomych, czasem jeżdżę i to zupełnie inny świat* (IDI_7_28 lat).

11. Podsumowanie

Analiza funkcjonowania migrantów w różnych obszarach życia społecznego, zawodowego i rodzinnego ma nie tylko poznawczo-eksploracyjny charakter, ale również wymiar aplikacyjny. Stanowi opis wyzwań, szans i zagrożeń codziennego funkcjonowania migrantów w odniesieniu do ich wieku oraz potrzeb i tym samym może być przesłanką do tworzenia polityki integracyjnej miasta i regionu, ze szczególnym uwzględnieniem wsparcia instytucjonalnego.

Zastosowana perspektywa przebiegu cyklu życia w połączeniu z koncepcją obszarów funkcjonowania migrantów w kraju ich pochodzenia i przybycia pozwoliła ujawnić złożoność ich doświadczeń życiowych. Obejmują one wybory życiowe oraz towarzyszące im trudności i sposoby ich przewycięzania. Biografie badanych ujawniły zróżnicowanie dróg prowadzących do decyzji o zmianie miejsca pobytu, w tym decyzji o zamieszkaniu w Łodzi oraz ich związku z wiekiem, sytuacją rodzinną, realiami na rynku pracy oraz warunkami społeczno-ekonomicznymi i politycznymi w kraju pochodzenia.

Bibliografia

- Andrejuk K. (2016), *Co skłania imigrantów do zakładania własnych firm? Analiza procesu samozatrudnienia i rozwijania przedsiębiorstw etnicznych na przykładzie społeczności Ukraińców w Polsce*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny”, nr 3.
- Andrejuk K. (2017), *Self-employed Migrants from EU Member States in Poland: Differentiated professional trajectories and explanations of entrepreneurial success*, „Journal of Ethnic and Migration Studies”, nr 43(4).
- Arnett J.J. (2004), *Emerging Adulthood: The winding road from the late teens through the twenties*, Oxford University Press, New York.
- Arnett J.J. (2007), *Adolescence and Emerging Adulthood: A cultural approach*, Pearson Education, New Jersey.
- Arnett J.J., Tanner J.L. (2005), *Emerging Adults in America: Coming of age in the 21st century*, American Psychological Association Press, Washington.
- Bernhardt E. et al. (2007), *Immigration, gender, and family transitions to adulthood in Sweden*, University Press of America, Lanham.
- Blau P.M., Duncan O. (1967), *The American Occupational Structure*, John Wiley and Sons, New York.
- Bonifazi C. et al. (red.) (2008), *International migration in Europe; new trends and new methods of analysis*, IMISCOE Research, Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Danilewicz W. (2012), *Wybrane cechy i strategie poakcesyjnych migracji z Polski*, „Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy”, nr 1.
- De Valk H.A.G. (2006), *Pathways into adulthood. A comparative study on family life transitions among migrant and Dutch youth*, University Utrecht, ICS dissertation series, Thela thesis, Utrecht.
- Drinkwater S., Eade J., Garapich M. (2006), *Poles Apart? EU Enlargement and the Labour Market Outcomes of Immigrants in the United Kingdom*, „International Migration”, nr 1(47).
- Duncan O., Featherman D., Duncan B. (1972), *Socioeconomic Background and Achievement*, Seminar Press, New York.
- Edmonston B. (2013), *Lifecourse Perspectives on Immigration*, „Immigration and the Life Course”, special issue, *Canadian Studies in Population*, nr 40(1–2).
- Elder G.H. (1985), *Perspectives on the Life Course*, [w:] G.H. Elder (red.), *Life Course Dynamics. Transitions and Trajectories, 1968–1980*, Cornell University Press, Ithaca.
- Elder G.H. (1994), *Time, Human Agency, and Social Change: Perspectives on the life course*, „Social Psychology Quarterly”, t. 57.
- Elder G.H. (1998), *The Life Course as Development Theory*, „Child Development”, t. 69.
- Elder G.H., Caspi A. (1990), *Studying Lives in a Changing Society: 28 Sociological and Personological Explorations*, [w:] A.I. Rabin, R. Zucker, R. Emmons, S. Frank, *Studying Persons and Lives*, Springer, New York.
- Erikson E. (2004), *Tożsamość a cykl życia*, Zysk i S-ka, Poznań.
- Gennep A. van (2006), *Obrzędy przejścia*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Glick P.C. (1988), *Fifty Years of Family Demography: A record of social change*, „Journal of Marriage and the Family”, t. 50.
- Grabowska-Lusińska I., Jaźwińska E. (2012), *Mobilność przestrzenna, społeczna i kariery zawodowe migrantów. Cele, problemy i podejścia badawcze na podstawie badań OBM UW*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny”, z. 2.
- Grabowska-Lusińska I., Okólski M. (2009), *Emigracja ostatnia?*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.

- Grotowska-Leder J., Rek-Woźniak M., Kudlińska I. (2016), *Polityka przebiegu życia – teoretyczne i metodologiczne ramy badań nad procesem osiągnięcia dorosłości*, „Przegląd Socjologiczny”, t. LXV, nr 2.
- Hagan J., Mcmillan R., Wheaton B. (2018), *New Kid in Town: Social capital and the life course effects of family migration on children*, „American Sociological Review”, t. 61.
- Henretta J. (2003), *The Life Course Perspective on Work and Retirement*, [w:] R.A. Settersten Jr. (red.), *Invitation to the Life-course: Toward new understandings of later life*, Baywood Amityville, New York.
- Isański J. (2015), *Migracje i transfery kapitału społecznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań.
- Jasso G. (2002), *Migration, Human Development, and the Life Course*, [w:] J. Mortimer, M. Shanahan (red.), *Handbook of the Life Course*, Kluwer Academic Publishers, New York.
- Jasso G. (2003), *Migration, Human Development, and the Life Course*, [w:] J. Mortimer, M. Shanahan (red.), *Handbook of the Life Course*, Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York.
- Kaczmarczyk P. (2006), *Współczesne migracje zagraniczne Polaków – skala oraz potencjalne skutki dla rynku pracy*, Raport OBM, Warszawa.
- Kaczmarczyk P. (red.), (2014), *Recent Trends in International Migration in Poland. The 2012 SOPEMI Report*, „CMR Working Papers”, nr 71(129).
- Kalmijn M., van Tubergen F. (2006), *Ethnic intermarriage in the Netherlands: Confirmations and refutations of accepted insights*, „European Journal of Population”, nr 22.
- Kohli M. (2007), *The Institutionalization of the Life Course: Looking back to look ahead*, „Research in Human Development”, nr 4(3–4).
- Kulu H., Milewski N. (red.) (2007), *Interdependencies in the life course: Family, fertility, and migration (demographic research, special collection 6)*, MPIDR, Rostock.
- Łukasiuk M. (2010), *Współczesne mieszkanie migracyjne w kontekście teorii wsparcia społecznego*, „Przegląd Socjologiczny”, t. LIX, nr 4.
- Marshall V., Mueller M. (2003), *Theoretical Roots of the Life Course Perspective*, [w:] W. Heinz, V. Marshall (red.), *Sequences, Institutions and Interrelations over the Life Course*, Aldine de Gruyter, New York.
- Mortimer J., Shanahan M. (red.) (2002), *Handbook of the Life Course*, Kluwer Academic Publishers, New York.
- O’Rand A.M., Henretta J.C. (1999), *Age and Inequality: Diverse pathways through later life*, Westview Boulder, CO.
- Palczyński T. (2002), *Osobowościowe typy reakcji na zderzenia kultur w procesie emigracji*, „Studia Etnograficzne i Antropologiczne”, t. 6.
- Riley M.W., Riley J.W. (1994), *Structural Lag: Past and future*, [w:] M.W. Riley, R.L. Kahn, A. Foner (red.), *Age and Structural Lag*, Wiley, New York.
- Słany K., Solga B. (red.) (2014), *Społeczne skutki poakcesyjnych migracji ludności Polski. Raport Komitetu Badań nad Migracjami Polskiej Akademii Nauk*, Warszawa.
- Thomas W., Znaniecki F.W. (1958), *The Polish Peasant in Europe and America*, 2 vols, Dover, New York.
- Waldinger R. (2008), *Between Here and There: Immigrant cross border activities and loyalties*, „International Migration Review”, nr 40(1).
- Wanick K. (2015), *„Ucieczka do...” jako istotna przyczyna mobilności w Europie*, „Acta Universitatis Lodzianensis Folia Sociologica”, nr 53(31).
- Wheaton B. (1990), *Life Transitions, Role Histories, and Mental Health*, „American Sociological Review”, nr 55(2).

- Wingens M., Windzio M., de Valk H., Aybek C. (2011), *A Life-Course Perspective on Migration and Integration*, Springer Dordrecht, Heidelberg–London–New York.
- Wrzesień W. (2009), *Europejscy poszukiwacze*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Jagoda Przybysz

THE EXPERIENCE OF MIGRATION IN THE BIOGRAPHIES OF IMMIGRANTS LIVING IN ŁÓDŹ

Abstract. The article is a qualitative analysis of 32 biographies of immigrants living in Łódź for at least 3 years, in the theoretical framework of “life course studies”. Individual stories of foreigners are analyzed in the context of their life choices, the moments of their life stages, the impact of social conditions, social networks and the decision to migrate and move to another country (made in the country of origin) and about favorable and unfavorable factors that decide about staying in Poland, continuing education, finding a job and starting a family.

Keywords: life course, migration, reasons of migration, effects of migration, immigrants, Łódź.

VARIA

Emilia Zimnica-Kuziola* <https://orcid.org/0000-0003-1827-0802>**Ewelina Wejbert-Wąsiewicz**** <https://orcid.org/0000-0002-6711-8228>**FEMALE DIRECTORS OF CONTEMPORARY POLISH
THEATER AND CINEMA (SELECTED EXAMPLES)**

Abstract. The issue of artistic careers is rarely tackled by Polish sociologists. The article is an analysis of the work of selected contemporary Polish female film and theater directors. The present study exploits secondary sources (monographs and scientific studies, press and internet publications, interviews with directors) and primary sources: interviews with creators of Polish drama theaters conducted as part of the authors' own research. Women in Polish theater and film are slowly breaking the glass ceiling and they are taking their rightful place in the pantheon of artists who have a lot to say about our difficult modern times. Polish directors are true individuals however they raise important social problems. Their creativity is not feminist. They have their own signature style and their sex is of secondary importance.

Keywords: art, female directors, film, theatre, Polish female artists.

1. Introduction

The purpose of this article is to characterize the work of women who direct theater performances and films in Poland – women who are recognized as outstanding and successful. Carolyn M. Byerly and Karen Ross, in the work *Women in Media: A Critical Introduction* (2006: 75), distinguish three ways that women in the media can cope: 1) acquiring male patterns; 2) using feminism as an alternative way to build their own careers; 3) artistic creation without a work in the team. Polish female directors choose the first and third model of work, but we want to discover what is behind these strategies. The analysis covers the works of five selected film female directors who were honored with numerous prizes

---

* PhD, Sociology of Art and Education Department, Faculty of Economic and Sociology, University of Lodz, ul. Rewolucji 1905 nr 41/43, 90-214 Łódź, e-mail: emilia.zimnica@uni.lodz.pl

** PhD, Sociology of Art and Education Department, Faculty of Economic and Sociology, University of Lodz, ul. Rewolucji 1905 nr 41/43, 90-214 Łódź, e-mail: ewelina.wejbert@uni.lodz.pl

at home and abroad, as well as five female theater directors rewarded by critics at nationwide festivals (at the same time, they are well-regarded among other theatrical artists)¹.

At the outset, it is worth noting that female filmmakers' works are quite diverse in terms of genre but they are usually more scarce than those created by those in the theater world. In the field of cinematography, we focus on full-length feature films, especially those that prove the directors' professional position. In addition to a synthetic discussion of the works of selected Polish female film and theater directors, and the specifics of their careers, we are interested in the issue of the transmission of women's art – we illustrate the strength of “female traditions” in theater and cinematography. Today there is a lack of systematic research conducted by sociologists on the careers of female artists. Among sociologists of art, the subject we are discussing is of no interest. This may be due to scientific traditions and the lack of access to certain sources. It takes a long time for female work to be appreciated.

The most important Polish female artists in the field of visual arts are described in the monograph *Polish female artists (Artystki polskie)* edited by Agata Jakubowska (2011). In the field of film and theater direction, such a study is lacking, and monographs about Polish women directing films and plays appear sporadically (Mazierska, Ostrowska 2006; Talarczyk-Gubała 2013a, 2013b, 2015). When comparing social circulation of works in cultural institutions of theatre, and film, and visual art we detect gender inequalities.

The participation of women in exhibitions between 2007 and 2014 in leading American and European museums is four times lower compared to the representation of male artists (Reilly 2015). A common feature of female artist's activity is a gradual withdrawal from the field of art – it is undoubtedly easier to make a debut than to stay in the artistic world. The explanation for this fact can be divided into institutional and cultural reasons (e.g., the patriarchal division of duties in the private sphere).

In Poland, the number of female directors who have graduated from a film school is systematically increasing. At the same time, external and internal conditions continue to favor male careers. We can perceive a lower autonomy of female artists (due to the hardships of pregnancy and motherhood, or burdens related to the division of household chores, for example), the education system in the field of film and theater direction, and the system of institutions that sacralize creators and their works, reproducing the belief of “an inferior sex”. Women have less authority in the professional sphere, and specific traditions (including norms and stereotypes) determine this. The family situation largely determines the possibilities of achieving professional goals. In the 20th century, many prominent female artists forfeited marriage in favor of open relationships or living alone.

---

¹ Based on free interviews with the creators of Polish public dramatic theaters, conducted between 2015 and 2017.

The present study exploits secondary sources (monographs and scientific studies, press and internet publications, interviews with directors) and primary sources: interviews with actors and actresses of Polish drama theaters conducted as part of the authors' own research (Wejbert-Wąsiewicz 2015; Zimnica-Kuzioła 2018).

2. Meaningful statistics

Film and theater direction is still a male profession. The publication produced by the Theater Institute in 2018, *Agora. Statistics (Agora. Statystyki)*, contains a summary of the names of graduates of directing who graduated between 1945 and 2010. Approximately 150 women studied at Polish art academies over those 65 years (Krakowska 2018a). They graduated from the National Higher Schools of Theater in Łódź, Warsaw, and Cracow, as well as branches of the Cracow school in Wrocław (Faculty of Drama Directing) and Postgraduate Studies in Directing of Children and Youth Theaters, and the branch of the Warsaw school in Białystok (Faculty of Puppetry).

Characteristically, in the post-war years (1944–1950) only seven women graduated from theater direction; between 1996 and 2000 it was 14, while between 2006 and 2010 there were 50 graduates. This is evidenced by the transformation in the mentality of the artistic community, because in the post-war years, the profession of director was treated as masculine, demanding “hard” competences and a strong personality. The situation described by Lidia Zamkow at the 1970s is a thing of the past: “Of course, the beginnings were not easy. When I was directing my first play, the actors assumed in advance that the female director was a misunderstanding; they read newspapers in a demonstrative manner during the rehearsals. They put them away only when they stepped onto the stage” (Zamkow 2018: 237). The director strongly emphasized the “severity” of cooperating with male actors and the need to avoid sentiment and emotional involvement in this relationship: “Teams should not share sentiments, rather common ideas and understanding. It is not the most important thing if the actors like each other or not, because the feelings do not fall within the scope of art and they do not create art” (Zamkow 2018: 240). Contemporary female directors are not afraid of emotions in teamwork; some establish close relationships with actors and experience lots of emotions regarding the end of each project. Theater direction is an extremely difficult profession. It is associated with high mobility, which is difficult to reconcile with family life, with raising children, and with ordinary life. Women engaged in this profession bear high personal costs of this profession. However, this job gives them gratification, because it is a real passion, and it satisfies their strong inner need.

It is obvious that graduating from directing studies does not guarantee professional activity. Of the dozens of women who have decided to study directing,

only a few have achieved success and are appreciated in the social world of the theater. They include Lidia Zamkow, Krystyna Skuszanka, Krystyna Meissner, Izabella Cywińska, Ewa Kutryś, Julia Wernio, Anna Augustynowicz, Iwona Kempa, Maja Kleczewska, Agnieszka Glińska, Monika Strzępka, Agata Duda-Gracz, Agnieszka Olsen, Barbara Wysocka, Marta Górnicka, Ewelina Marciniak, Natalia Korczakowska, Agnieszka Korytkowska-Mazur and Krystyna Janda. Many others are also successful in Polish theaters.

In cinematography, in the first half of the twentieth century, only a few Polish women stood behind the camera, for example, the pre-war avant-gardist and visual artist Franciszka Themerson, who created experimental miniatures, or Wanda Jakubowska, the author of *The Last Stage* (1948). Women behind the camera fulfilled themselves by producing documentaries and animations, but rarely did they create feature films. In contemporary national documentary production, approximately a third of films are directed by women. The career trajectories of female directors are arranged heterogeneously, because the course of the professional path is determined by various individual, biographical and socio-cultural and political determinants. Patterns of ousting female filmmakers from directing profession between 1919 and 2002 were described by Krzysztof Tomasik (2004). Apart from the censorship of film works, he distinguished three strategies of excluding female creators: 1) cooperation with their husbands, on whose account the wife's work passed; 2) creating cinema for children; 3) female directors acting as assistants (assistant director, second unit director). In the 1960s, the co-scriptwriters and co-directors of "husband's films", Ewa Petelska and Helena Amiradžibi, were active in feature films.

A mere decade later, thanks to Agnieszka Holland and Barbara Sass-Zdort, there was a gradual change. Sass-Zdort had been working as an apprentice with Andrzej Wajda and Jerzy Has for a long time, and she also cooperated with Jerzy Skolimowski before she made her full-length cinema debut at the age of 44. Agnieszka Holland went to study in Prague. After returning to Poland, she worked in Team X under the supervision of Andrzej Wajda. Urszula Antoniak's career (*Nothing personal*, *Code Blue*, *Nudity Zone*) is also marked by educational migration. She gained her education and professional experience in the Netherlands, having previously tried to cut her teeth in Poland².

There is still a strong tendency for the third strategy of excluding women from their careers – women acting as support personnel in film direction – which can be confirmed by statistics. In Polish feature films produced between 2006 and 2017, as many as 74% of co-directors (second unit directors, assistant directors) were females. Additionally, women directed only 14% of all full-length feature

---

² The works of five, highly regarded, contemporary Polish female film directors will be presented in the further part of the study. Urszula Antoniak was not included because she produced all her films abroad.

films (see Talarczyk-Gubała 2018; Wejbert-Wąsiewicz 2015: 54). Male directors also dominate in the production of TV series (see Talarczyk-Gubała 2018; Wejbert-Wąsiewicz 2015: 51–52); therefore, in this way, they raise their financial status and socio-cultural capital.

Three women (compared to seventeen men) have so far received the prestigious Passports Awards from the weekly magazine “Polityka” (awarded since 1993) for directing a feature film: Małgorzata Szumowska, for the film *33 Scenes from Life*, Dorota Kędzierzawska, for the film *Nothing*, and Jagoda Szalc, for the film *Tower. A bright day*. In the Main Competition at the Gdynia Film Festival, women constitute only 17% of the experts, while in the decision-making bodies of the National Film Institute it ranges from 14% (PISF Council) to 28% (PISF Expert Commissions), and in the Polish Filmmakers Association, it is 27%. What are the theater statistics?

The monthly “Theater” has been handing out its prestigious award for the best director of the theater season since 1976. It was not until 2017 (the 41st edition), that the first woman was honoured, when the award went to Anna Augustynowicz (for *Wedding* by Witold Gombrowicz, for a performance produced at the Contemporary Theater in Szczecin), and in 2018 it went to Maja Kleczewska for *Under Pressure* (for a performance at the Stanisław Wyspiański Silesian Theater, in Katowice). The Special Prize has been awarded 12 times, but only once to a woman (Danuta Szaflarska in 2007) (see Krakowska 2018a).

At the Festival of Theaters of Northern Poland in Toruń over the period 1960–1989, women comprised only 18% of jury members of the competition. A similar situation can be found in the Kaliski Theater Meetings (between 1961 and 2017 only 28% were women) and the Polish Classics Festival in Opole (from 1975 until 2017, only 21% of the experts were women). At the National Festival of Directing – Interpretations in Katowice, from 1998 to 2016 there were 97 members in the jury, including only 21 women (about 21%), including, among others, Teresa Budzisz-Krzyżanowska, Anna Polony, Anna Augustynowicz, Joanna Szczepkowska, Izabella Cywińska, and Agnieszka Glińska. The Grand Prix, Konrad’s Laurel, was awarded 16 times, but only four women were recipients (Anna Augustynowicz, Maja Kleczewska (twice), Iwona Kempa and Monika Strzępka) At the “Reality Presented” Contemporary Drama Festival in Zabrze, between 2001 and 2016, among 53 jurors, there was only one woman. Only five times did the main prize go to a woman (31%). At the Premiere Festival in Bydgoszcz (between 2002 and 2014), the Grand Prix went to four women at the 12th edition of the festival, which constitutes 33%. The statistics concerning female directors at the Festival of Polish Contemporary Art R@Port in Gdynia (between 2006 and 2017) are a little more promising – although there were only four women among 48 jurors, female artists were awarded six times in 11 editions of the festival (which is about 54%), including Monika Strzępka three times. Aleksandra Popławska, Agnieszka Glińska and

Agata Duda-Gracz were also awarded. Only about 28% of women became members of the artistic commission which selected the final performances at the National Competition of Polish Contemporary Art (1994–2017), but the jury consisted of over 40% women.

What conclusions can be drawn from this statistic? The juries of festivals and expert committees are dominated by men, and they are also more likely to reward men. Kinga Dunin writes explicitly about the supremacy of men in the social world of the theater: “In the case of [*Agora. Statistics*] the facts are quite ruthless: there is little room for women in the theater. This applies to the management of theater groups, directing, the number of dramas published and directed by women, or participation in the bodies distributing theatrical laurels” (Dunin 2018: 7). And she adds: “it is not enough to say that these differences are clear, they are dramatic” (Dunin 2018: 7). Dunin puts forward two hypotheses that may explain the disadvantageous status quo – the first is that women place themselves on the margins of theater life, are less ambitious, do not take on challenges, and are less creative; the second hypothesis seems more convincing – contemporary culture is androcentric, discriminates against women, and hinders them from achieving prestigious positions. However, it is worth appreciating the improvement of women’s situation in the film industry. Actions for equality between women and men resulted in a written statement by the Polish Film Institute in January 2017 that the “number of women among the leaders of the Committee Experts should not be less than 35% of the number of all leaders” and that “at least one expert on the committee should be a woman”.

In the functionalist perspective, gender-related inequalities are sanctioned; they are explained by the natural predispositions of women and men, predestined to meet different social roles (i.a. George Murdock, Talcott Parsons, John Bowlby). Sociologists (especially of feminist orientations) note that the life chances of men and women in contemporary societies are varied – men have easier access to goods valued in society, such as social and financial status, power and prestige. Patriarchal culture, sexism, glass ceilings, and unequal wages determine the positions achieved by women who represent “the weaker sex”. The feminist approach represents, among others, bell hooks, Rita Felski, Judith Butler, Luce Irigaray.

It is worth considering whether the works of female directors who produce theatrical performances and films in the 21st century share common characteristic features and are different in themes and formal artistic procedures. Is there a “women’s theatre”? Do female directors tackle similar issues, and are there any stylistic similarities between them? On the basis of our observations of Polish theater and film life, we think that we are dealing with a collection of individualities – independent female artists who possess diverse artistic and ideological sensitivities.

The exemplification of the above-mentioned thesis will be the characteristics of the work of selected female directors from the world of theater and cinema

(full-length feature films). Due to the length of the article, we will limit ourselves to listing the thematic scope of film and theater productions and to characterizing the specificity of Polish artists' techniques.

The female film-makers born in Polish People Republic and the youngest generation (born after 1989) are distinct, unique, and exceptional authors. There are other women working in the field of feature films who have produced at least two full-length feature films. They are not featured in this study, but they deserve attention as they represent the generation of women over forty. They include Kinga Dąbrowska, Agnieszka Smoczyńska, and Maria Sadowska. Additionally, original film productions by Anna Jadowska, Anna Kazejak-Dawid, and Barbara Białowąs are worth mentioning, as are films from directors making their debut recently on the big screen, including Jagoda Szelc, Ewa Bukowska, and Aleksandra Terpińska. In addition, female theatre directors are true individuals. Each of the women has her own signature style, originality, and each has a different take on the problems of the individual and society.

3. Female theatre directors

Feminist strands rarely appear in the works of female theatre directors (recently in Maja Kleczewska's performances). Female directors work with actors in different ways, for example, Agnieszka Glińska and Anna Augustynowicz lead the actor gently, while Maja Kleczewska represents the type of "male" leadership (*nota bene*, it arouses resistance among some members of the theater environment). However, all the female directors say important things about contemporary culture, even if they dress their actors in a historical costume.

Anna Augustynowicz – "a theater and television director, born in 1959. A graduate of theater studies at the Jagiellonian University and the Directing Department at the National Academy of Theatre in Kraków"³. The themes of her performances are the attitudes and choices of man, the tension between what is social and personal, and the problems of contemporary times portrayed both through classical dramas and the lines of young playwrights. As far as the formal aspects of her work are concerned, the director values asceticism, metaphorical abbreviation, theatrical technique, and she strives to achieve functional and stylistic unity between the semantic layer of the show, the musical layer, the stage design, the costumes, and the lighting. Augustynowicz thinks that "directing is independent of sex"; however, she leads actors with a "feminine" hand, is subtle, and she cares that the team gets on well together. The credo of the theater director, expressed in interviews is: the theater is not an ideology, an illusion, and it is not

---

³ <https://culture.pl/pl/tworca/anna-augustynowicz> (accessed 12.05.2018).

storytelling. It is a game, a metaphor, showing the mechanisms governing society; it is a mirror in which a human looks at himself/herself.

Agnieszka Glińska, born in 1968, is a director of theater and television and an actress. She graduated in 1994 from the Faculty of Acting and Drama Directing at the National Academy of Theater in Warsaw. The themes of her performances are the psychological problems of the individual, universal stories about the meaning of life, interpersonal relations, and the human condition – its greatness and meanness. In terms of formal aspects, it is realistic theater with elements of the grotesque; it is sparing in its use of stage direction, favoring intense work with the actor. Glińska's theater is based on great classical literature and contemporary drama, and the director seeks current interpretations in the dramatic texts while remaining faithful to the author.

The second generation of female directors, born in the 1970s, is represented by **Maja Kleczewska** (born in 1973). She studied psychology at the University of Warsaw, graduating in 2000 from the Faculty of Directing at the National Academy of Theatre Arts in Krakow. Her performances are, above all, a study of pathology (deviations, madness, corruption, violence, toxic interpersonal relations, and murder). The artist is interested in man situated in borderline situations, gender and national stereotypes, marginalized people who are excluded from society, the figure of “another”, and the diagnosis of pop culture. Kleczewska's theater is associated with interesting staging effects, the visual frame, pop culture language, and numerous uses of foul language. The director thus explains her artistic credo: “I believe in theater based on conflict. I am not looking for pleasant moments in the theater. In theater, I want a fundamental shock [...] I want to explore new areas, even at the price of a catastrophe. In addition, it is difficult to talk about important things while flirting with the audience. I prefer to torment it” (Urbaniak, Kleczewska 2014).

Her theater is described as masculine, brutal, bloody, scandalous, and anti-patriarchal. Maja Kleczewska is regarded as a “difficult director” in the theatrical community, extremely demanding. According to the accounts of actors, working with this director “exhausts you to the limits” (see Stenka 2018: 166). “This is undoubtedly one of the most expressive and defiant personalities in contemporary Polish theater. She reads classics in her own way, flirts with kitsch, and makes the most of pop culture” (Mokrzycka-Pokora 2019).

One of Kleczewska's peers, **Agata Duda-Gracz**, is another director, but she is also a theater designer. “Born in 1974, she is the daughter of painter Jerzy Duda-Gracz. She graduated from Art History at the Jagiellonian University (1998) and the Faculty of Drama Directing at the Ludwik Solski National Academy of Theater in Krakow (2002)”⁴. The themes of her performances revolve around the sacred and the profane. An important issue in her work is the criticism of contemporary

⁴ <https://culture.pl/pl/tworca/agata-duda-gracz> (accessed 12.05.2016).

culture and pop culture; the condition of man who is capable of heroism but also the greatest evil. As far as formal aspects are concerned, the director's productions are distinguished by careful artistic design, interesting scenographic solutions, and experimenting with where the performance is staged, e.g., an action carried over to a city bus. The artist says that she is addicted to the theater, which is her real passion. This is how she defines her artistic priorities:

I thought that people involved in art should be apolitical. That it is our duty to be proficient in the use of techniques, to talk about important things and side with man – not favoring the right side or the left. But this is not enough anymore [...] I am furious that someone forced me to make a statement! I do not put on political performances, because politicking from the stage is the same as politicking from the pulpit – whoredom. But I am behind the felled trees, oblivious children, people thrown out of work, deprived of their rights [...] (Duda-Gracz 2017).

The last theater director discussed is **Monika Strzępka**, the youngest of the directors, although she also belongs to the generation of forty-year-olds. Born in 1976, the author of loud stagings, she arouses a great resonance among the audience with her performances. According to the data in *Agora. Statistics*, the artist graduated in 2001 from the Warsaw Theater Academy (Krakowska 2018a: 222). Her theater is described as involved, leftist, critical, political, provocative, radical, and revolutionary. She creates an artistic tandem with her partner, playwright, Paweł Demirski. The themes of the performances staged by the artistic duo are the revision of national memory, mythology and consciousness, the memory of war and extermination, criticism of consumption and capitalist perversions, current politics, sexual minorities, collective obsessions (e.g., healthy eating), and conspiracy theories, among others. The authors exploit the grotesque, mockery, and the ability to laugh at oneself. Their performances contain sharp and dynamic images, often realized in the cabaret convention. The language of the characters can be described as natural, not avoiding profanity. Monika Strzępka's directing work has polarized opinions – caused a storm and disputes in social world. Some considered it to be “theatrical chutzpah”, others regarded it as a manifestation of originality and a fresh view of reality.

Contemporary female theater directors are more and more often complimented and admired for their talent and artistic achievements by men from the social world of theater. Krzysztof Orzechowski (an actor, a director, a teacher and manager of theaters) writes with admiration about Agata Duda-Gracz. He credits the director with “an unlimited talent”, “an excellent workshop and organizational preparation”, “knowledge and theoretical background”, “courage”, “excellent work with actors”, “unbelievable intuition” and “psychological sensitivity” (Orzechowski 2017: 31–35). Women in Polish theater are slowly breaking the glass ceiling and they are taking their rightful place in the pantheon of artists who have a lot to say about the here and now, about our difficult modern times. It is worth emphasizing that female directors have common features – sensitivity to important social problems.

4. Female film directors

For years, Polish female film directors have been creating world-class auteur cinema⁵. Unfortunately, there is no colloquial awareness of their works and names. Surveys carried out between 2011 and 2015 among 543 students of sociology and journalism at the University of Lodz show that young people do not know the names of Polish female directors, except for Agnieszka Holland (Wejbert-Wąsiewicz 2016). Therefore, the first Polish film director discussed will be **Agnieszka Holland**. Born in 1948, she graduated from film direction at the Prague Film School (FAMU) in 1971 and emigrated from Poland in 1981. In her professional career, she has produced about fifty films representing various genres (e.g., drama, horror, thriller, biography, political, adventure, and costume drama), which sometimes resonated in her home country. She is the director of four documentaries and a dozen plays produced for Polish Television and television in France, a director of American and French series (including series for Netflix and HBO), and she was the screenwriter or co-scriptwriter of films for other directors. Most often she directs on her own, although in some projects in Poland she has cooperated with her husband, Laco Adamik (*Man Not Necessary*), with her sister, Magdalena Łazarkiewicz (the series *Ekipa*) and with her daughter, Katarzyna Adamik (*Janosik. The True Story, Spoor*).

The author's work is characterized by formal heterogeneity and operating with a variety of styles. Initially, the director focused on subdued and less dynamic images, situational and psychological realism, and natural language. After she emigrated, she used the diverse genre convention of popular cinema, not avoiding kitsch. It is difficult to talk about any specificity of Agnieszka Holland's cinema because the themes that she exploits are of a universal nature. In the Polish People's Republic, she portrayed everyday life, families against the backdrop of the socio-political changes, and the drive for a career. Currently, she deals with the fate of individuals in the face of great history and politics, including the revision of social memory, mythology, heroes, social consciousness and social legend, the memory of totalitarian regimes, and war and extermination. She is also familiar with topics such as artistic freedom, the relationship between man and nature, and metaphysical issues. Holland has been internationally successful, nominated three times for an Oscar (for *Angry Harvest*, *Europe Europe*, and *In Darkness*), won many awards at the most important film festivals in Europe, and she was awarded for outstanding achievements in national culture and artistic creativity (2011). The director does not

---

⁵ It is worth mentioning Barbara Sass (who died in 2015). She was a master at depicting women in Polish cinema. In her films *Without Love*, *Debutante* (1981) and *Scream* (1982), starring Dorota Stalińska, she created a convincing picture of an attractive and dangerous contemporary woman, equal to a man. Her last, uncompromising film, *In the Name of the Devil* (2011) did not hit the cinema screens. The director mentioned in an interview its distribution was being blocked (director's comments at a meeting at the Museum of Cinematography on 13.06.2013).

avoid popular cinema, working with various screenwriters and producers. Her films are well received both critically and in terms of the box office, in Poland and abroad, and they are broadcast on television and available on DVD.

Agnieszka Holland is a director, an intellectual, a reformer, as well as an autonomous and versatile author and a titled artist, skilled in various techniques; her work is undoubtedly professional. Thanks to her excellent craft, she can produce auteur films as well as films on commission. She is a determined artist, focused on getting a professional education and performing as a director. Her creative path led her to emancipation, to achieving creative freedom. Her attention is directed to mainstream cinema, but also the cinema of rebellion – her intention is to destroy stereotypes, undermine the dominant ideologies and patterns of thinking, to take into account marginalized voices and viewpoints, and to draw on various sources and products of high and low culture. In the field of theater, her counterpart would be Anna Augustynowicz.

Dorota Kędzierzawska, born in 1957, is the daughter of Jadwiga Kędzierzawska, the filmmaker who specialized in children's films connected with the SE-MA-FOR film studio in Łódź. She started her film education as a child on set with her mother. She was educated at Moscow's VGIK (the Gerasimov Institute of Cinematography) and the Lodz Film School (the National Film, Television, and Theater School), among others. She made her debut with the TV film *The End of the World* (1988). Since the beginning of her career, she has created independent auteur cinema with universal themes, such as intolerance and social rejection. Since the 1990s, the director has collaborated with her partner, Artur Reinhart, a cameraman. Together, in 2011, they created a tour film project called "Photosensitive Poland".

Her most important film productions include *Devils Devils*, *Crows*, *End of the World*, *I Am*, *Tomorrow Will be Better*, *Nothing*, and *Time to Die*. Kędzierzawska is also the author of several theatrical performances and the documentary *Another World* about the Polish actress Danuta Szaflarska. Showing the problems and the world of the child, she became her mother's continuator in depicting "small sorrows" on the screen. The director polemicizes with this label, announcing a completely different movie called *Speedway* (currently in post-production). Dorota Kędzierzawska attaches great importance to the poetics and beauty of the frame, the symbolism of "small things". Taking care of artistic aspects of the film, with the camera she paints subjective experiences of distinctness, loneliness, and old age. She illustrates everyday life through a static frame, carefully building the mood, operating with soft light and natural color.

The characteristic elements of her mature film forms are the sparing use of language, simple form and in-depth work with child actors. Kędzierzawska is a unique cinema writer, an independent creator of artistic and socially involved cinema. She is appreciated by critics, the press, and the juries and the public at international festivals in Poland and around the world (she has won over one

hundred prestigious film awards). However, her works enjoy limited social and cultural circulation as there are no releases on DVD, and they are unavailable online; however, the director has a loyal audience.

Kędzierzawska is an individual artist – exceptional and faithful to herself. She has been connected with film from an early age, but her creative path is fully independent. She is an independent screenwriter, editor and producer, maintaining autonomy, even when collaborating with another artist. The director creates her works in the convention of realistic dramas, according to her own formal and ideational project. She draws her ideas from observation, her own experiences, from well-known and hidden social facts, from various sources and products of culture. In theater, her equivalent would be Agnieszka Glińska.

Małgorzata Szumowska, a director born in 1973, received her film education at the Film School in Łódź. She grew up in an intellectual family. Her father, Maciej Szumowski, was an opposition journalist, and her mother, Dorota Terakowska, a writer. Initially, like most film directors, she made documentaries. She debuted on the big screen with the film *Stranger* (2004) and has worked with the cameraman Michał Englert since her studies.

The most important works of the creative duo are *Happy Man*, *Stranger (Ono)*, *33 Scenes from Life*, *Elles (Sponsoring)*, *Body*, *In the Name of...*, *Mug (Twarz)*. These are realistic films based in a contemporary reality, sometimes with journalistic overtones. The director is sometimes critical, sometimes provocative, but her work is well-received in cinema and non-theatrical circles (DVD, Blu-ray disc, television, Internet). The formal nature of Szumowska's films is reflected in several permanent components: skilfully emphasized mood, the use of humor, contrast, the grotesque, the presence of improvised scenes and dialogue, the realism and psychologism of the characters, close relationships with the actors, and natural and sometimes blunt language. The themes of Szumowska's films vary around the contemporary problems faced by individuals (and sometimes the author herself). For years, Szumowska has been an artist seeking taboo topics, awarded at film festivals in Poland and abroad. Among the topics subjected to her film analysis are the issues of pregnancy and motherhood, death, including trauma, the loss of parents, male-female relations, sex, modern prostitution, emigration, sacrum and religious faith, homosexuality among priests, the split of body and spirit, and body treatments, including anorexia and plastic surgery.

Małgorzata Szumowska is a total director. Her work is professional and autonomous. The artist draws from her personal experience and rich material based on the facts. Her characteristic feature is a deep intuition and a strong imperative to work creatively. She writes the scripts herself but willingly cooperates with a creative partner. The theatrical equivalent of this total director, someone spontaneous and full of theatrical passion, is Agata Duda-Gracz.

Another artist is the film director and screenwriter **Joanna Kos-Krauze**, born in 1972. She completed Polish and Hebrew studies and first worked in the film

industry as a second director. From the 1990s, she made films with her husband Krzysztof Krauze (*Street Games*, *The Debt*, *Great Things*). Together, they created social cinema, which is based on social fact, real stories of human fate, and life drama. The creative duo were awarded dozens of prizes at national and international festivals.

Their most important films include *My Nikifor*, *Great Things*, *Saviour Square*, *Papusza*, and *Birds are Singing in Kigali*. The themes of these films focus on social relationships, seen from the perspective of weaker, socially excluded characters – Polish female family members in the period of socio-cultural changes or female witnesses of genocide. Formal aspects, such as static and dynamic images, photographic vision of the shot, simplicity in “film code”, natural language, and caring about the psychology of the characters, all emphasize the humanistic and engaging message of the films. Since her husband’s death in 2014, Kos-Krauze has continued to work in the film industry. She is highly regarded among contemporary Polish filmmakers thanks to the fact her films are well received by the public and critics alike, both home and abroad, and they do well at the box office.

Joanna Kos-Krauze is an artist who pays a lot of attention to the common weal. A talented director, she creates works of high artistic value aimed at initiating dialogue and raising the level of emotional intelligence, including empathy. She precedes her creative activity with a careful cultural and historical investigation, drawing from social facts. In the world of the theater, she resembles the previously mentioned Maja Kleczewska, who incorporates a masculine pattern of creation, showing the brutalization and pathologies of social life.

The youngest film director in this article is **Katarzyna Rosłaniec**, born in 1980. In 2004, she graduated from economics in Gdańsk, and then from 2004 until 2008 she studied at the Warsaw Film School and the Andrzej Wajda Master School of Film Directing. A clear feature of the director’s creative personality is her focus on the problems of young people. Rosłaniec wrote the screenplays for her three feature films, *Mall Girls (Galerianki)*, *Baby Blues* and *Satan Said Dance*. Her works have been honored at home and abroad. Among others, in 2013, she received the Crystal Bear Award at the Berlinale Film Festival for *Baby Blues*. In *Mall Girls* and *Baby Blues*, she convincingly depicted the life of teenagers, putting on the big screen the problems of underage prostitution or teenage parenting. In her last screen production, she sketched a picture of the generation of twenty-to-thirty-year-olds, showing their consumption patterns, the dictates of fashion, the media and new technologies, and their spiritual emptiness. Rosłaniec’s films are characterized by sharp images, dynamic framing, grotesque, irony, and vibrant colors. The director attaches great importance to the symbolism of colors and costumes, as fashion is an important hallmark of her films. She closes her work as a whole with modern (slightly kitsch) music video aesthetics, and introduces natural language saturated with a large dose of expletives. Despite the awards and distinctions bestowed upon the director, her works arouse extreme opinions among filmmakers and critics. For

some, she is uncompromising, radical, and revolutionary in presenting the younger generation, their confusion, their needs, and the mistakes of youth. Other filmmakers and critics regard her as “immature”. Katarzyna Rosłaniec’s films are available on various media, and in cinemas they are eagerly watched by young audiences.

Katarzyna Rosłaniec is a director-cum-provocateur. As an artist, she is expressive and emotional. Her work is professional, autonomous, and unique. The director draws creative ideas from documentary material, and focuses on the journalistic recording of facts. She is particularly interested in the problems of young people and the paths that life takes in post-modernity. In the field of theater, the director closest to this image is Monika Strzępka.

5. Conclusion

Women directors are in a definite minority, both in the cinema and in the theater. The above examples concern female directors who have achieved different dimensions of professional success. Female film directors are passionate artists and social reformers, social critics, and explorers of difficult issues. They are engaged and full of empathy towards the different, the rejected, the poor, the lonely, the humiliated, and those abused by fate and their poor living conditions. A common feature of the filmmakers’ works is that they evoke private and intimate experiences, and they direct the camera to the margins of reality, to what is seemingly unimportant. Some Polish female directors possess a masculine style of work, most often working in collaboration with someone else. Some are the screenwriters and directors of their own films, and some represent the minority *Women’s Cinema*, as well *minor cinema* (expressing the cultural issues of minorities) and *counter cinema* (seeking their own language to express oppression and rebellion) (see Butler 2012: 15).

The aspirations for creative autonomy are visible in the biographies of the directors. To maintain their independence, they must break with being subordinate to a protector, another artist (e.g., Andrzej Wajda, in Agnieszka Holland’s case). As for Joanna Kos-Krauze, she became an artist in her own right only after the death of her husband, Krzysztof Krauze. Characterizing female film directors, one can point to their creative predispositions, intelligence, imagination, aversion to authority, stubbornness, ambition, self-confidence, desire for achievement, risk-taking, but also that they keep their cultural achievements in perspective. Their artistic creativity is original and unruly (however, what is worth emphasizing is that it is not feminist). Feminist strands rarely appear in these directors’ works, and the creators agree to such labeling reluctantly or with moderate acceptance. The younger directors identify more often with the works of women or feminism. The “cautious” attitude towards feminism is characteristic of cinema and theater, not of art in general, since feminism was visible in the field of visual arts in Poland.

In the monograph *Polish Artists (Artystki polskie)* (Jakubowska ed. 2011), Ewa Toniak points out that in the Polish People's Republic, female artists were individualists, but that strong and explicit feminist interventions only started to appear in the 1970s. Among the most famous activities were those of Maria Pinińska-Bereś, Natalia LL, and Ewa Partum. However, in the cinematography and theater of this period, there are no analogous examples. The only film in Poland which has been hailed as feminist so far is *The Ivy* (1982) by Hanka Włodarczyk. In the 1990s, "scandalous" works were created in the field of visual arts (by, e.g., Katarzyna Kozyra or Alicja Żebrowska). At that time, Polish artists were diverse and versatile.

Women's art in the 1990s exuded the female experience, including corporality, the appreciation of the home sphere, images of oppression and power, and a reflection on the biological and cultural sex (see Jakubowska ed. 2011: 157). In 21st century Poland, in the visual arts as well as in the cinema and the theater, artists born in the 1970s have come to the fore. They do not enter into a creative dialogue with the past, with the works of other women (in the visual arts, the exception is Paulina Ołowska, who refers to the artistic activities of Zofia Stryjeńska). In Polish cinematography, female creative activities by Jadwiga and Dorota Kędzierszawska – a mother and daughter – are visible. The youngest film director in the study, Katarzyna Rosłaniec, values highly (but does not imitate) Małgorzata Szumowska. Both in the theater and film, there are no artists who refer to the works of other female creators. Therefore, it is not possible to talk about a generational relay and a clear matrilineal line of Polish theater and cinema.

Contemporary female directors have their own signature style, they create works on current issues, are immersed in the here and now, and raise important social problems. Their sex, however, is of secondary importance – it is only visible in a particular imaging of reality, full of empathy and sensitivity.

References

- Butler A. (2002), *Women's Cinema: The contested screen*, Wallflower Press, London–New York.
- Byerly C., Ross K. (2006), *Women and Media: A Critical Introduction*, Wiley-Blackwell, New Jersey.
- Dunin K. (2018), *Wstęp. Procenty władzy, prestiżu, pieniędzy*, [in:] J. Krakowska (ed.), *Agora. Statystyki*, Instytut Teatralny im. Zbigniewa Raszewskiego, Warszawa.
- Jakubowska A. (ed.) (2011), *Artystki polskie*, PWN Wydawnictwo Szkolne, Warszawa.
- Johnston C. (1991), *Kino kobiece jako kino buntu*, trans. A. Helman, "Film na Świecie", no. 384, pp. 13–21.
- Krakowska J. (ed.) (2018a), *Agora. Statystyki*, Instytut Teatralny im. Zbigniewa Raszewskiego, Warszawa.
- Krakowska J. (ed.) (2018b), *(Nie)świadomość teatru. Wypowiedzi i rozmowy*, Instytut Teatralny im. Zbigniewa Raszewskiego, Warszawa.
- Lubelski T. (ed.) (2014), *Encyklopedia kina*, Biały Kruk, Kraków.

- Mazierska E. (2004), *Dorota Kędzierzawska – diabły, wrony, kobiety: kobiece kontrkino*, [in:] G. Stachówna, J. Wojnicka (eds.), *Autorzy kina polskiego*, Rabid, Kraków, pp. 216–217.
- Mazierska E., Ostrowska E. (2006), *Women in Polish Cinema*, Berghahn Books Press, New York.
- Orzechowski K. (2017), *Teatr świata – świat teatru. Felietony 2016–2017*, Universitas, Kraków.
- Stenka D. (2018), *Danuta Stenka w rozmowie z Łukaszem Maciejewskim. Flirtując z życiem*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków.
- Talarczyk-Gubała M. (2013a), *Biały Mazur. Kino kobiet w polskiej kinematografii*, Galeria Miejska Arsenał, Poznań.
- Talarczyk-Gubała M. (2013b), *Wszystko o Ewie. Filmy Barbary Sass a kino kobiet w drugiej połowie XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
- Talarczyk-Gubała M. (2015), *Wanda Jakubowska. Od nowa*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Łódź.
- Wejbert-Wąsiewicz E. (2015), *Filmy kobiet. Zmiany, zwroty i “szklany sufit” w kinematografii polskiej przed i po 1989 roku*, “Sztuka i Dokumentacja”, no. 4, pp. 47–59.
- Wejbert-Wąsiewicz E. (2016), *Niepokorne reżyserki kina polskiego*, [in:] I. Kuźma, I. Desperak (eds.), *Kobiety niepokorne. Reformatorki – buntowniczkini – rewolucjonistki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, pp. 253–263.
- Wejbert-Wąsiewicz E. (2018), *W stronę socjologii artystki*, “Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Sociologica”, no. 66, pp. 11–31.
- Wróblewski J. (2013), *Reżyserzy*, Wielka Litera, Warszawa.
- Zamkow L. (2018), *Trzeba wiedzieć po co i dla kogo*, [in:] J. Krakowska (ed.), *(Nie)świadomość teatru. Wypowiedzi i rozmowy*, Instytut Teatralny im. Zbigniewa Raszeńskiego, Warszawa, pp. 237–241.
- Zimnica-Kuzioła E. (2018), *Społeczny świat teatru. Areny polskich publicznych teatrów dramatycznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

Internet sources

- Duda-Gracz A. (2017), *Jestem wściekła*, Marta Kaźmierska’s interview, retrieved from: <http://wyborcza.pl/7,112395,21538560,agata-duda-gracz-jestem-wsciekla-ze-ktos-mnie-zmusil-do-opowiedzenia.html> (accessed 30.01.2018).
- Encyklopedia teatru polskiego:*
- Anna Augustynowicz, retrieved from: <http://encyklopediateatru.pl/osoby/4013/anna-augustynowicz> (accessed 12.05.2018).
- Agata Duda-Gracz, retrieved from: <http://encyklopediateatru.pl/autorzy/5938/agata-duda-gracz> (accessed 12.05.2018).
- Agnieszka Glišńska, retrieved from: <http://encyklopediateatru.pl/autorzy/8615/agnieszka-glinska> (accessed 12.05.2018).
- Maja Kleczewska, retrieved from: <http://encyklopediateatru.pl/osoby/17033/maja-kleczewska> (accessed 12.05.2018).
- Monika Strzępka, retrieved from: <http://encyklopediateatru.pl/osoby/47194/monika-strzepka> (accessed 12.05.2018).
- Information about the directors, retrieved from: <https://culture.pl/pl/tworcy> (accessed 12.05.2018).
- Misiak A., *Women & Film under Communism: A Report from the Archive*, retrieved from: <http://womenundercommunism.com/other-women-filmmakers/> (accessed 30.01.2019).
- Mokrzycka-Pokora M. (2012), retrieved from: <https://culture.pl/pl/tworca/agata-duda-gracz> (accessed 12.05.2016).
- Mokrzycka-Pokora M. (2019), retrieved from: <https://culture.pl/pl/tworca/maja-kleczewska> (accessed 30.03.2019).

- Reilly M. (2015), *Taking the Measure: Facts, Figures and Fixes*, retrieved from: <http://www.artnews.com/2015/05/26/taking-the-measure-of-sexism-facts-figures-and-fixes/> (accessed 30.12.2017).
- Talarczyk-Gubała M. (2018), *Raport o pozycji kobiet w polskiej kinematografii. Fakty i liczby*, 2018, retrieved from: https://krytykapolityczna.pl/file/2016/02/Raport-Monika_Talarczyk_2018.pdf (accessed 30.01.2019).
- Tomasik K. (2004), *Polskie reżyserki filmowe 1919–2002*, “Kultura i Historia”, no. 6, retrieved from: <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/179> (accessed 30.01.2015).
- Urbaniak M., Kleczewska M. (2014), *Widelcem w oko*, retrieved from: http://www.wysokieobcasy.pl/wysokieobcasy/1,127763,15764440,Maja_Kleczewska__Widelcem_w_oko.html (accessed 30.01.2015).
- Other source materials: free interviews with theatre artists, carried out by the authors in 2015–2017.

Emilia Zimnica-Kuzioła
Ewelina Wejbert-Wąsiewicz

POLSKIE REŻYSERKI WSPÓŁCZESNEGO TEATRU I KINA (WYBRANE PRZYKŁADY)

Abstrakt. Kwestie kariery artystycznej rzadko podejmowane są przez polskich socjologów. Artykuł jest analizą prac wybranych współczesnych polskich reżyserek filmowych i teatralnych. W niniejszym opracowaniu wykorzystano źródła zastane (monografie i badania naukowe, publikacje prasowe i internetowe, wywiady z reżyserami) oraz źródła pierwotne: wywiady z twórcami polskich teatrów dramatycznych przeprowadzone w ramach badań własnych.

Kobiety w polskim teatrze i filmie powoli rozbijają szklany sufit i zajmują należne im miejsce w panteonie artystów, mających wiele do powiedzenia na temat współczesnej rzeczywistości. Polskie reżyserki są prawdziwymi indywidualistkami, mają swój charakterystyczny styl, niemniej łączy je to, że mierzą się w twórczości z ważnymi problemami społecznymi. Ich kreatywność nie jest nacechowana feministycznie, pleć w pracy twórczej ma drugorzędne znaczenie.

Słowa kluczowe: sztuka, reżyserzy, film, teatr, polskie artystki.

Emilia Garncarek*

 <https://orcid.org/0000-0002-9685-0741>

„DOŚWIADCZENIA MACIERZYŃSTWA I PRAKTYKI ŻALU” – O ŻAŁOWANIU MACIERZYŃSTWA W POLSKIM DYSKURSIE INTERNETOWYM

Abstrakt. Artykuł ukazuje wpływ kulturowych wzorów macierzyństwa na sposoby wyrażania emocji przez kobiety-matki. Przedstawia wyniki analizy internetowego dyskursu na temat negatywnych postaw wobec macierzyństwa i/lub dzieci/potomstwa. Tekst bazuje na jakościowej analizie treści – wpisów na blogach nieperfekcyjnie.pl, matkawygodna.pl, mamwatpliwosc.pl, internetowej grupie „Żałuję rodzicielstwa”. Podstawę teoretyczną stanowią koncepcje zaliczane do nurtu socjologii interakcjonizmu symbolicznego.

Słowa kluczowe: macierzyństwo, negatywne emocje, żałowanie macierzyństwa, dyskurs internetowy.

1. Wprowadzenie

W potocznym rozumieniu, żałowanie macierzyństwa jest bardzo często postrzegane jako niemożliwe z definicji. W świadomości społecznej oraz dyskursie publicznym dominują narracje ukazujące zwłaszcza pozytywne strony macierzyństwa. Nielubienie lub niekochanie swojego dziecka jest w naszej kulturze daleko odbiegające od przyjętego wzorca kobiecości i macierzyństwa, podlega napiętnowaniu i jest uważane za tabu (Donath 2017). Coraz częściej jednak słychać głosy kobiet, które przyznają się do tego, że nie lubią zajmować się swoimi dziećmi, czy też żałują, że zostały matkami. Przeżycia współczesnych kobiet-matek w różnym stopniu przystają do wzorca zachowań oczekiwanych przez społeczeństwo. Ich osobiste doświadczenia są zróżnicowane i pokazują wiele oblicz macierzyństwa. Postrzegane jest ono przez kobiety nie tylko pozytywnie, bowiem wiąże się niejednokrotnie z odczuwaniem szeregu negatywnych emocji. Współcześnie, zwłaszcza dzięki internetowi – blogom i forom, mogą one te

---

* Dr, Katedra Socjologii Struktur i Zmian Społecznych, Instytut Socjologii, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki, ul. Rewolucji 1905 r. nr 41/43, 90-214 Łódź, e-mail: emilia.garncarek@uni.lodz.pl

emocje wyartykułować. Swoim głosem przyczyniają się jednak do naruszenia kulturowego tabu, związanego z pełnieniem roli matki.

W artykule zostaną przedstawiane wyniki analiz internetowego dyskursu, ukazującego negatywne postawy wobec macierzyństwa i/lub dzieci/potomstwa. Podstawą są realizowane przez autorkę badania nad problematyką żałowania macierzyństwa, które bazują na jakościowej analizie treści – wpisów na blogach *nieperfekcyjnie.pl*, *matkawygodna.pl*, *mamwatpliwosc.pl*, grupie/forum „Żałuję rodzicielstwa”. Zostaną w nim przedstawione społeczno-kulturowe konteksty mające wpływ na sposoby wyrażania emocji i uczuć przez matki, które przyznają się do żałowania macierzyństwa.

2. „Dobra matka” – „zła matka”

Macierzyństwo można postrzegać zarówno jako indywidualne doświadczenie kobiety, jak i instytucję społeczną (Rich 1976). Badania prowadzone w rozmaitych kontekstach społeczno-kulturowych, pokazują zróżnicowanie macierzyństwa oraz zmienność macierzyńskich praktyk w zależności od momentu historycznego, jak i grupy społecznej. Czy i jak rozpoczyna się macierzyństwo, jak jest realizowane, nie zależy tylko od decyzji kobiety i nie stanowi jedynie jej indywidualnego doświadczenia, zdeterminowane jest także przez kontekst społeczno-kulturowy (Hryciuk, Korolczuk 2012).

Przez wieki rodzina i macierzyństwo były najistotniejszymi, w dużej mierze jedynymi, obszarami działań i aktywności kobiet, które definiowały ich relacje z innymi ludźmi i grupami społecznymi, decydowały o pozycji społecznej, a także określały tożsamość i stanowiły kryterium ich ocen. Ujmowanie kobiet jako potencjalnych lub aktualnych matek, wiązało się z określonym schematem socjalizacyjnym oraz utrwalaniem skłonności do poświęcenia, opieki, upodobania do nieodpłatnej pracy w domu oraz szczególnej wrażliwości i gotowości do zaspokajania potrzeb innych ludzi (Budrowska 2003; Krzyżanowska 2014).

W efekcie działań ruchów emancypacyjnych następowały powolne zmiany w sferze życia rodzinnego, jednakże ciągle obarczone stereotypowym postrzeganiem kobiecych ról społecznych. Zdecydowany wpływ na życie rodzinne oraz podejmowane, zwłaszcza przez kobiety, role społeczne i ich charakter, miały przemiany polityczne, ekonomiczne i światopoglądowe, postępujące od połowy lat 60. XX wieku, najpierw w Europie Zachodniej i Stanach Zjednoczonych, z wpływem czasu rozszerzając się na inne części świata. Zmiany zachodzące w skali globalnej, wpłynęły również na sytuację w Polsce. Stanowiły one przede wszystkim efekt szeroko rozumianej modernizacji społeczeństwa, natomiast obecne przyspieszenie – ponowoczesna faza rozwoju – prowadzi do ich intensyfikacji. Mowa o takich procesach jak indywidualizacja, która eksponuje m.in. racjonalność, refleksyjność i dążenie jednostek do samorealizacji (nie tylko jako możliwość, ale także jako strukturalny przymus) (m.in. Beck, Beck-Gernsheim

2001; Giddens 2001; Beck 2004). Należy także wspomnieć o przemianach wartości. Przede wszystkim w wysokorozwiniętych społeczeństwach jednostki zaczynają przywiązywać coraz większą wagę do kwestii jakości życia, autonomii, swobodnej ekspresji, kwestionują tradycję, która może je ograniczać. Mamy do czynienia z liberalizacją wzorców zachowań, m.in. seksualnych i dotyczących życia małżeńsko-rodzinnego (m.in. Giddens 2001; 2006; Inglehart, Norris 2009).

Znaczącymi w omawianej kwestii są przemiany wzorów kobiecości i męskości w kulturze zachodniej, gdzie tradycyjny model płci ściiera się z nowym sposobem postrzegania kobiet i mężczyzn, opartym na równości i partnerstwie. Ścieranie się dwóch, przeciwstawnych modeli płci kulturowej – tradycyjnego i nowoczesnego, stawia wiele wyzwań, nie tylko na poziomie jednostkowym, także grupowym i instytucjonalnym. Jak zaznacza Krystyna Dzwonkowska-Godula, analiza nowoczesnego modelu kobiecości oraz macierzyństwa pokazuje, że do najistotniejszych zmian można zaliczyć m.in.: brak nakazu macierzyństwa, podmiotowość w decydowaniu o sobie – w tym o własnej tożsamości oraz zasada równości płci w różnych sferach życia społecznego (Dzwonkowska-Godula 2015). W nowym paradygmacie, naznaczonym trzecią falą feminizmu, macierzyństwo jako rola społeczna i jednocześnie komponent tożsamości kobiety stanowią częściej wybór niż przymus. Jest to jednak wybór nieoczywisty (Krzyżanowska 2014). Decyzje o tym, czy urodzić dziecko lub jak ma być realizowane macierzyństwo w kulturze naznaczonej ryzykiem (Beck 2004), konsumeryzmem i płynnością (Bauman 2006, 2007), stanowią wyzwanie dla współczesnych kobiet. Coraz więcej z nich łączy role rodzinne i zawodowe oraz traktuje obie jako równie ważne. Jednocześnie wskazują one na różnego rodzaju koszty macierzyństwa – ekonomiczne, społeczne, psychologiczne. W związku z tym niektóre kobiety rezygnują z posiadania potomstwa lub odsuwają w czasie decyzję o urodzeniu dziecka (Garncarek 2014, 2017). Jednocześnie należy zaznaczyć, że w dzisiejszych czasach mamy do czynienia z wysokimi standardami i wymaganiami stawianymi rodzicom. Obecnie nie tylko tożsamość jednostki staje się częścią refleksyjnego projektu (Giddens 2001), rodzicielstwo także zaczyna być projektem do zrealizowania. Dochodzi do profesjonalizacji rodzicielstwa, w wyniku czego następuje wzrost wymagań stawianych zwłaszcza przed matkami, którym muszą one sprostać. Sharon Hays wskazuje na pojawienie się, zwłaszcza w kulturze zachodniej, „ideologii intensywnego macierzyństwa”, obejmującego ogrom czasu, energii i pieniędzy niezbędnych dla właściwej opieki i wychowania dziecka (Hays 1996). Biorąc pod uwagę współczesne zmiany i standardy, związane zarówno z edukacją, wymaganiami rynku pracy, realizacją kariery zawodowej, zadanie to staje się bardzo wymagające i trudne do zrealizowania. Jak zaznacza Elisabeth Badinter, obecnie można mówić o ofensywie ideału macierzyństwa. Autorka zwraca uwagę na renesans myślenia naturalistycznego w kręgu kultury euro-amerykańskiej. Myślenie to koncentruje się wokół ekologii, etologii i feminizmu esencjalistycznego (Badinter 2013), które wywierają wpływ na społeczną

pozycję kobiet, i co ważne, mogą hamować ich emancypację. Kobiety, zwłaszcza z kręgu kultury euro-amerykańskiej, znajdują się dziś między trzema tożsamościowymi sprzecznościami. Po pierwsze, współcześnie macierzyństwo prowadzi w większości przypadków do obniżenia statusu społecznego kobiety. Po drugie, model macierzyństwa zaangażowanego nie sprzyja intymnej relacji i emocjonalnemu zaangażowaniu w związku. Po trzecie zaś, u dzisiejszych kobiet-matek rodzi się nowy, dotąd słabo artykułowany konflikt tożsamości, który zdaniem Badinter, opiera się na wyborze pomiędzy własnym egoizmem a wymagającym ideałem macierzyństwa (Badinter 2013). Od kobiet oczekuje się, aby kochały swoje dzieci, poświęcały im dużo czasu, stawiały je na pierwszym miejscu i były z tym szczęśliwe. Nie ma w tym układzie miejsca na frustrację czy zmęczenie, ponieważ takie objawy prowadzą do napiętnowania kobiet i postrzegania ich jako złe matki (Badinter 2013).

Konkludując, niektóre współczesne kobiety mogą doświadczać swoistego dysonansu. Z jednej bowiem strony mają do czynienia z zakwestionowaniem instynktu macierzyńskiego i wrodzonego charakteru matczynej miłości i kompetencji (Badinter 1989), co prowadzi do „odczarowywania” macierzyństwa. Kobietom proponuje się wybór różnych ról, czy też różnych stylów macierzyństwa. Pojawiają się głosy, że „nowa matka” ma prawo do niedoskonałości, odczuwania „baby bluesa”, do nieradzenia sobie, czy też negatywnych emocji wobec potomstwa. Z drugiej zaś strony, remedium na niepewność, która powstaje w obliczu nadmiaru możliwych dróg do wyboru, ma być traktowanie roli macierzyńskiej jako czegoś naturalnego, intuicyjnego, niemalże instynktownego, zatem kojarzącego się z powrotem do tradycyjnych wzorów (Sikorska 2009a; 2009b; 2012). W konsekwencji u kobiety może pojawić się stres, frustracja i przekonanie, że nie radzi sobie z realizacją swojej kobiecości i/lub macierzyństwa.

3. Społeczne znaczenie emocji – ekspresja winy, wstydu i żalu

W ostatnich latach, w różnych obszarach nauk społecznych, również w socjologii, można obserwować wzmożone zainteresowanie emocjonalnością człowieka¹. Jak zaznacza Helen Flam, u jego źródeł leży nie tyle wyczerpanie się innych, klasycznych obszarów dociekań socjologicznych, ile obserwacja, że wielu zjawisk społecznych, które występują w otaczającej nas rzeczywistości, po prostu nie da się wyjaśnić, patrząc przez pryzmat racjonalnego aktora (Flam 1990, za: Sawicka 2018). Socjologowie zajmujący się problematyką emocji, wskazują, że na wzrost zainteresowania uczuciami może wpływać także zmiana logiki działania współczesnych jednostek, jak również zwiększona obecności emocji w prze-

¹ Na polskim gruncie pojawiają się m.in. prace analizujące emocje w życiu codziennym, przestrzeni publicznej, w miejscu pracy, m.in.: Banaszak (2017), Chomczyński (2013), Kacperczyk (2013), Konecki (2014), Pawłowska (2013), Sawicka (2018).

strzeni społecznej i relacjach międzyludzkich (Sawicka 2018). Nawiązując do omawianej w niniejszym tekście problematyki, zauważalna w ostatnich latach jest m.in. dyskusja wokół emocji związanych z macierzyństwem (np. dotycząca intensywnego macierzyństwa, depresji poporodowej). Zagadnienie żałowania macierzyństwa, dotychczas niepodejmowane przez polskich socjologów, stanowi nowe, interesujące pole dociekań i refleksji naukowej (Garncarek 2019).

Jedne z wczesnych rozważań nad emocjami i odczuciami człowieka wiązane są z psychoanalizą, zwłaszcza z pracami Zygmunta Freuda. W pracach Freuda i innych badaczy z nurtu psychoanalitycznego emocje były analizowane przede wszystkim w kontekście wewnętrznego doświadczenia danego człowieka. To dynamika tego doświadczenia i psychiczne procesy je kształtujące i z niego się wywodzące, konstytuowały obszar zainteresowania psychoanalizy. Freudowskie ujęcie zagadnienia emocji jest interesujące z socjologicznego punktu widzenia, ponieważ dostrzega w doświadczeniach przez człowieka uczuciach szczególny wpływ kultury. Autor *Kultury jako źródła cierpienia* zajął się zwłaszcza kwestią poczucia winy i wstydu oraz zapoczątkował analizy sposobów obrony jednostek przed ich odczuwaniem. W myśli jego koncepcji, wina i wstyd stanowią wewnętrzne doświadczenie emocjonalne jednostki, które powstaje w procesie jej socjalizacji (Freud 1992). Jest to ważny wątek, który w późniejszym czasie został podjęty i rozwinięty przez badaczy problematyki emocji, m.in. przez Thomasa Scheffa. Poczucie winy, jak i odczucie wstydu, to doświadczenia emocjonalne, które są bardzo bliskie. Poczucie winy definiowane jest jako stan emocjonalny wywołany przez świadomość przekroczenia/złamania kodów/norm moralnych (Reber 2000), emocja wstydu wiąże się zaś ze świadomością popełnienia błędu (Kleszczewska-Albińska, Albiński 2009).

W odniesieniu do omawianej w tekście problematyki, na szczególną uwagę zasługuje koncepcja Thomasa Scheffa, która wiąże emocje z ich społecznym pochodzeniem (Scheff 1987; 1988; 2000). W swojej koncepcji łączy elementy psychoanalityczne z inspiracjami pochodzącymi z obszaru interakcjonizmu². W ujęciu Scheffa, wstyd jest istotną emocją społeczną z co najmniej dwóch powodów. Po pierwsze, cechą definicyjną wstydu jest według autora fakt, że sygnalizuje zagrożenie więzi społecznej (Scheff 2000: 97, za: Sawicka 2018: 21). Po drugie stanowi najważniejszy mechanizm działania systemu kontroli społecznej (Scheff 1988, za: Sawicka 2018: 21). Ponadto istotną kwestią jest samoobserwacja jednostki, która według Scheffa ma zawsze komponent oceniający. W wyniku samoobserwacji, pojawia się wstyd albo duma, których antycypacja towarzyszy dorosłemu człowiekowi praktycznie przez cały czas. Takie stwierdzenie pozwoliło mu na zaproponowanie koncepcji „subtelnej i rozpowszechnionej” systemu sankcji społecznych, działającego właśnie za pomocą uczuć wstydu i dumy (Scheff 1988, za: Sawicka 2018: 21). W tym systemie kontroli przyjemne uczucie dumy lub

² Scheff nawiązywał m.in. do prac Zygmunta Freuda i jego kontynuatorów oraz koncepcji Charlesa Cooleya i Ervinga Goffmana.

zadowolenia z siebie jest nagrodą za zachowania zgodne z oczekiwaniami społecznymi, natomiast wina i wstyd lub upokorzenie – karą doświadczaną przez jednostkę za wykroczenie przeciw normom społecznym, np. związanym z pełnieniem roli macierzyńskiej (konieczności opieki nad potomstwem, poświęcenia się dla dzieci, szczególnej wrażliwości i gotowości do zaspokajania potrzeb innych ludzi itd.).

Jak już wspomniano, macierzyństwo traktowane jest zarówno jako indywidualne doświadczenie kobiety, jak i instytucja społeczna. Doświadczane przez matki emocje, są w pewien sposób istotne dla trwania i funkcjonowania społeczeństwa, ponieważ stoją na straży obowiązującego systemu norm związanych z pełnieniem roli macierzyńskiej. Jak podkreśla Reewes, predyspozycje biologiczne, odpowiednio uzasadnione przez instytucje społeczne, stały się przesłanką do upowszechnienia „nakazu macierzyństwa”, z którego dla każdej normalnej kobiety wynika powinność rodzenia dzieci, otaczania ich opieką i zapewnienia dobrego wychowania (Reewes 1982). Społeczny „nakaz macierzyństwa” i realizacja roli „dobrej matki” od wieków przekazywane są młodemu pokoleniom w ramach socjalizacji rodzinnej oraz poprzez pouczenia ze strony licznych instytucji, w tym zwłaszcza Kościoła. Jak zaznacza Zofia Gawlina, presja jest tym silniejsza, im bardziej procesy demograficzne współczesnego świata wykazują tendencję do zawężonej reprodukcji gatunku ludzkiego (Gawlina 2003: 34)³. Zatem w myśl Scheffa, zachowanie porządku społecznego wymaga sterowania jednostką za pomocą określonych uczuć, np. stosując odpowiednie wzmocnienia w postaci określonych przekazów (m.in. programów i kampanii społecznych, wypowiedzi polityków jak i zwyczajnych ludzi, powtarzających obiegowe opinie takie jak: „każda kobieta powinna być matką”, „kobieta = matka”, „każda matka kocha swoje dziecko”, „serce matki wszystko wytrzyma”).

Podobnie jak odczuwanie winy i wstydu, żal stanowi subiektywną postawę emocjonalną, która odzwierciedla wartości, potrzeby, decyzje i historię osobistą jednostki. Jest on jednocześnie społecznie konstruowany, a jego ekspresja lub jej brak niesie za sobą społeczne znaczenie. Orna Donath zaznacza, że współczesne społeczeństwa unikają żalu, bowiem może być on uważany za zakłócenie porządku w neoliberalnym społeczeństwie kapitalistycznym, które powstało w oparciu o etos postępu. To pogwałcenie współczesnych wartości pragmatyzmu i optymizmu. Donath podkreśla, że mimo, iż żal jest kontrowersyjną postawą emocjonalną to „w praktyce, w życiu codziennym jest zarówno odczuwany, jak i wyrażany w następstwie osobistych doświadczeń błędów i straconych szans w różnych, licznych sytuacjach” (Donath 2017: 95). Żal jest nieprzyjemnym, dręczącym doświadczeniem i nie pasuje do aktualnego, społecznego etosu rozwoju i efektywności, jednak wciąż może być oceniany pozytywnie i uznawany za właściwą emocję, jeśli tylko dostosowany jest do dominujących norm społecznych (np. żal

---

³ Problem niskiej dzietności obserwowany i szeroko dyskutowany w Polsce w ostatnim czasie, wzmagą presję na posiadanie potomstwa (por. Garncarek 2014, 2017).

jako świadectwo moralności w przypadku popełnienia czynu społecznie nieakceptowalnego, żal związany z utratą bliskiej osoby). W niektórych sferach i sytuacjach społecznych dopuszcza się, a nawet oczekuje okazywania żalu. W związku z tym, uczucie to, podobnie jak wstyd i poczucie winy, staje się pewnego rodzaju „strażnikiem hegemonii, mechanizmem normalizującym, mającym na celu przywrócenie każdego z nas na łono społeczeństwa” (Donath 2017: 97).

Żałowanie macierzyństwa wydaje się niewyobrażalną postawą emocjonalną i postrzegane jest z definicji jako niemożliwe, bowiem nielubienie lub niekochanie swojego dziecka jest w naszej kulturze daleko odbiegające od przyjętego wzorca kobiecości i macierzyństwa.

W społeczeństwach pronatalistycznych żałowanie macierzyństwa jest na tyle nieakceptowane, że zaprzecza się jego istnieniu, zaś jego potencjalne pojawienie się nie jest brane pod uwagę. Żałowanie macierzyństwa jest uznawane za postawę emocjonalną nie do pomyślenia w ekonomii zasad uczuciowych macierzyństwa. Żal w następstwie osobistego doświadczenia macierzyństwa – *per se* – jest z jednej strony postrzegany jako nieistniejący i niewyobrażalny, a z drugiej strony – jeśli nie jest zaprzeczony – jest uznawany za bezprawny, zasługujący na potępienie i pozostaje zasadniczo obiektem niedowierzania (Donath 2017: 102).

Jeśli chodzi o sytuację kobiet, żal może być wykorzystywany jako narzędzie opresji wobec nich. Jak zaznacza Donath, można się nim posługiwać niczym bronią, za pomocą której grozi się kobietom, straszy je, kontroluje czy też obiecuje, że będą z pewnością lamentowały, np. kiedy przerwą ciążę, zrezygnują z opieki nad swoim dzieckiem, przestaną karmić piersią itd. Taka postawa wynika ze społecznego przekonania o wrodzonym kobiecym pragnieniu macierzyństwa (Donath 2017: 102). Żal jest jednak postawą emocjonalną, której może towarzyszyć ogromny niepokój i cierpienie. Kobiety, które żałują, że zostały matkami niejednokrotnie nie mają z kim porozmawiać o odczuwanych emocjach, brakuje im możliwości rozmowy na temat ich rozumienia żalu, skoro w obiegowej opinii, nie powinny go odczuwać. Współcześnie takim miejscem, w którym mogą wyartykułować swoje uczucia związane z pełnieniem roli macierzyńskiej jest Internet.

4. Metodologia badań

Współcześnie interesującą dla socjologa areną wymiany poglądów na temat przemian kulturowych konstruktów płci jest Internet⁴. Na forach internetowych, w grupach dyskusyjnych, na blogach, toczą się spory m.in. wokół tradycyjnych

⁴ Z perspektywy socjologicznej Internet to miejsce poszukiwania zmian i ich konsekwencji dla struktur społecznych. „Internet nie jest jedynie światem odnoszącym się tylko do siebie, lecz częścią realnego świata” (Krzysztofek 2006: 27). Jest substancją socjoaktywną, gęstą siecią powiązań, w której toczy się życie społeczne. Manuel Castells podkreśla, że sieć internetową należy traktować jako integralną część życia społecznego, sprzężoną z innymi sferami. Wzbudza ona również coraz większe zainteresowanie badaczy społecznych (Castells 2001).

i nowoczesnych koncepcji kobiecości oraz macierzyństwa. Właściwości Internetu, zwłaszcza anonimowość komunikacji, ośmielają wiele osób i umożliwiają dyskusje nad najbardziej intymnymi problemami. Pozwalają także na nawiązanie kontaktu między osobami, które z różnych względów nie mogłyby spotkać się poza siecią. Również w przypadku podejmowanej w niniejszym tekście problematyki dotyczącej żałowania macierzyństwa, Internet stanowi platformę wymiany i dzielenia się doświadczeniami kobiet-matek.

Prezentowane w artykule wyniki badań bazują na jakościowej analizie treści wpisów na blogach: nieperfekcyjnie.pl, matkawygodna.pl, mamwatpliwosc.pl, facebookowej grupie „Żałuję rodzicielstwa”. Podstawą analizy były wyniki wyszukiwania dla hasła „żałuję macierzyństwa”⁵. Następnie dokonano celowego wyboru wymienionych blogów oraz grupy. Zawierały one liczne informacje i komentarze na temat omawianej tu problematyki. Po wstępnej analizie zawartości, autorka badań podjęła decyzję o długotrwałej obserwacji wyżej wymienionych źródeł⁶. Celem analizy było możliwie systematyczne i rzetelne monitorowanie, jakie tematy oraz w jaki sposób były poruszane w materiale badawczym. Podstawową jednostką analizy był pojedynczy tekst (wypowiedź), a przy szerszym spojrzeniu – zbiór tekstów, które stanowiły całość tematyczną, wzajemnie się uzupełniającą i odwołującą się do siebie. Istotnym w procesie badawczym był ogólny sens wypowiedzi i kontekst społeczno-kulturowy tworzonych przez kobiety-matki opowieści, który stanowił jednocześnie ich ramę interpretacyjną. Kolejne kroki postępowania analitycznego przyjęte za Szczepaniak (2012) to: 1) wybór materiału empirycznego – ze szczególnym uwzględnieniem jego możliwej formalnej jednolitości, umożliwiającej porównywanie i zestawianie ze sobą poszczególnych tekstów; 2) wielokrotna analityczna lektura tekstów, zmierzająca do strukturyzacji poruszanych w nich tematów i prezentowanych treści; 3) tworzenie klucza kategoryzacyjnego, będącego efektem lektury tekstów i stanowiącego ustrukturyzowany zbiór kategorii tematycznych zawartych w artykułach (kategorie klucza stanowiły kolejne, opisywane w analizowanych tekstach tematy bądź pomniejsze aspekty tematów głównych; klucz był rodzajem listy zagadnień poruszanych w materiale badawczym i służył agregacji podobnych wątków przy jednoczesnych próbach uchwycenia maksymalnej różnorodności tematycznej); 4) definiowanie kategorii w kluczu w celu przybliżenia sposobu, w jaki zostały one wydzielone i są rozumiane przez badacza; 5) konstruowanie tabel z cytatami,

⁵ Wyszukiwarka internetowa Google.

⁶ Obserwacja blogów i grupy odbywała się w okresie od czerwca 2018 r. do stycznia 2019 r. Obserwacji podlegały:

- wpis i dyskusja pod nim: „Ty też cofnęłabyś czas?” na blogu nieperfekcyjnie.pl;
- wpis: „Żałując macierzyństwa – być niczyją mamą” na blogu matkawygodna.pl;
- wpis i dyskusja pod nim: „Narodziny smutnych matek” na blogu mamwatpliwosc.pl;
- 30 wpisów/historii na forum/w grupie „Żałuję rodzicielstwa”.

zapewniającymi bezpośredni kontakt z materiałem empirycznym (Szczepaniak 2012: 110).

Analizę skoncentrowano na społeczno-kulturowym kontekście (kulturowych wzorach macierzyństwa), mogącym mieć wpływ na sposoby wyrażania emocji i uczuć przez kobiety-matki. Skupiono się na doświadczanych emocjach, które towarzyszą kobietom realizującym rolę macierzyńską, a także na tym, jak fakt odczuwania i wyrażania wybranych emocji wpływa na pełnienie roli macierzyńskiej. Analizie poddane zostały posty/wypowiedzi, które zawierały anonimowe historie kobiet opowiadających o własnym doświadczaniu macierzyństwa. Typ materiału badawczego niestety nie pozwala na przedstawienie dokładnych danych metryczkowych. Na podstawie uzyskanego materiału można przyjąć, że w większości na forach wypowiadały się kobiety młode oraz będące w średnim wieku. Z analizowanych wpisów można było wywnioskować, że mieszkają one zarówno w mieście, jak i na wsi, posiadały jedno lub dwoje dzieci (w różnym wieku). Były to zarówno mężatki, kobiety żyjące w związkach partnerskich, jak i takie, które samotnie wychowywały potomstwo. Wypowiadające się kobiety koncentrowały się na opisanium własnego macierzyństwa z perspektywy istotnych dla siebie wydarzeń, próbowały zrozumieć swoje przeżycia związane z pełnieniem roli macierzyńskiej oraz podzielić się nimi z innymi kobietami/matkami. Poszukiwały uwagi, czasami porady w związku z doznawanymi trudami rodzicielstwa. Dla niektórych z nich, wypowiedzi/dyskusje na forum, jak same zauważały, stanowiły rodzaj psychicznego oczyszczenia, a także wsparcia w trudnych chwilach.

Prezentowane w niniejszym artykule wyniki badań mają charakter eksploracyjny, a ich celem było rozpoznanie problemu i przedstawienie wstępnych ustaleń dotyczących zjawiska „żałowania macierzyństwa”⁷.

5. Doświadczenia macierzyństwa i praktyki żalu w polskim dyskursie internetowym

Analiza zebranego materiału pozwoliła na wstępne wyodrębnienie trzech głównych typów żalowania macierzyństwa. Można mówić o: 1) „żałowaniu macierzyństwa, ale nie dzieci”, polegającym na negatywnej postawie wobec roli społecznej matki, zwłaszcza obowiązków wynikających z jej pełnienia; 2) „żałowaniu narodzin/posiadania dzieci”, wiążącym się z ich niechęcią, rozczarowaniem nimi i/lub niekochaniem, trudnymi emocjonalnie relacjami z dzieckiem/dziećmi; 3) wskazywaniu na oba typy żalowania macierzyństwa.

Dyskutantki twierdziły, że głównym powodem ich niezadowolenia i pojawiania się negatywnych emocji są zwłaszcza wygórowane, społeczne oczekiwania związane z pełnieniem roli matki. Nawiązując do rozważań Sharon Hays

⁷ Autorka jest w trakcie realizacji badań pogłębionych (IDI) i szerszych analiz nad problematyką żalowania macierzyństwa.

(opisującej ideologię „intensywnego macierzyństwa”), większość z dyskusantek wspominała o odczuwaniu silnej presji na bycie matką idealną:

Oczekuje się od nas nieznikającego uśmiechu, nielabnących sił, braku skarg i nie przyjmuje się do wiadomości, że macierzyństwo nie jest spełnieniem marzeń dla wielu z nas. [...] Głośno krzyzące nagłówki, życzliwe sąsiadki, Wasze własne matki, nieznajome Wam osoby z mediów społecznościowych – krzyczą, komentując każdy nasz krok w macierzyństwie. Nie ważne czy rodziłaś przez CC, czy SN – zawsze znajdzie się ktoś, kto skrytykuje Twój poród, sposób karmienia, wybór ubrań, Twoje podejście do tego dnia (matkawygodna.pl).

Nadal mam szerokie horyzonty, ale fizycznie mniej sił. Podbiłabym świat, ale ciężko się go zdobywa z naręczem toreb, wózkami, oczekiwaniami innych, że albo oddasz się rodzicielstwu na 1000%, albo będziesz godzić wszystkie role i sprostasz wyzwaniom, jakbyś była cyborgiem (Radomska, mamwatpliwosc.pl).

Wypełnianie roli matki zgodnie ze społecznymi oczekiwaniami było powodem rosnącej frustracji i odczuwania niezadowolenia, w niektórych przypadkach artykułowania złości:

Wkurwiają mnie codzienne rytuały, gotowanie obiadków, kąpiel, czytanie i w ogóle zajmowanie się dzieckiem. Mam poczucie, że mój czas przelatuje mi przez palce, bo wtedy, kiedy robię to co muszę, mogłabym robić coś innego, co by mnie fascynowało (Kasia, mamwatpliwosc.pl).

Część internatek wspominała o uczuciu przytłoczenia i zmęczeniu obowiązkami związanymi z pełnieniem roli macierzyńskiej. Jak same przyznawały, przyjmowały stereotypowe role przypisane kobietom – to przede wszystkim one zajmowały się domem (opieką nad dzieckiem/dziećmi, gotowaniem, sprzątaniem, mimo jednoczesnego zaangażowania w pracę zawodową). Jednocześnie miały świadomość, że mąż/partner nie zmieni swojej postawy i większość obowiązków domowych nadal będzie pozostawać na ich barkach:

[...] ile by się człowiek nie naczytał i nie nasłuchał dobrych rad POTEM jest się samym z tym wszystkim – tylko ty i dziecko – gdy walają się tabuny ciuchów do wyprania albo stosy garów do umycia, kiedy sprzątasz a ciągle jest burdel, a w innych bezdzietnych domach jest jak w muzeum, udekorowane, nienagannie jak z czasopisma, kiedy myślisz – nie tak miało kurwa być, a chroniczne zmęczenie sprawia że stajesz się innym człowiekiem, bez dawnej energii, a powrót do społeczeństwa/pracy jest bardziej bolesny niż stanie na klocku lego w salonie (Ruda, matkawygodna.pl).

Gdy urodził się starszy syn – poczułam się tak jakby ktoś zabrał mi wszystko, cały mój świat, tożsamość, pracę, aktywność, zapał, a nawet fotel, w którym czytałam książki. Ja, ambitna, wykształcona, mogąca wszystko nagle skurczyłam się do roli opiekunko/praczo/sprzątaczo/menadżerki domu. Ja też ceniałam sobie niezależność, a nie zostało mi nic. [...] gdybym mogła cofnąć czas... to nigdy w życiu nie zdecydowałabym się na macierzyństwo, ba, mocno zastanawiałabym się czy decydować się na małżeństwo (kolejna smutna, mamwatpliwosc.pl).

Brak wsparcia ze strony partnerów/mężów w opiece nad dzieckiem/dziećmi stanowił ważny i często dyskutowany aspekt w kontekście żalowania podjęcia roli rodzicielskiej. Wypowiedzi kobiet wpisywały się w rozważania Ulricha Becka na

temat zmiany w definiowaniu płci i relacji między płciami w krajach z kręgu kultury euro-amerykańskiej. Autor *Społeczeństwa ryzyka* wskazał, że zmiany te zaszły w większym stopniu „w świadomości i na papierze”, ale nie w zachowaniach i położeniu mężczyzn i kobiet, zwłaszcza kiedy analizujemy podział obowiązków domowych w rodzinach, a także sytuację na rynku pracy (Beck 2004). Matkom towarzyszyło permanentne zmęczenie fizyczne oraz psychiczne spowodowane brakiem snu i odpoczynku, rutynowością działań związanych z opieką nad potomstwem:

[...] każde wyjście z domu stało się przedsięwzięciem logistycznym, podanie, trzy zdjęcia, te sprawy. Od jakiegoś roku przestałam sobie radzić. Przestałam być w stanie godzić pracę (głównie po nocach) z zajmowaniem się domem i dziećmi. Skapitułowałam. Mam dość. Mówiono, że z czasem będzie lepiej, łatwiej, gdy dzieci urosną i pójdą do szkoły. Guzik prawda. Jestem tym wszystkim bardzo zmęczona. Tym, że całe planowanie i organizacja jest na mojej głowie (kolejna smutna, mamwatpliwosc.pl).

Dopóki nie miałam dzieci, wydawało mi się, że będę fantastyczną matką. Energiczną i pełną pomysłów. Dzisiaj jestem smutna, jeszcze nie schowałam szabelki, ale drzwi od szafy są już otwarte. Najbardziej rozczarował mnie mój partner, brakiem wsparcia, albo raczej sublokator, bo chyba jedyne co nas dzisiaj łączy to wspólne mieszkanie [...] (Agnieszka, mamwatpliwosc.pl).

Kolejną istotną przyczyną żalowania macierzyństwa wymienioną przez wypowiadające się kobiety, był odczuwany brak możliwości stanowienia o sobie samej. Zwłaszcza matki młodszych dzieci wskazywały na uprzedmiotowienie, zarówno w kontekście relacji z dzieckiem, z partnerem, jak i szerszym otoczeniem. Wskazywały one na ograniczenie osobistej wolności, a także na przytłaczającą je odpowiedzialność za potomstwo:

Moje życie nie jest już wcale moje, dziecko zabrało mi wszystko. Nie zrobiło tego specjalnie, ale czy to coś zmienia? (grupaforum „żałuję rodzicielstwa”)

Wkurwia mnie jak dziecko choruje i ciągłe wizyty w przychodni, wkurwiają mnie spacer z dzieckiem, w tempie żółwim, odpowiadanie na milion pytań. Wolalabym w tym czasie założyć słuchawki na uszy i iść na samotny, długi spacer, w moim tempie (Kasia, mamwatpliwosc.pl).

Jeśli miałabym wskazać jedną, najważniejszą kwestię, która sprawia, że moje rodzicielstwo doprowadza mnie czasem do obłądu, to absolutny brak autonomii [...] matka dokonuje amputacji swoich potrzeb [...] myślałam naprawdę, że mogę wszystko, a tak naprawdę to mogę ugotować krupnik (Radomska, mamwatpliwosc.pl).

Generalnie uważam, że dziecko to szczęście i nieszczęście w jednym. Mojego męża dziecko bardzo uszczęśliwiło, a mnie cholernie zmieniło, ubezwłasnowolniło. Od pierwszych chwil nie umiałam się odnaleźć w sytuacji, czułam się więźniem przykutym do wózka, torby z niezbędnymi rzeczami itp. Zawsze mówiłam mężowi, że nie chcę dziecka, ale on bardzo nalegał. To ma dziecko i nieszczęśliwą żonę, która najchętniej by opuściła dom i zaczęła życie na nowo [...] Jednocześnie jak myślę o perspektywie kilkunastu lat uwięzania, to mam ochotę strzelić sobie w łeb (Kasia, mamwatpliwosc.pl).

Część kobiet pisała o tęsknocie za „dawnym życiem”, życiem przed urodzeniem dziecka. Matki wiązały ten aspekt z kwestią niemożności całkowitego

decydowania o sobie samej. Z analizy zebranych wypowiedzi wynika, iż jest to ważny element życia współczesnych kobiet. Nawiązując do rozważań m.in. Giddensa (2001; 2006), Becka i Beck-Gernsheim (2001), reprezentantki młodszego pokolenia, socjalizowane w okresie kultu samorealizacji, przywiązywania wagi do wysokiej jakości życia, autonomii, swobodnej ekspresji, doświadczają obecnie schizofrenicznej sytuacji. Z jednej strony mamy bowiem do czynienia z zakwestionowaniem tradycyjnych wzorców kobiecości i macierzyństwa, z drugiej nadal mocno trzymają się zakorzenione w kulturze patriarchalnej tradycyjne wzorce kobiecości i męskości (macierzyństwa i ojcostwa). W konsekwencji, zwłaszcza u młodych kobiet, może pojawić się stres, frustracja i przekonanie, że nie radzi sobie z realizacją swojej kobiecości i/lub macierzyństwa:

[...] pozwalam sobie tęsknić do tych czasów, do dawnej ja i mojego bardziej bezstroskiego życia, wolności większej, pozwalam sobie na złość, na rozczarowanie, na brak sił – bo macierzyństwo wcale nie jest takie różowe jak próbuje nam się to wmówić. Może cieszyć, może dawać poczucie spełnienia, ale rozumiem, że może także rozczarować, a nawet odebrać chęci do życia (matkawygodna.pl).

Współcześnie coraz więcej kobiet łączy role rodzinne i zawodowe oraz traktuje obie jako równie ważne. Kobiety wypowiadające się na analizowanych blogach/forach, problem z łączeniem roli matki i pracownika traktowały jako kolejną ważną przyczynę żalowania macierzyństwa. Zdaniem licznych dyskutantek, posiadanie dziecka/dzieci w znacznym stopniu destabilizuje karierę zawodową. Wskazywały one na różnego rodzaju koszty macierzyństwa – ekonomiczne, społeczne, psychologiczne:

Moje życie to właściwie tydzień w pracy, dwa tygodnie z chorym dzieckiem w domu. Z tym, że po każdej takiej przymusowej i, co oczywiste, niezaplanowanej przerwie chorobowej, coraz trudniej mi się rozkręcić. Taką permanentną obsługą. Rzygam już, gdy muszę po raz n-ty usprawiedliwiać się, że z czymś nawaliłam bo moje dziecko ma zapalenie oskrzeli/anginę/ospę [...] (Monia, mamwatpliwosc.pl).

Znaczącą kwestią w kontekście omawianej problematyki było artykułowanie przez matki emocji smutnych i wrogich wobec pełnienia roli macierzyńskiej, a także odnoszących się do ich relacji z własnym dzieckiem/dziećmi:

Na początku, zaraz po urodzeniu córki byłam smutną matką, rozczarowaną, zmęczona, obrzyganą mlekiem, w wyciągniętym dresie, z podkrążonym okiem (Lilia, mamwatpliwosc.pl).

Nie czuję spełnienia, instynktu czy jak go tam zwał. Mam naprawdę dość tego, że wiecznie jestem zmęczona. Ciągłe tylko słyszę płacze, zawodzenie i krzyki. Nie pamiętam, kiedy ostatni raz się wyspałam. Nie mam prawa do odpoczynku – mam wrażenie, że syn nie odstępuje mnie na krok. Jem z nim, nie mogę wejść do łazienki, bo zaraz krzyczy, zasypiam z nim, bo sam nie usnie. Brakuje mi już cierpliwości. Kiedyś pożałowałam się przyjaciółce, matce trójki dzieci. Powiedziała, że to minie. Gdy zapytałam ją kiedy, nie potrafiła odpowiedzieć. Najbardziej jednak przeraża mnie odpowiedzialność za niego. Czasami ledwo widzę na oczy, a muszę mieć je dookoła głowy, bo już wchodzi, gdzie nie powinien, dotyka czegoś, czego nie powinien. Czuję się

też samotna. Czasami zdarza mi się z tej bezsilności usiąść i płakać, czasami szarpnę młodego albo ciągle na niego krzyczę, a jak już jest bardzo źle, potrafię do niego powiedzieć, jak żałuję, że go urodziłam i jak dobrze było mi bez niego. Mam dosyć tego zmęczenia, balaganu wokół [...] (grupa/forum „żałuję rodzicielstwa”).

W kilku wypowiedziach matki porównywały sposób swojego funkcjonowania do warunków panujących w więzieniu. Uczucie żalu, połączonego ze smutkiem i złością pojawiało się w związku z brakiem swobody działania, kontroli nad własnym życiem i zależnością od innych. Kobietom tym towarzyszyło cierpienie i poczucie osamotnienia. Matki nie potrafiły odnaleźć się w nowej roli, nie radziły sobie z obciążeniem oraz zmęczeniem, nie były gotowe na liczne zmiany, wyrzeczenia i rezygnację z siebie:

Smutne matki chowają do szafy szabelkę. Przepraszają za dodatkowe kilogramy, jakby komukolwiek miały się kurwa tłumaczyć. Za niedobry obiad, jakby fakt, jakby ktokolwiek dla kogo go robią potrafil i próbował przyrządzić lepszy. Proszą o wyjścia z domu, jak o przepustkę z więzienia – każdorazowo organizując ją jak eskapadę w kosmos i traktując jak coś niezwykłego [...] Po roku mówią już „zajął się dziećmi, odpoczęłam, pomyłam podłogi i okna”, „idę na spacer do Biedronki” (Radomska, mamwatpliwosc.pl).

Niektóre wspominały o rozczarowaniu swoim dzieckiem, nielubieniu dziecka/dzieci, pojawiły się także nieliczne wypowiedzi matek, które stwierdzały, że w zasadzie to nie kochają swojego dziecka i najchętniej zostawiłyby je i opuściły obecne życie. Powstrzymuje je jednak społeczna presja i głęboko zinternalizowane poczucie moralnego zobowiązania opieki nad potomstwem. Można tu wskazać na występowanie matek, które żyją z „nielegalnymi uczuciami”, bowiem nielubienie lub niekochanie swojego dziecka jest w naszej kulturze daleko odbiegające od przyjętego wzorca kobiecości i macierzyństwa. Jedna z dyskusantek podkreślała:

Mnie macierzyństwo zwyczajnie ROZCZAROWAŁO. Nie tak to sobie wyobrażałam... Nie tak sobie wyobraziłam swoje dziecko, które uosabia wszystko czego w dzieciach nie znoszę... Od urodzenia rozdarte 24/7... a ma już kilka lat. Kocham ją ale... jestem nią zwyczajnie rozczarowana. Pewnie zostaną tu ukamieniowana ale mam to gdzieś. Tak się czuję (Smutna Matka, mamwatpliwosc.pl).

[...] nie lubię z nimi spędzać czasu, tak mi ciężko posiedzieć nawet 30 minut, a w tym, by na nie nie wrzeszczeć. Są ruchliwe, chętne do poznawania świata ale przy tym tak nie usłuchliwe, że doprowadzają mnie do szału, wiecznie upięprzone ściany, podłogi, niezjedzone jedzenie, upierdolone ubrania świeżo po praniu, brak czasu i rozliczanie męża za każde wychodne na 20 minut!!!! (Ewa, mamwatpliwosc.pl)

W nawiązaniu do wcześniejszych rozważań na temat poczucia winy i wstydu jako najważniejszych mechanizmów działania kontroli społecznej, interesujące były wypowiedzi kobiet, które przyznawały się do trudności w zaakceptowaniu swoich negatywnych emocji wobec własnych dzieci i/lub pełnienia roli macierzyńskiej. Istotnym w omawianym tu aspekcie jest kontekst społeczno-kulturowy wypowiedzi kobiet-matek, który jest jednocześnie ich ramą interpretacyjną. Biorąc

pod uwagę powszechną (i utrwalaną w procesie socjalizacji) społeczną wiarę w „naturalne powołanie” kobiet do macierzyństwa (oraz skłonność do poświęcenia, opieki, upodobania do nieodpłatnej pracy w domu), to stanowi ona istotną przyczynę pojawienia się poczucia winy, wywołanego przez świadomość przekroczenia zinternalizowanych wcześniej norm. Zgodnie z nimi „prawdziwa/dobra matka” z oddaniem opiekuje się swoim dzieckiem/dziećmi, darzy je szczególną miłością i wrażliwością oraz jest gotowa do zaspokajania potrzeb rodziny (dziecka, męża/partnera). Tym samym powinna wstydzić się, jeśli nie sprostą społecznym wymaganiom. Opowiadanie o negatywnych emocjach związanych z pełnieniem roli macierzyńskiej, artykułowanie żalu, poczucia smutku i rozczarowania stanowiło wyzwanie dla niektórych kobiet wypowiadających się na forum. Część zadawała sobie pytanie, czy normalne jest odczuwanie negatywnych emocji wobec własnego dziecka. Wyrażały je za pomocą klawiatury, ale niektóre z nich, czasami już w tym samym wpisie, karmiły się za to.

Mam dosyć swojego dziecka. Codziennie mam większe wyrzuty sumienia, że nie jestem taką matką, jaką wyobrażałam sobie, że będę (grupa/forum „żałuję rodzicielstwa”).

[...] Momentami nie chce mi się żyć i naprawdę mam ochotę go gdzieś oddać, mimo że to mój syn. Wstydzę się tego uczucia, ale już nie mam siły (grupa/forum „żałuję rodzicielstwa”).

Analiza zebranych danych pozwoliła zauważyć występowanie na analizowanych blogach i grupach internetowych pewnej swoistej wspólnoty doświadczeń emocjonalnych. Kobiety dzielące się swoimi historiami w większości przywoływały trudne kwestie związane z pełnieniem przez nie roli macierzyńskiej. Z wypowiedzi wyłania się jednak chęć dzielenia się nimi i podkreślanie przez niektóre matki potrzeby przekazywania innym wniosków płynących z ich doświadczeń. Wielokrotnie przyjmowały one formę ostrzeżenia. Wypowiadające się kobiety koncentrowały się na opisanu własnego macierzyństwa z perspektywy istotnych dla siebie wydarzeń, próbowały – często wspólnie/na forum grupy – zrozumieć swoje przeżycia związane z pełnieniem roli macierzyńskiej oraz podzielić się nimi z innymi kobietami/matkami. Poszukiwały uwagi, psychicznego wsparcia, czasami porady. Dla niektórych wypowiedź na forum, jak same zauważyły, stanowiła rodzaj psychicznego oczyszczenia:

W końcu ktoś mówi o macierzyństwie w inny sposób, czyli otwarcie i prawdziwie i tylko komentarze wskazują na to, ile matek tak uważa, tylko nie mówi o tym głośno. Mnie macierzyństwo też rozczarowało (Paula, mamwatpliwosc.pl).

Łączę się w bólu egzystencjonalnym Matek Polek Uciemionych. Niemal co drugi dzień jestem w „czarnej otchłani rozpacz” [...] Wszystkie Matki Smutne mogą pocieszyć – z każdym rokiem nie jest wcale lepiej, tylko my się przyzwyczajamy (Babka, mamwatpliwosc.pl).

6. Konkluzje

Analiza internetowego dyskursu na temat macierzyństwa pozwoliła na wyodrębnienie dotychczas słabo obecnego, zwłaszcza w polskim dyskursie publicznym i naukowym, problemu żalowania macierzyństwa. Powoli jednak przestaje ono pozostawać jedynie na poziomie indywidualnych doświadczeń kobiet, zaczyna bowiem nabierać publicznego charakteru. Z analizowanych tu wypowiedzi, wyłonił się zwłaszcza obraz kobiet, które „żałują macierzyństwa, ale nie dzieci”, nieliczne bowiem wskazywały na pozostałe typy żalowania macierzyństwa. Macierzyństwo jawiło się im jako (bardzo często samodzielne) zmaganie z przeciwnościami i trudami związanymi z opieką nad dzieckiem/dziećmi. Poddane „słodkiej tyranii obowiązków macierzyńskich” (Badinter 2013), w trakcie dyskusji na forach, uświadamiały sobie, że rola, którą przyszło im pełnić, przyczynia się do ich społecznego i/lub ekonomicznego wykluczenia. Kobiety te pisały o rezygnacji z siebie i dotychczasowego życia, o doświadczaniu kryzysów i walce z samą sobą. W związku z tym zwracały uwagę na pojawianie się u nich takich negatywnych emocji jak żal, smutek, rozczarowanie, złość, do których to – w kontekście kulturowych oczekiwań związanych z macierzyństwem – niektórym z dyskutantek trudno było się przyznać. W analizowanych wypowiedziach można zauważyć pewne „zawieszenie” kobiet-matek pomiędzy tradycyjnym a nowoczesnym modelem płci. Z jednej strony pojawiał się bunt przeciwko zaistniałej sytuacji – walka z tradycyjnym pojmowaniem roli macierzyńskiej, z drugiej zaś, sprzeciw ten był pacyfikowany przez zinternalizowane w procesie socjalizacji poczucie obowiązku bycia „dobrą matką”. Powstrzymywała je społeczna presja i głęboko zinternalizowane poczucie moralnego zobowiązania opieki nad potomstwem, utrwalona skłonność do poświęcania się, do nieodpłatnej pracy w domu i szczególnej wrażliwości i gotowości do zaspokajania potrzeb, w pierwszej kolejności innych ludzi, później swoich.

Obecnie Internet staje się popularną, a także znaczącą dla analiz socjologicznych przestrzenią ekspresji doświadczeń macierzyńskich (zarówno pozytywnych, jak i negatywnych). Przedstawione powyżej problemy, manifestowane są przeważnie na forach, blogach oraz w komentarzach pod artykułami omawiającymi podjętą problematykę. Popularność jaką cieszą się wśród matek internetowe fora, wynika z faktu, iż umożliwiają one realizację wielu różnorodnych potrzeb związanych z opisywanym w niniejszym tekście doświadczeniem. Charakter tego medium, stanowi również stosunkowo bezpieczne miejsce artykułowania zwłaszcza społecznie drażliwych kwestii. Kobiety poszukują nie tylko fachowych porad, wymieniają wiedzę, nawiązują interesujące kontakty towarzyskie, również szukają jak i udzielają innym dyskutantkom wsparcia psychologicznego. W przypadku analizowanego w niniejszym tekście problemu, można pokusić się o stwierdzenie, że dyskusje toczące się na forach internetowych, mają charakter grupowej pracy nad emocjami związanymi z pełnieniem roli macierzyńskiej. Matki mogą

podzielić się indywidualnymi przeżyciami, wyrazić swoje wątpliwości. Ta ekspresja wewnętrznych przeżyć wywołuje u pozostałych rozmówczyń chęć podzielenia się również własnymi odczuciami związanymi z podobną sytuacją. Piszą, że bywają zmęczone, rozgoryczone, sfrustrowane, smutne. Mają dość bycia matkami, a zwłaszcza nie zgadzają się ze stawianymi im społecznymi wymaganiami, a dotyczącymi pełnienia roli macierzyńskiej. Uczestnicząc w internetowych dyskusjach, koncentrują się na opisanu własnego macierzyństwa z perspektywy istotnych dla siebie wydarzeń, jednocześnie próbują zrozumieć swoje przeżycia związane z pełnieniem roli matki. Omawiane, wydawałoby się indywidualne, bardzo intymne kwestie i problemy, nabierają w przestrzeni internetowej publicznego charakteru i mogą stanowić asumpt do zmian w obszarze społecznego konstruowania macierzyństwa.

Bibliografia

- Arcimowicz K. (2010), *Obraz mężczyzny w polskich przekazach medialnych na przełomie stuleci*, [w:] M. Dąbrowska, A. Radomski (red.), *Męskość jako kategoria kulturowa. Praktyki męskości*, Wydawnictwo Portalu Wiedza i Edukacja, Lublin.
- Badinter E. (1998), *Historia miłości macierzyńskiej*, Oficyna Wydawnicza Wolumen, Warszawa.
- Badinter E. (2013), *Konflikt: kobieta i matka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Banaszak E. (2017), *Eksperyjencje nagości*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Bauman Z. (2006), *Płynna nowoczesność*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Bauman Z. (2007), *Płynne życie*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Beck U. (2004), *Spoleczeństwo ryzyka*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Beck U., Beck-Gernsheim E. (2001), *Individualization. Institutionalized individualism and its social and political consequences*, Sage Publications Ltd., London, Thousand Oaks, New Delhi.
- Budrowska B. (2000), *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety*, Wydawnictwo Funna, Wrocław.
- Budrowska B. (2001), *Regulamin i improwizacje, czyli o kulturowym skrypcie bycia matką*, „Kultura i Społeczeństwo” nr 2.
- Budrowska B. (2003), *Znikoma reprezentacja kobiet w elitach – próby wyjaśnień*, [w:] A. Titkow (red.), *Szklany sufit. Bariery i ograniczenia karier kobiet. Monografia zjawiska*, ISP, Warszawa.
- Castells M. (2001), *Galaktyka Internetu*, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań.
- Chomczyński P. (2013), *Sposoby radzenia sobie z negatywnymi emocjami wśród wychowanków zakładów poprawczych w Polsce*, „Studia Edukacyjne”, nr 26.
- Cooley Ch.H. (1902), *Human Nature and the Social Order*, Chicago–Boston, retrieved from: <https://archive.org/details/humannaturesocia00cooloofts> (dostęp 21.03.2014).
- Donath O. (2017), *Żalując macierzyństwa*, Wydawnictwo KobiECE, Białystok.
- Dzwonkowska-Godula K. (2015), *Tradycyjnie czy nowoczesnie. Wzory macierzyństwa i ojcostwa w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Flam H. (1990), *Emotional ‘Man’: The Emotional ‘Man’ and the Problem of Collective Action*, „International Sociology”, nr 5(1).
- Freud Z. (1992), *Kultura jako źródło cierpienia*, Wydawnictwo KR, Warszawa.
- Garncarek E. (2014), *Dobrowolna bezdzietność a przemiany tożsamości płci współczesnych kobiet i mężczyzn*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Sociologica”, nr 51.

- Garncarek E. (2017), *Podjęmowanie decyzji o dobrowolnej bezdzietności w kontekście jakości relacji małżeńskiej*, „Dyskursy Młodych Andragogów”, nr 18.
- Garncarek E. (2019), *Narodziny smutnych matek*, „Newsweek Psychologia”, nr 1.
- Gawlina Z. (2003), *Macierzyństwo jako wartość w kontekście przemian*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, t. XV.
- Giddens A. (2001), *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Giddens A. (2006), *Przemiany intymności. Seksualność, miłość i erotyzm we współczesnych społeczeństwach*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Hays S. (1996), *The Cultural Contradictions of Motherhood*, Yale University Press, New Haven–London.
- Hryciuk R.E., Korolczuk E. (red.) (2012), *Pożegnanie z Matką Polką? Dyskursy, praktyki i reprezentacje macierzyństwa we współczesnej Polsce*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Inglehart R., Norris P. (2009), *Wzbierająca fala. Równouprawienie płci a zmiana kulturowa na świecie*, PIW, Warszawa.
- Jucewicz A. (2010), *Rachel Cusk. Nie jestem z waszego plemienia*, retrieved from: http://www.wysokieobcasy.pl/wysokie-obcasy/1,53662,8642830,Nie_jestem_z_waszego_plemienia.html (dostęp 1.06.2018).
- Kacperczyk A. (2013), *Praca nad emocjami jako element aktywności górskiej i wspinaczkowej*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. IX, nr 2.
- Kleszczewska-Albińska A., Albiński R. (2009), *Wstyd i poczucie winy w teorii i badaniach*, „Psychologia Jakości Życia”, nr 8(1).
- Konecki K. (2014), *Socjologia emocji według Thomasa Scheffa*, [w:] K.T. Konecki, B. Pawłowska (red.), *Emocje w życiu codziennym. Analiza kulturowych, społecznych i organizacyjnych warunków ujawniania i kierowania emocjami*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Krzysztofek K. (2006), *Czy społeczności terytorialne przeniosą się do sieci? Kilka pytań i hipotez badawczych*, [w:] B. Jałowiecki, W. Łukowski (red.), *Spoleczności lokalne: teraźniejszość i przyszłość*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Wydawnictwo Academica, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, Warszawa.
- Krzyżanowska N. (2014), *Konstruowanie macierzyństwa jako kwestii społecznej na przykładzie dyskursów polskiej sfery publicznej*, „Kultura i Edukacja”, nr 4.
- Kwak A. (2005), *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Wydawnictwo Akademickie „ŻAK”, Warszawa.
- Kwak A. (2014), *Współczesne związki heteroseksualne: małżeństwa (dobrowolnie bezdzietne), kohabitacja, LAT*, Wydawnictwo Akademickie „ŻAK”, Warszawa.
- Nakano Glenn E. (1994), *Social Construction of Mothering. A thematic overview*, [w:] E. Nakano Glenn, G. Chang, L.R. Forcey (red.), *Mothering. Ideology, experience and agency*, Routledge, London–New York.
- Pawłowska B. (2013), *Emocje społeczne w pracy nauczyciela i przedstawiciela handlowego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Reber, A.S. (2000), *Słownik psychologii*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Reeves N. (1982), *Womankind. Beyond the stereotypes*, Aldine Publishing Company, New York.
- Rich A. (1976), *Of Woman Born. Motherhood as experience and institution*, Virago, London.
- Sawicka M. (2018), *Emocje w interakcjach współczesnego społeczeństwa polskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Scheff, T.J. (1987), *The Shame/Rage Spiral: Case study of an interminable quarrel*, [w:] H.B. Lewis (red.), *The Role of Shame in Symptom Formation*, Lawrence Erlbaum, Hillsdale, New York.

- Scheff, T.J. (1988), *Shame and Conformity: The Deference-emotion System*, „American Sociological Review”, nr 53(3), retrieved from: <http://dx.doi.org/10.2307/2095647> (dostęp 1.12.2018).
- Scheff T.J. (2000), *Shame and the Social Bond: A sociological theory*. „Sociological Theory”, nr 18.
- Scheff T.J. (2003), *Shame and Self in Society*, „Symbolic Interaction”, nr 26.
- Sikorska M. (2009a), *Matka „chora” zamiast „złej” – o nowych wzorach macierzyństwa*, [w:] M. Sikorska (red.), *Być rodzicem we współczesnej Polsce. Nowe wzory w konfrontacji z rzeczywistością*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Sikorska M. (2009b), *Nowa matka, nowy ojciec, nowe dziecko. O nowym układzie sił w polskich rodzinach*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Sikorska M. (2012), *Życie rodzinne*, [w:] A. Giza, M. Sikorska (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Slany K. (2006), *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Wydawnictwo Nomos, Kraków.
- Szczepaniak K. (2012), *Zastosowanie analizy treści w badaniach artykułów prasowych – refleksje metodologiczne*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica”, nr 42.

Emilia Garncarek

**“MOTHERHOOD EXPERIENCES AND PRACTICE OF REGRET”
ABOUT THE REGRET OF MOTHERHOOD
IN THE POLISH INTERNET DISCOURSE**

Abstract. The aim of the article is to show the influence of cultural patterns of motherhood on the ways of expressing emotions by women-mothers. It presents the results of the analysis of the Internet discourse on negative attitudes towards motherhood and/or child/children. The text is based on a qualitative analysis of the content – entries on blogs nieperfekcyjnie.pl, matkawygodna.pl, mamwatpliwosc.pl, the Internet group “I regret parenthood”. The theoretical basis is provided by the concepts included in the sociology of symbolic interactionism.

Keywords: motherhood, negative emotions, regret of motherhood, Internet discourse.

SPIS TREŚCI

Jolanta Grotowska-Leder – Wprowadzenie. Innowacyjna polityka społeczna – nowy paradygmat analizy przewycięzania problemów społecznych.....	5
Andrea Rácz – New ways towards a service-oriented, participatory child protection in Hungary ...	13
– Nowe formy zorientowanej na usługi, partycypacyjnej ochrony dzieci na Węgrzech.....	30
Jolanta Pivorienė, Shierly Angelina Sungkono – Social practices in providing social services for families in Lithuania: day care centers approach	31
– Praktyki społeczne w świadczeniu usług socjalnych dla rodzin na Litwie: centra opieki dziennej...	39
Katarzyna Gucwa-Porębska – Dysfunctionality of the family environment as one of the reason for recidivism	41
– Dysfunkcjonalność środowiska rodzinnego jako przyczyna recydywizmu	50
Andrzej Kacprzak – Child negligence and criminal onset in ex-prisoners' early life stories ...	51
– Zaniedbane dzieciństwo i inicjacja przestępcza w biografiach byłych więźniów	66
Beata Maria Nowak, Joanna Wyleżalek – The contemporary woman in family life and professional work – selected problems from the sociological and pedagogical perspective ...	67
– Współczesna kobieta w życiu rodzinnym i pracy zawodowej – wybrane problemy z perspektywy socjologicznej i pedagogicznej	79
Marta Luty-Michalak, Aleksandra Syryt – Long-term care system for dependent people – Austrian experiences	81
– System opieki długoterminowej dla osób niesamodzielnych – doświadczenia austriackie	98
Jagoda Przybysz – Doświadczenie migracji w biografiach migrantów mieszkających w Łodzi.....	99
– The experience of migration in the biographies of immigrants living in Lodz	119

VARIA

Emilia Zimnica-Kuzioła, Ewelina Wejbert-Wąsiewicz – Female directors of contemporary Polish theater and cinema (selected examples).....	121
– Polskie reżyserki współczesnego teatru i kina (wybrane przykłady)	137
Emilia Garncarek – „Doświadczenia macierzyństwa i praktyki żalu” – o żałowaniu macierzyństwa w polskim dyskursie internetowym.....	139
– „Motherhood experiences and practice of regret” – about the regret of motherhood in the Polish internet discourse	156

